

Emile Zola

Еміль Золя

Thérèse Raquin

Тереза Ракен

1867

Переклад – Тетяна Жарко (2021 рік)

Відповідно до статті 4 Всесвітньої конвенції про авторське право 1952 р., строк охорони оригінального твору скінчився. Авторські права на переклад захищені відповідно до статті 5 цієї ж Конвенції.

Перекладачка оприлюднює цей текст виключно для приватного читання. Для іншого використання цього перекладу прохання звертатись до перекладачки - zharkotanya@yahoo.com

Жіночий портрет в чорних тонах

Як складеться доля жінки, народженої від палкого кохання дочки вождя африканського племені і французького офіцера, якщо її з раннього дитинства поховати в нудотному провінційному болоті, одружити з хворобливим зманіженим кузеном, а потім дати їй вродливого, але дурного і ледачого коханця? Звісно, нічим хорошим це не може скінчитись. Для її чоловіка. Психологічний трилер перетвориться на горор.

«Тереза Ракен» - один з ранніх романів Еміля Золя, але напрочуд глибоке і на свій час небачено сміливе дослідження психології та сексуальності, як чоловічої, так і жіночої.

Тереза Ракен

У кінці вулиці Генего, якщо йти від набережної, знаходиться пасаж Нового Мосту – такий собі вузький і темний коридор, що веде від вулиці Мазарін до вулиці Сени. Цей пасаж, тридцять кроків завдовжки і не більш як два завширшки, вимощений жовтуватими плитами, вичовганими й розхитаними, з яких завжди сочиться гідка волога. Зрізаний під прямим кутом скляний дах, що вкриває його, почорнів від бруду.

В погожі літні днини, коли важке сонце палить вулиці, крізь брудні шибки просочується білясте світло і жалюгідно тиняється пасажем. У брудкі зимові дні, туманними ранками, з шибок на ковзьку бруківку падає тільки темрява – огидна брудна темрява.

Ліворуч прорізалися пільмяні крамниці, низькі й розчавлені, з яких долинає холодний подих підземелля. Там є букіністи, продавці дитячих іграшок, майстерні з виготовлення коробок, чиї сірі запліжені вітрини куняють в сутінках. Самі вітрини, зроблені з дрібних шибок, химерним чином відтворюють виставлені у них речі зеленкуватими віддзеркаленнями. А далі, за вітринами, сповнені пільмою крамниці є такими ж похмурими дірами, в яких метушаться чудернацькі силуети.

Праворуч, уздовж всього пасажу, простягається мур, до якого крамниці, що навпроти, притулили вузькі шафи: там, на тоненьких полицях, пофарбованих у жахливий брунатний колір, валяються безіменні речі – товари, які забули років двадцять тому. В одній з таких шаф влаштувалася крамарка з мішурними прикрасами і продає персні за п'ятнадцять су, делікатно розкладені в коробочці з червоного дерева на блакитній оксамитовій підкладці.

Над шибками здіймається мур – чорний, грубо потинькований, буцімто вкритий виразками прокази і посмугований шрамами.

Пасаж Нового Мосту – не місце для прогулянок. Ним проходять, щоб не робити гак і виграти кілька хвилин. Його проминає заклопотана публіка, котра переймається виключно тим, щоб йти якомога швидше і пряміше вперед. Тут видно підмайстрів у робочих фартухах, робітниць, які відносять готові вироби, чоловіків та жінок, які тримають пакунки під пахвою, видно тут і старих, котрі волочать ноги у лячних сутінках, що сіються крізь шибки, і зграйки дітлахів, які заходять сюди після школи, щоб пробігти, здіймаючи гармидер і вистукуючи дерев'яними сабо на камінних плитах. Увесь день бруківкою уривчасто і заклопотано

вистукують кроки з нерівномірністю, що починає дратувати. Ніхто не говорить, ніхто не зупиняється, кожен біжить за власним клопотом, схиливши голову, простуючи швидко, жодного разу не поглянувши на крамниці. Крамарі стривожено дивляться на перехожих, котрі якимось дивом зупиняються біля їхніх вітрин.

Увечері пасаж освітлюють три газові ріжки, замкнені у важкі квадратові ліхтарі. Ці газові ріжки підвішені до скляної стелі, на яку відкидають плями рудуватого світла, а довкола падає бліде сяйво, що бринить і, здається, час від часу зникає на мить. Тоді пасаж набуває зловісної подоби справжнього розбійницького гнізда: довгі тіні простягаються на бруківці, з вулиці долинають вологі подихи, і здається, що ти опинився у підземному коридорі, примарно освітленому трьома поховальними ліхтарями. Крамарі задовольняються для освітлення виключно трьома скупими промінцями, які газові ріжки відкидають на їхні вітрини. Всередині крамниці вони запалюють лишень одну лампу з абажуром і ставлять її в куточку прилавку, і тоді перехожі можуть розрізнити те, що знаходиться вглибині цих дір, де ніч живе навіть вдень. На чорній лінії фасадів палає вітрина пакувальної майстерні коробок: дві лампи на мазуті продірявлюють темряву двома жовтими вогнями. А по той бік свічка, встромлена під скло гасової лампи, розсипає світляні зірочки на коробку з мішурними прикрасами. Крамарка куняє всередині своєї шафи, сховавши руки під шаллю.

Кілька років тому навпроти цієї крамарки була крамниця, у якій на брудно-зелених рамах і одвірках з усіх щілин сочилася волога. На вивісці, зробленій з довгої вузької дошки, чорніли літери слова «Галантерея», а на одній із шибок дверей було написано червоними буквами ім'я та прізвище жінки «Тереза Ракен». Праворуч та ліворуч провалювалися глибокі вітрини, обклеєні блакитними шпалерами.

Вдень око могло розрізнити у пом'якшеному контрасті світла й тіні лише виставлені у вікні предмети. По один бік було трохи білизни: тюлеві очіпки на дротяному каркасі за два чи три франки штука, манжети і муслінові комірці, а далі – кофтинки, панчохи, шкарпетки, підтяжки. Усі речі, пожовклі й зім'яті, жалюгідно висіли на залізних дротяних гачках. Тож вітрина від гори до низу була наповнена білястим ганчір'ям, що в прозористих сутінках набирало похмурого вигляду. Нові яскраво-білі очіпки виокремлювалися блискучими плямами на тлі блакитних шпалер, якими було обклеєно дошки. А кольорові шкарпетки, причеплені уздовж перекладини, вигравали тьмяними нотами на вицвілій та примарній збляклості мусліну.

По інший бік, у вужчій вітрині, громадилися товсті стоси зеленої шерсті, чорні гудзики, пришиті на білий картон, коробки усіх кольорів та розмірів,

дрібні сіточки зі сталевими намистинами, викладені на кружальцях блідо-блакитного паперу, жмутки в'язальних спиць, зразки для вишивки, бобіни стрічок – нагромадження всохлих і вицвілих речей, що спали у цьому місці, безсумнівно, вже років п'ять або шість. У цій шафі, зогнилій від пилу й вологи, всі барви перетворилися на брудно-сіру.

Влітку, близько полудня, коли сонце палить рудими променями площі й вулиці, в іншій вітрині, поза очіпками, можна було розрізнити блідий і поважний профіль молодої жінки. Цей профіль примарно впливав із п'тьми, що царювала в крамниці. До низького сухого чола учепився довгий і вузенький загострений ніс, губи були двома тонкими блідо-рожевими рисками, а коротке нервово підборіддя плавною і повної лінією переходило до шиї. Тіла не було видно, воно губилося в тіні. Виникав тільки профіль – матово білий, пробитий широко розплющеним чорним оком і буцімто розчавлений важкими темними косами. Він залишався там протягом довгих годин, нерухомий і спокійний, поміж двома очіпками, на яких вологі перекладини залишили іржаві лінії.

Увечері, коли запалювали лампу, було видно інтер'єр крамниці. Завширшки вона була більшою, ніж завдовжки, і її з краю в край перетинав невеликий прилавок. По іншій бік гвинтові сходи вели до кімнат на другому поверсі. До стін притискалися шафи, засклені стелажі, шерехи зелених коробок. Стіл і чотири стільці довершували умеблювання. Кімната здавалася порожньою і крижаною. Запаковані товари були розтикані по кутках, а не валялися повсюди з веселими вилясками кольорів.

Зазвичай за прилавком сиділи дві жінки: молода жінка з поважним профілем і стара пані, котра усміхалася, куняючи. Останній було десь років шістдесят. Її товсте умиротворене обличчя біліло під світлом лампи. Великий смугастий кіт сидів на задніх лапках в кутку прилавка і дивився, як вона спить.

Нижче сидів на ослінчику чоловік років тридцяти і читав або балакав у півголоса з молодою жінкою. Він був низенький, кволенький, з млявими рухами, вицвілим білявим волоссям, ріденькою борідкою. Його вкрите ластовинням лице нагадувало хворобливу і розбещену дитину.

Трохи раніше десятої стара пані прокидалася. Крамницю зачиняли, і уся родина йшла спати. Смугастий кіт прямував за господарями, муркочучи і тручись мордочкою об кожен стовпець поручнів.

Нагорі помешкання складалося з трьох кімнат. Сходи вели до їдальні, котра водночас правила за вітальню. Ліворуч, у заглибленні, стояла кахляна грубка, навпроти височів буфет, уздовж стін вишикувалися стільці, а відкритий з усіх боків круглий стіл займав середину покою.

Вглибині, за скляною перегородкою, була темна кухня, а обабіч їдальні – дві спальні.

Поцілувавши сина й невістку, стара пані ховалася у своїй кімнаті. Кіт засинав на стільці на кухні. Подружжя заходило до своєї спальні. Ця кімната мала другі двері – на сходи, що вели до пасажу крізь п'ятьмаїний вузький прохід.

Чоловік постійно тремтів від лихоманки, тож вкладався до ліжка. Тим часом молода жінка відчиняла шибку, щоб затулити віконниці. Так вона стояла кілька хвилин, дивлячись на грубо потинькований високий чорний мур, що здіймається і простягається над галереєю. Вона ковзала уздовж і впоперек цього муру каламутним поглядом, і, німа, вкладалася й собі спати зі зневажливою байдужістю.

II

Пані Ракен була галантерейницею з нормандського містечка Вернон. Майже двадцять п'ять років вона прожила у тісній крамничині, а за кілька років по смерті чоловіка почала нудитися і спрощала свій заклад. Додавши до заощаджень отримані від продажу кошти, вона зосередила в своїх руках капітал у сорок тисяч франків, які вклала, щоб отримувати ренту у дві тисячі франків. Цієї суми їй мало вистачити з лихвою. Вона жила усамітнено, не відаючи ані про пристрасні радощі, ані про гіркі клопоти цього світу. Вона влаштувала собі існування в мирі й спокійних радощах.

Вона винайняла за чотириста франків невеличкий будинок із садком, що спускався до самого берега Сени. Це було замкнене відлюдницьке помешкання з примарними запахами монастиря. Вузька стежина вела до цього прихистку, загубленого поміж просторих лук. Вікна будинку відкривалися до ріки і пустельних пагорбів протилежного берега. Мила пані розміняла шостий десяток і зачинилася у нетрях цієї самотності, смакуючи там умиротворені радощі в товаристві свого сина Камія і племінниці Терези.

Камію було тоді двадцять років, але мати і досі балувала його, наче маленького хлопчика. Вона обожнювала його за те, що протягом тривалої сповненої страждань юності відбивала його у смерті. Дитина перенесла одну за одною усі лихоманки, усі можливі хвороби. Пані Ракен протягом п'ятнадцяти років вела боротьбу із жахливими недугами, що приходили одна за одною, аби вирвати у неї сина. Вона перемогла їх усіх своїм терпінням, своїми клопотами і своїм обожненням.

Камій, врятований від смерті, став дорослим, але ним і досі тіпала трясця, від якої змертвіла його плоть. Його зріст зупинився, і він залишився малим та хирлявим. Його кволеньке тіло рухалося повільно і стомлено. А мати любила його дедалі дужче за ту слабкість, що гнула його до землі. Вона з переможною любов'ю дивилася на його жалюгідне дрібненьке личко і міркувала про те, що дарувала йому життя не один десяток разів.

Під час рідкісного перепочинку, який йому залишали хвороби, хлопчик пройшов курс торгівельної школи у Верноні. Там він навчився орфографії і арифметики. Його наука обмежилася чотирма правилами і вкрай поверховим знанням граматики. Згодом він брав уроки письма і бухгалтерського обліку. Пані Ракен уся задрижала, коли їй порадили відправити сина до колежа. Вона знала, що він помре вдалині від неї, вона казала, що книжки вб'ють його. Камій залишився неуком, і його неуцтво стало ще однією слабкістю.

У вісімнадцять років, не маючи, до чого докласти руки, і знудьгований до смерті від ласки, якою його оточила матір, він найнявся конторником до торговця сукном, де заробляв шістдесят франків на місяць. Він мав неспокійну вдачу, і тому неробство було для нього нестерпним. Він заспокоївся, взагалі почувався ліпше від цієї грубої праці, у цій роботі службовця, від якої гнувся цілісінький день над рахунками, над довжелезними стовпчиками додавань, у яких терпляче бурмотів кожну цифру. Увечері розбитий, з порожньою головою, він смакував безмежне сластолюбство посеред отупіння, що поглинало його. Щоб найнятися до торговця сукном, він мусив посваритися з матір'ю, бо вона хотіла увесь час тримати його поруч із собою, загорненого у ковдру, далеко від життєвих неприємнощів. Молодий чоловік заговорив як хазяїн, він вимагав роботи так, як інші діти вимагають іграшок: керуючись не обов'язком, а інстинктом і потребами своєї натури. Материнські любов та відданість надали йому зажерливого егоїзму, він гадав, що любить тих, котрі його жаліють і пестять. Але насправді він жив особняком, заглиблений у себе самого і любив тільки добробут, намагався усіма можливими засобами збільшити собі насолоди. Коли його починало нудити від розчуленої пристрасті пані Ракен, він ласо кидався до безглузлого заняття, яке рятувало його від мікстур та відварів. Потім увечері, повернувшись з контори, він біг на берег Сени разом з кузиною Терезою.

Терезі мало виповнитися вісімнадцять років. Одного дня, шістнадцять років тому, коли пані Ракен ще торгувала галантереєю, її брат, капітан Деган, приніс їй на руках маленьку дівчинку. Він приїхав із Алжиру.

- Ось дитина, якій ти тітка, - усміхаючись, сказав він їй. – Її мати померла... А я не втямлю, що з нею робити. Я її тобі віддаю.

Галантерейниця взяла дитину, усміхнулася їй, розцілувала її рожеві щічки. Деган тиждень залишався у Верноні. Сестра заледве розпитала його про цю дівчинку, яку він їй віддав. Вона знала лишень те, що малятко народилося в Орані, а її матір'ю була корінна жінка надзвичайної вроди. За годину до від'їзду капітан передав їй свідоцтво про народження, відповідно до якого Тереза, визнана ним, носила його прізвище. Він поїхав, і його більше не бачили. За кілька років його вбили у Африці.

Тереза зростала, спала в одному ліжку з Камієм, огорнена теплою любов'ю своєї тітоньки. Вона мала залізне здоров'я, але приймала ті ж ліки, що й кузен, і її утримували в задушному повітрі спальні, де лежав хворий хлопчик. Протягом кількох годин вона задумливо сиділа навпочіпки перед каміном і впритул дивилася на вогонь, не опускаючи повік. Це примусове життя хворої змусило її замкнутися у собі, вона набрала звички говорити тихим голосом, ходити нечутними кроками, залишатися німою і нерухомою на стільці, з широко розплющеними очима без погляду. Коли вона здіймала руку, коли вона ступала ногою, в ній відчувалася котяча гнучкість, скорочені сильні м'язи, справжня енергія і справжня пристрасть, що спали у розм'яклій плоті. Одного дня її кузен упав через те, що йому запаморочилося в голові, вона підняла і перенесла його раптовим рухом, і від цього зосередження сили на її обличчі запалали великі вогняні плями. Замкнене існування, яким вона жила, пасивний режим, до якого вона була примушена, не змогли знесилити її худе витривале тіло. Ось тільки її лице набрало блілого кольору і трошки зжовкло, тож в тіні вона здавалася майже негарною. Іноді вона підходила до вікна і уважно роздивлялася сусідні будинки, на які сонце відкидало килими своїх променів.

Коли пані Ракен спродала свій заклад і переїхала до будиночку край води, Тереза потайки здригалася від радості. Тітонька так часто повторювала їй «Не шуми, сиди спокійно», що вона тримала ретельно схованими вглибині свого єства усі пориви своєї натури. Вона мала виняткову холонокровність, позірний спокій, під яким ховалися жахливі збурення. Їй і далі ввижалось, що вона залишається у кімнаті кузена, поруч з вмирущою дитиною. Її рухи були приглушеними, вона була тихою, незворушною і белькотіла слова, ніби стара жінка. Коли ж вона побачила садок, білу річку, розлогі зелені пагорби, що оточували обрій, її охопило дике бажання бігти й кричати. Вона відчувала, що її серце стугонить в грудях потужними ударами, але на її обличчі не поворушився жоден м'яз, вона обмежилася тим, що усміхнулася, коли тітонька запитала у неї, чи їй до вподоби нове помешкання.

Відтоді життя для неї стало ліпшим. Вона зберігала гнучкі рухи, спокійне і байдуже обличчя - вона залишалася дитиною, що виростала в ліжку хворого. Але вона жила всередині себе палким та нестримним існуванням.

Коли вона залишалася на самоті, у траві край берега, то лягала ниць, немов тварина, її очі темнішали і розширювалися, її тіло напружувалося, буцімто вона готувалася кинутись вперед. І так вона лежала протягом кількох годин, ні про що не думаючи. Сонце палило її, а вона, щаслива, встромляла пальці у землю. Вона була заповнена божевільними мріями: вона зухвало дивилася на ревучу ріку і уявляла, що вода кидається на неї, нападає на неї. Тоді вона випростовувалася, готувалася до захисту і розлючено запитувала себе, як зможе перемогти цей потік.

Увечері погамована і мовчазна Тереза шила поруч з тітонькою. Здавалося, її обличчя снить у світлі, що мляво ковзало з-під абажура лампи. Камій завалювався у крісло і міркував про свої додавання. Лише вимовлене тихцем слово час від часу тривожило спокій цього приспаного дому.

Пані Ракен споглядала на своїх дітей з умиротвореною добротою. Вона постановила одружити їх. Вона і досі ставилася до свого сина як до вмирущого і тремтіла, коли їй випадало гадати про те, що одного дня сама помре і залишить його кволого й самотнього. Тоді вона розраховувала на Терезу і казала собі, що ця дівчина буде турботливою охоронницею Камія. Її племінниця, така спокійна, така німо віддана, викликала у неї безмежну довіру. Вона вже бачила, як дівчина опікується ним, і хотіла віддати її своєму сину замість янгола-охоронця. Цей шлюб був передбачуваною і давно вирішеною розв'язкою.

Діти віддавна знали, що одного дня мають одружитися. Вони зростали з цією думкою, що стала для них близькою і природною. Про цей союз говорили в родині як про необхідну й фатальну річ. Пані Ракен казала: «Ми чекаємо, щоб Терезі виповнився двадцять один рік.» І вони терпляче чекали, без лихоманки і рум'янцю на щоках.

Камій, котрому хвороба виснажила кров, не знав болючого юнацького жадання. Поруч з кузиною він залишався маленьким хлопчиком, цілував її так само, як і свою матір – за звичкою, ані трохи не втрачаючи егоїстичного спокою. Він бачив у ній послужливу товаришку, завдяки якій менше нудьгуватиме, і котра, за потреби, готуватиме йому відвари. Коли, бавлячися з нею, він обіймав її, то йому здавалося, що він тримає в обіймах хлопчика, і його плоть жодного разу не здригнулася. В такі миті йому ніколи не спадало на думку поцілувати гарячі губи Терези, котра відбивалася, заходячись нервовим сміхом.

Дівчина також нібито залишалася холодною і байдужою. Іноді вона зупиняла свої великі очі на Камієві і дивилася на нього кілька хвилин з пильністю незворушного володаря. І тільки її вуста невловимо бриніли. На її твердому лиці неможливо було нічого прочитати, бо силою непохитної волі воно залишалося завжди лагідним і уважним. Коли заходила мова про

одруження, Тереза ставала поважною і обмежувалася тим, що ствердно кивала головою на все, що казала пані Ракен. Камій засинав.

Літніми вечорами молоді люди тікали на берег річки. Камія дратувало постійне піклування його матері: він обурювався, хотів бігти, нехай би і захворів від цього, аби лиш порятуватися від ласки, від якої його вже нудило. Він тягнув за собою Терезу, змушував її битися навкулачки, борюкатися у траві. Одного дня він штовхнув кузину, і вона через це упала. Дівчина звелася, підстрибнувши, наче дика тварина, і, з полум'яним обличчям та червоними очима, кинулася на нього, звівши руки. Камій дозволив повалити себе на землю. Він злякався.

Спливали місяці й роки. Надійшов день, призначений для весілля. Пані Ракен відвела убік Терезу, говорила з нею про її батька й матір, розповіла історію її народження. Дівчина вислухала тітку і поцілувала її, не вимовивши жодного слова.

Увечері Тереза, замість того, щоб зайти до своєї кімнати, ліворуч від сходів, зайшла до спальні кузена, праворуч. Це були і всі зміни, що трапилися того дня у її житті. Наступного ранку, коли подружжя спустилося на перший поверх, Камій був так само хворобливо млявим, зі звичним святим спокоєм егоїста. Тереза і далі зберігала лагідну байдужість, а її стримуване обличчя лякало непорушністю.

III

За тиждень після весілля Камій заявив матері навпростець, що збирається залишити Вернон і переїхати до Парижа. Пані Ракен заволала на це: вона устаткувала своє існування і аж ніяк не бажає змінювати у ньому бодай дрібницю. З її синочком трапився нервовий напад, він погрожував їй, що захворіє, якщо вона не поступиться його капризу.

- Я ніколи не суперечив тобі у твоїх проєктах, - казав він їй. – Я одружився з кузиною, я приймав усі ліки, які ти мені давала. Тепер я можу просити бодай про те, щоб мати власну волю і щоб ти погодилася зі мною... Ми поїдемо наприкінці місяця.

Пані Ракен не спала цілу ніч. Рішення Камія перевернуло усе її життя, і вона у відчаї намагалася переробити своє існування. Помалу нею опанував спокій. Вона доміркувала, що молодий чоловік може мати дітей, і тоді її невеличкого статку вже не вистачатиме. Треба буде заробити ще грошенят, повернутися до торгівлі, знайти прибуткове заняття для Терези. Назавтра вона призвичаїлася до думки про переїзд і вибудувала план нового життя.

За сніданком вона була дуже веселою.

- Ось що ми зробимо, - сказала вона своїм дітям. – Завтра я поїду до Парижа: я підшукаю галантерейну крамничку, і ми – Тереза і я – знову візьмемося продавати голки й нитки. Це буде нашим заняттям. А ти, Камію, робитимеш те, що забажаєш: ти гулятимеш проти сонечка або знайдеш роботу.
- Я знайду роботу, - відповів молодий чоловік.

Насправді ж тільки дурна амбітність підштовхувала Камію до переїзду. Він хотів стати працівником великої адміністративної установи і червонів від насолоди, коли у мріях бачив себе посеред просторого кабінету, в нарукавниках з блискучого люстрину, з пером за вухом.

З Терезою не порадилися. Вона завжди виявляла таку пасивну покірливість, що тітонька і чоловік більше не завдавали собі клопоту запитувати у неї її думку. Вона поїде туди ж, куди поїдуть вони, вона робитиме те ж, що робитимуть вони, і, скоріш за все, навіть не помітить, що змінила місце.

Пані Ракен прибула до Парижа і простісінько попрямувала до пасажу Нового Мосту. Стара панна, колишня продавчиня з Вернона, дала їй адресу однієї зі своїх родичок, яка тримала у цьому пасажі галантерейну крамницю і бажала її спекатися. Колишня галантерейниця визнала крамницю трохи замалою і трохи затемною, але, доки вона проминала Париж, її налякали вуличний гамір та розкішні вітрини, а ця тісна галерея зі скромними вікнами нагадали їй власний, такий спокійний магазин. Тут вона знову могла почуватися як у провінції, тож віддихнула і подумала, що її любі дітоньки будуть щасливими у цьому Богом забутому закутку. Скромна ціна за крамницю остаточно переконала: її продали за дві тисячі франків. Комірне за крамницю і другий поверх було усього лиш тисяча двісті франків. Маючи близько чотирьох тисяч франків заощаджень, пані Ракен підрахувала, що може заплатити за крамницю і комірне за перший рік, не торкаючись свого капіталу. Платні Камію і прибутку від торгівлі галантересю вистачить на щоденні потреби, міркувала вона. Тож вона більше не забиратиме свою ренту, а залишить капітал під відсотки, щоб передати його своїм онукам.

Сяючи, вона повернулася до Вернона і повідомила, що знайшла справжній скарб, чарівну місцинку в самому серці Парижа. Помалу, протягом кількох днів, волога й похмура крамниця в пасажі під час вечірніх балачок перетворилася на палац. Вона вже бачила її у своїх спогадах зручною, просторою, спокійною, наділеною тисячами безцінних переваг.

- Ах! Мила моя Терезо, - казала вона, - ось побачиш, ми будемо такими щасливими у тому куточку! Нагорі три гарні кімнати... У пасажі повно люду... Ми влаштуємо у вітринах чарівні виставки... Ну ж бо, ми не нудьгуватимемо.

Вона уже не вмовкала. Прокинулися усі її інстинкти колишньої крамарки: вона наперед давала Терезі поради щодо продажу, закупівлі, щодо шахрування у дрібній торгівлі. Нарешті родина залишила будинок на березі Сени. Увечері того ж дня вони влаштувалися у пасажі Нового Мосту.

Коли Тереза ступила до крамниці, де відтепер мала жити, їй здалося, що її спустили до масної землі у могилі. Горло їй стисла справжня нудота, і вона затремтіла від страху. Вона подивилася на брудну вологу галерею, оглянула магазин, піднялася на другий поверх, обійшла кожну кімнату. Ці порожні кімнати без меблів жахали самотністю і занехаяністю. Молода жінка боялася поворухнутись і не вимовила жодного слова. Вона буцімто скрижаніла. Її тітонька і чоловік спустилися на перший поверх, а вона сіла на валізу. Руки їй задерев'яніли, груди були сповнені ридань, але вона не могла плакати.

Пані Ракен, зіткнувшись з реальністю, знітилася і засоромилася своїх марень. Вона силувалася захистити своє придбання: вона знаходила засіб від кожної нової незручності, що поставала перед ними, пояснювала похмурість, кажучи, що стоїть сльотяна погода, і в підсумку стверджувала, що варто лишень як слід пройтись віником.

- Ото ще! – відповів Камій. – Усе це дуже пристойне... Ми, до речі, заходитимемо сюди тільки на ніч. Я не повертатимусь додому раніше п'ятої чи шостої... А ви обидві, ви будете разом і не нудьгуватимете.

Молодий чоловік нізащо не погодився б мешкати у такому лігві, якби не розраховував на теплі приємності своєї контори. Він казав собі, що вигріватиметься кожен день у своїй установі, а увечері раненько вкладатиметься до ліжка.

Понад тиждень у крамниці і в помешканні панував безлад. Від першого ж дня Тереза сіла за прилавком і вже не рухалася з того місця. Пані Ракен дивувалася цій збайдужілій поведінці. Вона гадала, що молода жінка намагатиметься прикрасити оселю, поставить квіти на вікна, попросить нові шпалери, завіси, килими. Коли вона пропонувала зробити ремонт, бодай найменше покращення, племінниця спокійно відповідала:

- А навіщо?! Нам дуже добре, нам не потрібні розкоші.

Тож пані Ракен мусила сама облаштовувати кімнати і трохи впорядкувати крамницю. Тереза почала зрештою нетерпеливитися від того, що бачила, як вона без упину крутиться перед її очима, тому найняла хатню робітницю і змусила тітоньку всістися поруч із собою.

Камій протягом місяця ніяк не міг знайти роботу. Він заходив до крамниці якомога рідше і цілісінький день тинявся казна-де. Він настільки занудьгував, що почав було говорити про повернення до Вернона. Нарешті він найнявся до адміністрації Орлеанської залізниці. Він заробляв сто франків на місяць. Його мрію було втілено.

Вранці він йшов о восьмій. Він спускався вулицею Генего і опинявся на набережних. Запхавши руки до кишень, він дрібненькими кроками трюхкотів уздовж Сени, від Французького Інституту до Ботанічного саду. Він ніколи не знуджувався від цієї довгої прогулянки, яку повторював двічі на день. Він дивився, як тече вода, зупинявся поглянути, як рікою сплавляють ліс. Він ні про що не думав. Частенько він стовбичив навпроти собору Паризької Богоматері і вдивлявся у риштування, що оточували церкву, котру саме ремонтували. Його розважали ці здоровенні балки, хоча він і не розумів, чому. Потім він ішов далі, мимохідь кидав поглядом на Винний порт, перераховував фіакри, що приїздили від вокзалу. Увечері, отетерілий, з головою, забитою дурнуватими побрехеньками, яких наслухався у конторі, він проминав Ботанічний сад і, якщо не дуже поспішав, ішов подивитись на ведмедів. Там він залишався з пів години і, перехилившись над рівчаком, стежив поглядом за ведмедями, які важко совалися туди-сюди. Йому подобалася поведінка цих великих тварин. Він вивчав їх, розтуливши вуста, очі його округлювалися, і він смакував безглузду радість від того, що бачить, як вони рухаються. Врешті-решт, він вирішував повернутись і, волочачи ноги, роззирався на перехожих, екіпажі, магазини.

Тільки-но повернувшись, він їв, а тоді сідав читати. Він купив зібрання творів природознавця Бюффона і щовечора давав собі завдання у двадцять-тридцять сторінок, незважаючи на нудьгу, яку викликало у нього подібне читання. Ще він читав у виданнях за десять сантимів «Історію Консульства та Імперії» Тьера та «Історію жирондистів» Ламартина або ж науково-популярні твори. Він вважав, що працює над своєю освітою. Іноді він змушував дружину слухати, як читає деякі сторінки та анекдоти. Його дуже дивувало те, що Тереза може залишатися замисленою та мовчазною цілісінький вечір і не відчуває спокуси взяти книжку. Потайки він зізнавався собі у тому, що його дружина обділена розумом.

Тереза нетерпляче відсувала книжки. Вона воліла залишатися в неробстві, коли її очі зосереджувалися на одній точці, а думки блукали й губилися вдалині. Вона, до речі, зберігала рівний і невибагливий настрій. Уся її воля

була спрямована на те, щоб перетворити свою істоту на пасивний інструмент з найвищою послужливістю та самозреченням.

Торгівля просувалася поволеньки. Виторг щомісяця був точно однаковим. Їхня клієнтура складалася з робітниць із кварталу. Що п'ять хвилин заходила дівчина і купувала товару на кілька су. Тереза обслуговувала покупців із завжди однаковими словами, з усмішкою, що механічно спливала на її вустах. Пані Ракен поводитися гнучкіше, була балакучішою, насправді, це вона приваблювала і утримувала клієнтуру.

Протягом трьох років дні бігли за днями, подібні один до одного. Камій жодного разу не пропустив служби. Його матір і дружина заледве виходили із крамниці. Живучі у вологих сутінках, у маркітній гнітючій тиші, Тереза бачила, як перед нею простягається життя, цілком голе, приносячи щовечора холодну постелю, а щоранку – однаковісінькі порожні дні.

IV

В один день із семи – щочетверга увечері, родина Ракен влаштувала прийом. У їдальні запалювали велику лампу, а на вогонь ставили повний чайник, щоб зробити чай. Це була справжня визначна історія. Той вечір виокремлювався поміж інших: посеред сімейних звичок він видавався такою собі міщанською оргією з божевільними веселощами. До ліжка вкладалися об одинадцятій годині.

Пані Ракен відшукала в Парижі одного зі своїх старих друзів – комісара поліції Мішо, котрий прослужив у Верноні двадцять років і мешкав у тому ж будинку, що й галантерейниця. Поміж ними налагодилися тісні дружні стосунки, а коли вдова продала свій заклад, щоб мешкати коло ріки, вони помалу втратили одне одного з виду. За кілька місяців Мішо залишив провінцію і переїхав до Парижа, на вулицю Сени, спокійнесенько проїдати півтори тисячі франків своєї пенсії. Одного сльотяного дня він перестрів свою давню подругу в пасажі Нового Мосту, і того ж вечора їв разом з сімейством Ракен.

Так було засновано четвергові прийоми. Колишній комісар поліції набрав звички приходити пунктуально раз на тиждень. Врешті-решт, він привів свого сина Олів'є – високого тридцятилітнього хлопця, сухого й худого, котрий одружився із зовсім низенькою жіночкою, повільною і хворобливою. Олів'є обіймав у префектурі поліції посаду в три тисячі франків, до якої Камій виявив надзвичайні заздросці: він був головним діловодом бюро поліції правопорядку і безпеки. Від першого ж дня Тереза зненавидила цього прямого, як тичка, і холодного хлопця, котрий вважав,

що робить честь крамниці в пасажі, бо вигулює у ній худорбу свого тіла та млість свої бідолашної крихітної жіночки.

Камій ввів ще одного гостя – старого службовця з Орлеанської залізниці. Гріве прослужив двадцять років, був головним діловодом і заробляв дві тисячі сто франків. Саме він роздавав завдання службовцям із бюро Камія, і той мав до нього певну повагу. В мріях він казав собі, що Гріве помре одного дня, і, можливо, за п'ятнадцять років він займе його місце. Гріве був втішений прийомом, який влаштувала йому пані Ракен, і повертався щотижня з бездоганною точністю. За пів року його четвергові візити стали для нього обов'язком: він ішов до пасажу Нового Мосту так само, як ходив щоранку до бюро – механічно, з інстинктом отупілої істоти.

Відтоді зустрічі стали чарівними. О сьомій годині пані Ракен запалювала камін, ставила посеред столу лампу, клала поруч доміно, перетирала чайний сервіз, що стояв на буфеті. Рівно о восьмій старий Мішо і Гріве перестрівалися перед крамницею: один приходив з вулиці Сени, інший – від вулиці Мазарін. Вони заходили, і уся родина підіймалася на горішній поверх. Вони сідали довкола столу і чекали на Олів'є Мішо та його дружину, котрі завжди приходили із запізненням. Коли зібрання було повним, пані Ракен розливала чай. Камій витрушував коробку з доміно на церату, і кожен занурювався в гру. Було чути лише стукотіння доміно. Після кожної партії гравці сперечалися дві чи три хвилини, а тоді знову западала маркітна тиша, яку уривав короткий стукіт.

Тереза грала байдуже, і це дратувало Камія. Вона брала до себе Франсуа – великого смугастого kota, якого пані Ракен привезла із Вернона, і пестила його однією рукою, а іншою тим часом клала доміно. Для неї четвергові вечори були тортурями. Частенько вона скаржилася на млість або сильну мігрень, щоб не грати, і сиділа склавши руки, майже куняючи. Спершись ліктем на стіл і притулившись щогою до долоні, вона дивилася на гостей тітоньки та чоловіка і бачила їх буцімто крізь жовтий туман, подібний до диму, що кутив з лампи. Усі ці пики доводили її до відчаю. Вона перебігала від однієї до іншої з глибокою обрідкою та глухим роздратуванням. Старий Мішо маячив бляклим обличчям, поцяткованим червоними плямами – одне з тих облич, які мають здитинілі старці. У Гріве було вузьке лице, круглі очі і вузькі губи недоумка. Олів'є, у котрого кістки випинались на щоках, гордо ніс на своєму кумедному тілі задубілу непримітну голову. Що ж до Сюзанни, дружини Олів'є, то вона була бліденькою, з каламутними очками, білими губками і розм'якшим личком. Тереза не знаходила жодної людини, жодної живої істоти поміж цих гротескних і жалюгідних створінь, разом з якими її замкнули. Іноді на неї нападали галюцинації, і їй здавалося, що її закопали заживо у склепі в компанії з механічними трупами, які ворущать головами, розмахують

ногами й руками, якщо смикнути за мотузок. Вона задихалася від спертого повітря їдальні. Крижана тиша, жовтаві відблиски лампи просякали її примарним страхом і невимовною тривоною.

Знизу, коло дверей магазину, встановили дзвінок, який різким деренчанням повідомляв про появу покупців. Тереза напружувала вухо, і коли лунав дзвінок, поквапом спускалася з полегшею, щаслива залишити їдальню. Вона повільно обслуговувала постійних клієнтів. А коли опинялася на самоті, сідала за прилавок і залишалася там якомога довше, побоюючись йти нагору і смакуючи справжню радість від того, що більше не має перед очима Мішо та Олів'є. Вологе повітря крамниці заспокоювало її лихоманку, від якої у неї палали долоні. І вона поринала в поважну задуму, яка для неї була звичайною.

Але вона не могла залишатися так тривалий час. Камій сердився через її відсутність і не розумів, що ввечері у четвер можна віддавати перевагу крамниці, а не їдальні. Він перехилився через поручні і поглядом шукав дружину.

- Що таке?! – кричав він. – Що ти там таке робиш? Чому не йдеш нагору?.. Тому чортяці Гриве, щастить, він тільки-но знову виграв.

Молода жінка насилу зводилася і поверталася на своє місце навпроти старого Мішо, який гидотно усміхався обвислими губами. До одинадцятої години вона сиділа непорушно на стільці і дивилася на Франсуа, тримаючи його на руках, щоб не бачити цих маріонеток, які кривлялися довкола неї.

V

Якось у четвер, повертаючись із контори, Камій привів із собою здоровенного парубка з квадратними плечима і заштовхнув його до крамниці фамільярним жестом.

- Мамо, упізнаєш ось цього добродія? – запитав він пані Ракен, вказуючи на нього.

Стара галантерейниця дивилася на здоровенного парубка, шукала поміж спогадами, але нічого не знаходила. Тереза слідкувала за цією сценою із лагідним виглядом.

- Як?! – вів далі Камій. – Ти не упізнаєш малого Лорана, сина татуся Лорана, у якого такі гарні ниви коло Жефоса?.. Ти не пригадуєш?.. Я

ходив разом з ним до школи. Він заходив по мене щоранку, коли виходив від свого дядечка, нашого сусіда, і ти давала йому скибки з варенням.

Пані Ракен враз пригадала малого Лорана і подумала, що він дивовижно підріс. Минуло добрих двадцять років, відколи вона бачила його востаннє. Вона хотіла змусити його забути про свій здивований прийом і залила його потоком спогадів і напrawdę материнськими ніжностями. Лоран розсівся, любесенько усміхався, відповідав дзвінким голосом, перебігав усе довкола спокійним і впевненим поглядом.

- Ви тільки уявіть собі, - сказав Камій, - цей дотепник працює на вокзалі Орлеанської залізниці вже півтора року, а ми перестрілися і впізнали одне одного лише сьогодні увечері. Ця адміністрація така розлога, така значна!

Молодий чоловік зробив це зауваження, вирячивши очі і стиснувши губи, такий гордий, що є скромненьким гвинтиком у велетенській машині.

- О! – продовжував він, трусячи головою. – А він, він почувається добре: він учився, він уже заробляє півтори тисячі франків... Татусь відправив його до колежа: він пройшов право і навчався малювання. Правда ж, Лоране?.. Ти повечеряєш з нами?

- Залюбки, - навпростець відповів Лоран.

Він скинув капелюха і влаштувався у крамниці. Пані Ракен побігла до своїх каструль, а Тереза, котра досі не вимовила жодного слова, дивилася на прибульця. Вона ніколи не бачила цього чоловіка. Високий міцний Лоран зі свіжим лицем дивував її. Вона з певним захопленням розглядала його низький лоб, над яким куйовдилася чимала чорна кучма, його тугі щоки, червоні губи, правильні риси обличчя, гарні повнокровною красою. На мить вона зупинила погляд на його шиї: ця шия була широкою і короткою, повною і м'язистою. Потім вона забулася, роздивляючись його великі руки, які він розклав на колінах: пальці його були квадратними. Стиснений кулак мав бути здоровенним і міг би повалити бика. Лоран був справжнім селянським сином з дещо важкуватою ходою, крутою спиною, повільними точними рухами, зі спокійним і упертим виразом обличчя. Під його одягом відчувалися округлі розвинені м'язи, усе його тіло мало міцну й пружну плоть. Тереза з цікавістю вивчала його, переходила від його кулаків до лица і відчувала легесеньке тріпотіння, коли її очі впиралися у його бичачу шию.

Камій розклав томики Бюффона і десятисантиметрові видання, аби показати другові, що він також працює. А тоді буцімто відповів на запитання, котре вже якусь хвилю ставив собі:

- Але ж, - сказав він Лоранові, - ти маєш упізнати мою дружину? Ти не пригадуєш тієї маленької кухні, яка бавилася з нами у Верноні?
- Я одразу ж упізнав пані, - відповів Лоран, дивлячись в очі Терезі.

Під цим прямим поглядом, який достоту проникав у неї, молода жінка відчула дивну млість. Вона присилувала себе усміхнутися, обмінялася кількома словами з Лораном та своїм чоловіком і поквапилася піти до тітоньки. Їй було тяжко.

Сіли до столу. Ще за юшкою Камій визнав за свій обов'язок зайнятися своїм другом.

- Як почувасться твій батечко? – запитав він у нього.

- Та я не знаю, - відповів Лоран. – Ми розсварилися. Вже п'ять років ми не листуємося.

- Ого! – вигукнув службовець, здивований таким жахіттям.

- Так, той милий чоловічок має власні ідеї... Оскільки він постійно судиться зі своїми сусідами, то відправив мене до колежа, мріючи, що згодом знайде в мені адвоката, який виграє усі його позови... О! Татусь Лоран має виключно корисні амбіції. Він хоче скористатися навіть своїми дурними вибриками.

- І ти не схотів стати адвокатом?! – запитав Камій, дивуючись дедалі дужче.

- Божечки! Ні! – зі сміхом продовжував його друг. – Протягом двох років я вдавав, що ходжу на лекції, аби отримувати стипендію у тисячу двісті франків, яку мені сплачував батько. Я жив з одним товаришем із колежа, котрий є художником, тож і собі узявся до живопису. Мене це розважало. Це цікавенький фах, не стомлює. Ми курили собі й кепкували цілісінькі дні...

Родина Ракен широко вибалушувала очі.

- На біду, - продовжував Лоран, - так не могло довго тривати. Татусь дізнався, що я розповідаю йому небиліці, тому раз і назавжди урізав мені мої тисячу двісті франків і запросив мене приїхати до нього – разом з ним длубатись у землі. Тоді я спробував малювати побожні картини – погана комерція... Я добре розумів, що помру з голоду, тож відправив мистецтво до дідька та ще далі і почав шукати роботу... Одного дня татусь таки помре. Я чекаю на це, щоб жити, нічого не роблячи.

Голос Лорана був спокійним. Він у кількох словах переказав типову історію, яка повністю змальовувала його. По суті, він був ледащом з

повнокровними апетитами і чітко сформованим бажанням скористатися доступними і тривалими радощами. Це велике сильне тіло хотіло тільки нічого не робити, тільки валятися цілісінський день у неробстві й отупінні. Він хотів би смачно їсти, солодко спати, з лихвою вдовольняти свої пристрасті, не рушачи при цьому з місця, не наражаючись на такі злигодні, як найменша втома.

Професія адвоката жахала його, він дрижав на думку, що доведеться длубатись у землі. Він кинувся було до мистецтва, сподіваючись знайти у ньому роботу для ледарів: йому здавалося, що пензель є інструментом, з яким просто впоратися, до того ж, він вірив у легкий успіх. Він мріяв про дешеве розпусне життя, про гарне життя, повне жінок, відпочинку на диванах, обжирання і упивання. Мрія тривала доти, доки татусь Лоран вислав йому золоті. Але коли молодий чоловік, якому вже було тридцять років, побачив на обрії злидні, то узявся міркувати. Він відчував себе боягузом перед нестачею, за найбільшу в світі мистецьку славу він не погодився б на один день без хліба. Він, як сам казав, відправив мистецтво до дідька того дня, коли зрозумів, що воно ніколи не вдовольнить його зажерливих апетитів. Його перші спроби залишилися менше ніж посередніми: його селянське око бачило природу косо й криво, його каламутні погано вибудовані картини ніби кривлялися і були нижче будь-якої критики. До речі, він видався не занадто марнославним митцем і не впадав у безмежний відчай, коли довелось закинути пензлі. Насправді він жалкував тільки за майстернею свого товариша по колежу – за тією просторою майстернею, у якій він так розкішно качався протягом чотирьох чи п'яти років. А ще він шкодував за жінками, які приходили позувати і чії капризи міг вдовольнити його гаманець. Цей світ грубих насолод залишив у ньому пекучу потребу в плоті. Тим не менш, він почувався дуже зручно у своїй професії службовця: він залюбки жив, як неотеса, він любив цю працю з дня у день, яка його не стомлювала і присипляла його розум. Дратували його тільки дві речі: йому бракувало жінок, а ресторанна їжа за вісімнадцять су не вгамовувала ненажерливих апетитів його шлунку.

Камій слухав його, дивився на нього з наївним подивом. Цей слабосилий хлопець, чие розм'якле і розімліле тіло ніколи не здригалося від бажань, мріяв, як дитя, про це життя у майстернях, про котре розповідав його друг. Він міркував про жінок, які виставляють свою оголену шкіру. Він розпитував Лорана.

- Тож бувало, - казав він йому, - бувало й таке, що жінки скидали перед тобою сорочки?

- Та звісно, - відповідав Лоран, усміхаючись і дивлячись на Терезу, яка геть зблідла.

- Це має справляти на вас неабияке враження, - продовжував Камій з дитячим сміхом. – От я б знітився... Першого разу ти мав стояти, роззявивши рота.

Лоран розчепірів одну зі своїх широких рук і уважно роздивлявся свою долоню. Його пальці злегка здригалися, а на щоках загравав червоний відблиск.

- За першим разом, - продовжував він, буцімто говорив сам до себе, - гадаю, мені це здалося природним... Це дуже кумедно – те чортове мистецтво, ось тільки воно не приносить ламаного гроша... Моєю моделлю була руда краля, така чарівна: пружне тіло, сліпуча шкіра, чудові груди, широкі стегна...

Лоран звів голову і побачив перед собою Терезу, німу й нерухому. Молода жінка з палкою непорушністю дивилася на нього. Її матово-чорні очі здавалися двома бездонними дірами, її уста розтулилися і за ними виднівся світло-рожевий рот. Вона була ніби розчавлена, буцімто зосередилася сама на собі – вона слухала.

Погляд Лорана перейшов від Терези до Камія. Колишній художник заледве стримав усміх. Він завершив свою фразу жестом, дещо широким і пристрасним, за яким молода жінка прослідкувала очима. Узялися до десерту, а пані Ракен саме вийшла обслужити клієнтку.

Коли прибрали скатертину, Лоран, котрий вже кілька хвилин сидів замислений, враз звернувся до Камія:

- Знаєш, - сказав він йому, - я маю зробити твій портрет.

Ця ідея потішила пані Ракен та її сина. Тереза і далі мовчала.

- Зараз літо, - продовжував Лоран, - ми виходимо з контори о четвертій, тож я зможу приходити сюди, і увечері ти позуватимеш мені пару годин. Все буде зроблено протягом тижня.

- Саме так, - підхопив червоний від щастя Камій. – Ти вечерятимеш з нами... Я накручу собі волосся і вдягну чорний сурдут.

Пробило восьму годину. З'явилися Гріве та Мішо. За ними прибули Олів'є і Сюзанна.

Камій представив товариству свого друга. Гріве стис губи. Він зненавидів Лорана, чия платня, на його думку, була підвищена занадто швидко. До слова, введення нового запрошеного було неабиякою справою: гості Ракенів не могли прийняти незнайомця без певної холодності.

Лоран поводився як добрий парубійко. Він зрозумів становище, намагався сподобатися, хотів, щоб його одразу ж прийняли. Він розповідав історії, звеселяв посиденьки гучним сміхом і завоював прихильність самого Ґріве.

Того вечора Тереза не намагалася спуститись до крамниці. До одинадцятої години вона залишалася на своєму стільці, грала й балакала, уникаючи поглядів Лорана, котрий, до речі, нею не переймався. Повнокровна натура цього хлопця, його звучний голос, його розкотистий сміх, терпкий і потужний запах, що ширився від його істоти, хвилювали молоду жінку і занурювали її у незвичну нервову тривогу.

VI

Відтоді Лоран майже щовечора приходив до Ракенів. Він жив на вулиці Святого Віктора, навпроти Винного порту, у невеличкій мебльованій кімнатці, за яку платив вісімнадцять франків на місяць. Ця мансардова кімнатина, у якій нагорі було пробите кругле віконце, що вузько розчинялось у небо, мала заледве шість квадратних метрів. Лоран повертався якомога пізніше на це злиденне піддашся. Не маючи грошей на те, щоб волочитися по стільцях у кафе, він до того, як зустрів Камія, затримувався у молочарні, де подавали дешеві страви, вечеряв там, курив люльку за люлькою, цмулячи «ґлорію» - каву з горілкою, що коштувала йому три су. Потім він повертався поволеньки на вулицю Святого Віктора, тинявся набережними, сідав на лавки, якщо повітря було теплим.

Крамниця у пасажі Нового Мосту стала для нього чарівним прихистком, теплим і покійним, повним дружніх слів і дружньої уваги. Він заощаджував три су на «ґлорії», натомість смакував, як гурман, чудовий чай пані Ракен. Він залишався там до десятої, розслаблявся, перетравлював вечерю і почувався як вдома. Він ішов лише після того, як допомагав Камієві зачинити крамницю.

Одного вечора він приніс свій мольберт і коробку з фарбами. Назавтра він мав розпочати портрет Камія. Купили полотно, було завершено найдрібніші приготування. Нарешті митець узявся до твору – прямісінько у подружній спальні. Там, казав він, світло було яскравішим.

Йому знадобилося три вечори, щоб замалювати голову. Він ретельно водив фюзеном по полотну – скупко, дрібними дотиками. Його прямий і сухий малюнок гротескно нагадував творіння первісних майстрів. Він копіював лице Камія так само, як учень копіює академічний етюд: нерішучою рукою, з незграбною точністю, яка надає обличчю набурмосеного виразу. Четвертого дня він виклав на палітрі трошечки фарби і почав малювати

кінчиком пензля. Він поцяткував полотно крихітними брудними плямками, робив короткі й тісні мазки, буцімто користувався олівцем.

Наприкінці кожного сеансу пані Ракен і Камій завмирили в екстазі. Лоран казав, що необхідно зачекати і що подібність з'явиться згодом.

Відколи було розпочато портрет, Тереза більше не виходила зі спальні, що перетворилася на майстерню. Вона залишила свою тітку саму за прилавком і, користуючись найменшим приводом, йшла нагору і забувалася, дивлячись, як Лоран малює.

Завжди поважна, пригнічена, блідіша і німіша, вона сідала і слідкувала за роботою пензлів. Утім, здавалося, це видовище не надто її розважає: вона приходила на це місце, буцімто її притягали силоміць, і залишалася там, немовби її прицвяховували. Лоран іноді озирався, усміхався їй, запитував у неї, чи їй подобається портрет. Вона, здригнувшись, заледве відповідала і поверталася до свого зосередженого екстазу.

Повертаючись увечері на вулицю Святого Віктора, Лоран довго розмірковував на самоті: він сперечався із собою про те, чи має стати коханцем Терези.

- Оце жіночка, яка стане моєю коханкою, коли я схочу, - казав він до себе. – Вона завжди там, поза моєю спиною, розглядає мене, вимірює і зважує... Вона дрижить, у неї така кумедна пика – німа і пристрасна. Безперечно, їй потрібен коханець, це видно з її очей.... Слід сказати, що Камій – бідолашний панок.

Лоран зі зневагою сміявся на спомин про бляклу худорбу свого друга і продовжував:

- Вона нудьгує у тій крамниці... Я ходжу туди, бо не знаю, куди податись. Інакше мене бачили б ой як нечасто у пасажі Нового Мосту. Там волого, сумно. Жінка має там помирати... Я їй подобаюсь, я в цьому певен. Тож чому б і не я, якщо не хтось інший?

Він зупинився, тішив себе самозакоханими дурницями, зосереджено дивлячись, як тече Сена.

- Господи, нехай буде так, - вигукнув він. – Я поцілую її за першої нагоди... Можу закластися, що вона одразу ж впаде у мої обійми.

Він знову рушив, і його обсіла нерішучість.

- Але ж яка вона усе-таки бридка, - думав він. – У неї довгий ніс, великий рот. Вона мені, до речі, зовсім не подобається. Можливо, я вляпаюсь у якусь кепську історію. Над цим треба поміркувати.

Лоран, котрий був дуже обачним, прокручував ці думки у своїй голові протягом тижня. Він прораховував усі можливі наслідки зв'язку з Терезою. Він вирішив наважитися на цю авантюру тільки тоді, коли остаточно переконається, що знайде для себе у цьому справжній інтерес.

Справді, на його думку Тереза була негарною, і вона йому не подобалася. Але, загалом, вона йому нічого не коштуватиме. Звісно, жінки, яких він купував задешево, не були ані гарнішими, ані коханішими. Сама ощадливість радила йому взяти за коханку жінку свого друга. Водночас, він давно не задовольняв свої апетити. Йому бракувало грошей, тож він мусив відмовляти собі у потребах своєї плоті і аж ніяк не хотів прогавити нагоду трохи її потішити. Зрештою, якщо добре поміркувати, подібний зв'язок не може мати поганих наслідків: в інтересах самої ж Терези усе приховувати, і він її любесенько кине, коли захоче. Навіть якщо припустити, що Камій усе відкриє і розлютиться, то він приб'є його одним ударом кулака, якщо з ним поведуться зле. Тож це питання, звідки не глянь, поставало перед Лораном простим і привабливим.

Відтоді він жив у лагідній умиротвореності, чекаючи на свій час. Він вирішив діяти рішуче за першої ж нагоди. Він бачив у майбутньому затишні вечори. Усе сімейство Ракен працюватиме на його насолоду: Тереза погамовуватиме жар його крові, пані Ракен пеститиме його, наче матір, а Камій, балакаючи з ним, перешкоджатиме йому занадто нудьгувати ввечері у крамниці.

Портрет наближався до завершення, а нагода не випадала. Тереза постійно залишалася там, пригнічена й стривожена, але Камій і на мить не залишав кімнати, і Лоран впадав у відчай від того, що не може віддалити його бодай на годину. Утім, одного дня йому треба було повідомити, що завтра він завершить портрет. Пані Ракен заявила, що вони повечеряють разом і відсвяткують цей твір митця.

Назавтра, коли Лоран востаннє торкнувся полотна пензлем, уся родина зібралася, щоб зачудуватися подібністю. Портрет був мерзенним, брудно-сірим, з широкими блідо-бузковими плямами. Варто було Лоранові торкнутися найяскравіших кольорів, як вони вицвітали і перетворювалися на багно. Він мимоволі посилив бляклий колір обличчя свого натурника, і лице Камія нагадувало зеленкувате тіло потопельника. Малюнок достоту кривлявся, риси конвульсивно зсудомило, тож зловісна подібність була разючою. Але Камій радів: він казав, що має на полотні шляхетний вигляд.

Намилувавшись своїм ликом, він повідомив, що піде по дві пляшки шампанського. Пані Ракен повернулася до крамниці. Митець залишився наодинці з Терезою.

Молода жінка і далі сиділа навпочіпки, дивлячись каламутним поглядом перед себе. Здавалося, вона здригається від чекання. Лоран вагався, вивчав своє полотно, бавився з пензлями. Час підганяв, Камій міг повернутися, можливо, іншої нагоди не буде. Художник враз обернувся і опинився з Терезою лицем до лица. Кілька секунди вони вдивлялися одне в одного.

Тоді, Лоран різким рухом схилився і притис молоду жінку до своїх грудей. Він відкинув її голову назад і розчавив її уста своїми губами. Вона, дика і безтямна, почала було опиратися, але раптово забулася і ковзнула долі, на голі кахлі. Вони не обмінялися жодним словом. Акт відбувся мовчки і брутально.

VII

Від самого початку коханці вважали свій зв'язок необхідним, фатальним, цілком природним. Під час першої ж зустрічі вони почали звертатися одне до одного на «ти», вони цілувалися, не знічуючись, не червоніючи, буцімто їхні інтимні стосунки тривали вже кілька років. Їм було зручно жити в новому становищі, у цілковитому спокої та без краплини сорому.

Вони призначали свої побачення. Оскільки Тереза не могла виходити з дому, було вирішено, що приходитиме Лоран. Молода жінка пояснила йому дзвінким і впевненим голосом спосіб, який вона вигадала. Зустрічі відбуватимуться не десь, а в подружній спальні. Коханець проходитиме коридором, що виходить у пасаж, а Тереза відчинятиме йому двері на сходи. Камій тим часом буде в конторі, пані Ракен – знизу, в крамниці. Така зухвалість мала бути успішною.

Лоран погодився. В його обачності була така собі брутальна нахабність – нахабність чоловіка з важкими кулаками. Поважне і спокійне обличчя коханки зобов'язувало його прийти, щоб скуштувати цю зухвало даровану пристрасть. Він вигадав якийсь привід, отримав від керівника звільнення на дві години і побіг до пасажу Нового Мосту.

Тільки-но ступивши до пасажу, він відчував пекучу хіть. Продавчиня мішурних прикрас сиділа якраз навпроти дверцят, що вели до коридору. Він мусив чекати, доки вона займеться – доки прийде молода робітниця купити бронзовий перстеник чи сережки. Тоді він квапливо зайшов до коридору, збіг нагору вузькими й темними сходами, спираючись на масну від вологи стіну. Він перетинався об камінні сходинки, і з кожним ударом відчував, як печія розтинає йому груди. Двері відчинилися. На порозі, у сьайві білого світла, він побачив Терезу у кофтині та нижній спідниці – таку сліпучу. Її волосся було міцно скручене на потилиці. Вона зачинила двері і

повисла на його шії. Від неї віяло теплим запахом – запахом чистої білизни і свіжо вимитого тіла.

Здивований Лоран побачив, що його коханка – красуня. Він ніколи не бачив цієї жінки. Гнучка і сильна Тереза стискала його, відкидала голову назад, і її обличчям пробігали палючі спалахи й пристрасні усмішки. Це обличчя коханка достоту преобразилося, воно було божевільним і пестливим: вологі уста, блискучі очі – воно сяяло. Пружна й мінлива молода жінка була вродлива дивною красою – вона була сама жага. Здавалося, її лице світиться ізсередини і вогонь виривається крізь її шкіру. Її полум'яна кров, її напружені нерви ширили довкола неї гаряче випромінювання і терпкі потужні хвилі.

Від першого ж поцілунку вона поводитися як куртизанка. Її ненаситне тіло запаморочено кидалося у хіть. Вона буцімто прокидалася від чарів, вона народжувалася у пристрасті. Вона переходила від кволих обіймів Камія у могутні руки Лорана і здригалася усім тілом від цього наближення дужого чоловіка, який виривав зі сну її плоть. Усі її інстинкти нервової жінки вибухнули з небаченою силою. Кров її матері - ця африканська кров, що палала в її жилах, - враз потекла, хижо запульсувала в її худому, майже дівочому тілі. Вона простягалася, пропонувала себе з владною безсоромністю. Вона бриніла невпинним тремтінням з голови до ніг.

Ніколи ще Лоран не знав такої жінки. Він був здивований, почувався ніяково. Зазвичай коханки не приймали його з таким запалом. Він звик до холодних і байдужих поцілунків, до ледачих пересичених любовощів. Ридання і нервові напади Терези майже лякали його, однак і дражили хітливу цікавість. Він виходив від молодої жінки хитаючись, наче п'яний. Наступного дня, коли до нього повернувся лицемірний і обачний спокій, він запитував себе, чи прийде до цієї коханки, від чийх поцілунків поринав у лихоманку. Спершу він твердо вирішив, що залишиться вдома. Але згодом відчув себе боягузом. Він хотів забути, ніколи не бачити Терезу – її наготу, її ніжні й палкі пестоці, але вона увесь час залишалася поруч з ним, непереможна, і простягала до нього руки. Фізичне страждання, спричинене цим видом, ставало нестерпним.

Він здався і погодився на нове побачення. Він повернувся до пасажу Нового Мосту.

Від того дня Тереза увійшла в його життя. Він ще не прийняв її, але підкорився їй. З ним траплялися години страху, миті обачності і, загалом, цей зв'язок неприємно розбуркав його. Але його страхи та млість відступали перед жаданням. Побачення йшли за побаченнями, їх ставало дедалі більше.

Тереза ж не мала подібних сумнівів. Вона віддавала себе, не розмірковуючи, йшла прямисінько туди, кули штовхала її пристрасть. Ця жінка, яку скрутили обставини і яка нарешті розпросталася, оголювала усе своє єство і розповідала усе про своє життя.

Іноді вона обхоплювала руками шию Лорана, притискалася до його грудей і говорила ще засапанним голосом:

- О! Якби ж то ти знав, як я страждала! Я виростала у вологій теплій кімнаті хворого. Я спала поруч з Камієм і вночі відсувалася від нього, бо мене нудило від збляклого запаху, що ширився від його тіла. Він був лихим і впертим. Він не хотів приймати ліки, якщо я відмовлялася випити їх разом з ним. Щоб догодити тітоньці, я мала пити усі ці трунки. Не знаю, як я не померла... Вони, мій бідолашний друже, зробили мене бридкою, вони вкрали у мене все, що я мала, і тому ти не можеш кохати мене так, як я тебе кохаю.

Вона плакала, цілувала Лорана і продовжувала з глухою ненавистю:

- Я не бажаю їм зла. Вони мене виростили, вони прийняли мене і захистили від злигоднів... Але я воліла б занедбаність, аніж їхню гостинність. Мені так палко праглося свіжого повітря. Ще зовсім маленькою я мріяла, що бігатиму дорогами, босоніж, у куряві, жебратиму і житиму як циганка. Мені казали, що моя мама була дочкою вождя африканського племені. Я часто міркувала про неї, я зрозуміла, що належу їй через кров та інстинкти. Я хотіла б ніколи не залишати її і блукати пісками, висячи у неї на спині... Ах! Яка це була юність! Я досі відчуваю відразу й обурення, коли пригадую довгі дні, які проводила у кімнаті, де харчав Камій. Я чіпіла перед каміном, дивилася, немов одуріла, як киплять відвари, і відчувала, як моє тіло клякне. Я не могла поворушитись, бо тітонька лаяла мене, якщо я шуміла... Згодом мені було так радісно в будиночку на березі ріки. Але я вже отупіла, я заледве могла ходити, я падала, якщо починала бігти. А потім мене живцем поховали у цій огидній крамниці.

Тереза глибоко дихала, міцно стискала коханця в обіймах: вона мстилася, і її тонкі й гнучкі ніздрі нервово бриніли.

- Ти й не повіриш, - повторювала вона, - якою лихою вони мене зробили. Вони зробили з мене лицемірку і брехуху... Вони задушили мене своєю міщанською лагідністю, і я сама не розумію, як у моїх жилах ще залишилася кров... Я опускала очі, я робила, як і вони, маркітне й дурнувате обличчя, я жила їхнім мертвим життям. Коли ти мене побачив, я виглядала дурепою, еге ж? Я була серйозною, розчавленою, отупілою. Я вже ні на що не сподівалася, я думала, що одного дня кинуся у Сену.... Але перш ніж очманіти, скільки ночей я лютувала! Там, у Верноні, у своїй

холодній кімнаті, я гризла подушку, щоб заглушити крики, я била себе, називала себе боягузкою. Кров пекла мене, я була ладна роздерти собі тіло. Двічі я хотіла втекти, йти прямо перед себе, за сонцем, але мені забракло сміливості, своєю млявою зичливістю і нудотною ніжністю вони перетворили мене на покірливу худобину. Тож я брехала, я увесь час брехала. Я сиділа тут така лагідна, така мовчазна, і мріяла, як битиму й кусатиму їх.

Молода жінка зупинилася, витерла вологі губи об шию Лорана і, помовчавши, продовжувала:

- Я вже й не знаю, чому погодилася одружитись з Камієм. Я не протестувала через зневажливу недбалість. Мені було жаль цієї дитини. Коли я бавилася з ним, то відчувала, як мої пальці занурюються в його тіло, ніби в глину. Я взяла його, бо тітонька запропонувала мені його, а ще тому, що розраховувала ніколи не обмежувати себе через нього... Я віднайшла у своєму чоловікові хворобливого хлопчика, разом з яким спала у шість років. Він був таким само хирлявим, таким само плаксивим, і у нього був такий само збляклий запах хворої дитини, до якого я давніше відчувала таку огиду... Я розповідаю тобі усе це, щоб ти не ревнував... Мені до горла здіймалася справжня огида, я пригадувала ліки, які мусила пити, і відсувалася від нього. Мої ночі були жахливими.... Але ти, ти...

Тереза випростовувалася, відкидалася назад, хапалася пальцями за пружні руки Лорана і дивилася на його широкі плечі, на його могутню шию...

- Ти... Тебе я кохаю. Я покохала тебе того дня, коли Камій заштовхнув тебе до крамниці... Можливо, ти не поважаєш мене через те, що я водночас віддалася уся... Справді, я не знаю, як це сталося. Я горда, я не тямилася, я воліла побити тебе першого дня, коли ти поцілував мене і повалив долі, у цій кімнаті... Я сама не знаю, як покохала тебе, бо радше ненавиділа тебе. Я дратувалася, бачачи тебе. Мені від того було боляче. Коли ти був тут, мої нерви напружувалися так, що замало не лускали, моя голова ставала порожньою, перед очима мені усе було червоне. О! Як я мучилася! Але я прагла цієї муки, я чекала, коли ти прийдеш. Я крутилася довкола твого стільця, щоб ходити в повітрі, яким ти дихав, щоб мій одяг торкався твого одягу. Мені здавалося, що коли я проминала поруч, то від твоєї крові мене кидало в жар. Це була ніби пекуча хмара, якою ти мене огортав, яка мене притягувала і утримувала коло тебе, попри мій глухий спротив... Пригадуєш, коли ти тут малював: фатальна сила приводила мене до тебе, я дихала одним повітрям з тобою і мені було так солодко і боляче. Я розуміла, що виглядаю так, буцімто вимолою поцілунок, мені було соромно за своє рабство, я відчувала, що впаду, якби ти мене торкнувся. Але я поступалася своєму боягузтву, я дрижала від холоду, чекаючи, коли ти нарешті захочеш схопити мене в обійми...

Потім Тереза, тремтячи, замовкала, немов пишалася своєю помстою. Вона тримала на своїх грудях сп'янілого Лорана, і в порожній крижаній кімнаті відбувалися сцени палкої пристрасті, зловісні й брутальні. З кожним новим побаченням розпочиналися дедалі сильніші напади.

Молодій жінці, схоже, сподобалися такі відважність та безсоромність. Вона жодного разу не завагалася, жодного разу не злякалася. Вона кидалася в адюльтер з певною енергійною щирістю, хизувалася перед небезпекою, достоту пишалася своєю бравадою. Коли мав прийти її коханець, вона вживала єдину пересторогу: попереджала тітоньку, що піде до себе відпочити. Зайшовши до кімнати, вона ходила, говорила і діяла навпростець, ніколи не дбаючи про те, щоб уникнути шуму. Іноді, на початку, Лоран лякався.

- Господи! – казав він тихесенько Терезі. – Та не галасуй так. Прийде пані Ракен.
- Ото ще! – відповідала вона, сміючись. – Ти увесь час дрижиш... Вона прикипіла до свого прилавка. Що ти хочеш, аби вона тут робила? Вона занадто боїться, що її обікрадуть... Загалом, нехай приходить, якщо хоче. Я тебе сховаю... Начхати мені на неї. Я тебе кохаю.

Ці слова аж ніяк не розраджували Лорана. Його пристрасть ще не приспала хитрої селянської обачності. Утім, невдовзі він при звичайстві приймати без надмірного жаху зухвалість цих побачень, призначених посеред ясного дня у спальні Камія, за два кроки від старої галантерейниці. Коханка повторювала йому, що небезпека оминає тих, котрі стають із нею віч-на-віч, і вона була права. Коханці нізащо не знайшли б безпечнішого місця за цю кімнату, куди ніхто не прийшов би їх шукати. Тут вони вдовольняли своє кохання з невіргодним спокоєм.

Проте, одного дня пані Ракен піднялася на горішній поверх, непокоячись, чи не захворіла, бува, її племінниця. Минуло майже три години, відколи молода жінка пішла нагору. Вона стала настільки відважною, що не замикала на гачок двері кімнати, які виходили до їдальні.

Зачувши важкі кроки старої галантерейниці, котра йшла дерев'яними сходами, Лоран спантеличився і почав гарячково шукати свої жилетку і капелюх. Тереза розсміялася від кумедної пики, яку він зробив. Вона з силою схопила його за руки, зігнула коло ліжка, в кутку, і наказала йому тихим спокійним голосом:

- Сиди там... не рухайся.

Вона кинула на нього чоловічий одяг, що валявся долі, а зверху нап'яла свою білу нижню спідницю, яку зняла із себе. Вона робила усе це

вправними й точними рухами, анітрохи не втрачаючи спокою. Потім вона вклалася до ліжка, розтріпана, майже гола, досі червона й тремтлива.

Пані Ракен тихесенько прочинила двері і підійшла до ліжка, приглушуючи кроки. Молода жінка вдала, що спить. Лоран пітнів під білою спідницею.

- Терезо, - співчутливо запитала галентерейниця, - ти захворіла, моя дівчинко?

Тереза розплющила очі, позіхнула, перевернулася на інший бік і відповіла болісним голосом, що у неї нестерпна мігрень. Вона благала тітоньку дати їй виспатись. Стара пані пішла, як і прийшла, без жодного шуму.

Коханці, тихо сміючись, поцілувалися з пристрасним шалом.

- Бачиш, - тріумфуючи, мовила Тереза, - нам тут ніщо не загрожує...
Усі ці люди сліпі – вони не кохають.

Іншого дня молодій жінці спала дивна думка. Іноді вона достоту божеволіла і починала марити.

Смугастий кіт, Франсуа, сидів собі на задочку посеред кімнати. Поважний, нерухомий, він дивився круглими очима на коханців. Здавалося, він їх ретельно вивчає, не кліпнувши повіками, загублений у своєрідному диявольському екстазі.

- Поглянь-но на Франсуа, - сказала Тереза Лорану, - можна подумати, що він розуміє і сьогодні увечері усе перекаже Камію... Послухай, це було б кумедно, якби одного дня він заговорив у крамниці. Він знає про нас багато цікавенького...

Ця думка, що Франсуа може заговорити, неабияк розважала молоду жінку. Лоран дивився на великі зелені очі kota і відчув, як йому по шкірі побігли дрижаки.

- Ось як він зробить. – продовжувала Тереза. – Він стане на задні лапи, вкаже на мене однією передньою лапкою, а на тебе – іншою, і заволає: «Пан і пані дуже палко цілуються у спальні. Вони переді мною не стереглися, але мені остобриділо злочинне кохання, і я благаю кинути їх обох до тюрми. Більше вони не заважатимуть мені куняти.»

Лоран відчув, як йому кістки похололи. Він вважав недоречними дотепи Терези. Він звівся і викинув kota за двері. Насправді ж він злякався. Коханка ще не заволоділа ним цілковито, в його душі ще залишалось трошечки млості, яку він відчував під час перших поцілунків молодої жінки.

VIII

Ввечері, у крамниці, Лоран почувався повністю щасливим. Зазвичай він повертався із контори разом з Камієм. Пані Ракен перейнялася до нього материнською любов'ю. Вона знала, що він живе в скрутні, погано харчується, мешкає на горищі, тож одного разу сказала, що його завжди чекають за їхнім столом. Вона полюбила цього хлопця з балакучою ніжністю, яку старі жінки відчують до людей, котрі родом з їхніх країв і приносять із собою спогади про минуле.

Молодий чоловік щедро користався цією гостинністю. Вийшовши із контори, він, перш ніж завітати в гості, прогулювався з Камієм набережними. Обидва знаходили вигоди у цій близькості: вони менше нудьгували і тинялися, балакаючи. Потім вони вирішували піти поїсти супу пані Ракен. Лоран, мов хазяїн, відчиняв двері крамниці. Він сідав верхи на стільця, курих і плювався, так ніби був удома.

Присутність Терези його анітрохи не знічувала. Він ставився до молодої жінки з дружньою прямою, жартував, відважував їй банальні компліменти, і на його лиці не здригнулася жодна складочка. Камій сміявся, і оскільки дружина відповідала його другові лише короткими вигуками, був непохитно переконаний, що вони взаємно ненавидять одне одного. Одного дня він навіть дорікнув Терезі тим, що називав холодністю до Лорана.

Лоран вгадав дуже точно: він став коханцем для жінки, другом для чоловіка і балуваною дитиною для матері. Ніколи ще він не жив у такому насиченні своїх апетитів. Він засинав посеред безкінечних насолод, які дарувало йому сімейство Ракен. До речі, його становище у цій родині здавалося йому цілком природним. Він без люті і без докорів сумління звертався до Камія на «ти». Він навіть не стежив ні за своїми жестами, ні за своїми словами, настільки був певен у своїй обачності та спокою. Егоїзм, з яким він смакував щастя, захищав його від будь-якої помилки. У крамниці його коханка ставала такою жінкою, як і решта, яку не потрібно було цілувати і яка для нього не існувала. Якщо він не цілував її перед усіма, то лишень побоюючись того, що назад шляху не буде. І цей єдиний наслідок зупиняв його. Інакше йому було б цілковито начхати на біль Камія та його матері. Він зовсім не усвідомлював, до чого може призвести викриття його стосунків. Він, бідний і зголоднілий чоловік, гадав, що чинить попросту так, як будь-хто вчинив би на його місці. Це й спричиняло його солодкий спокій, його обачну зухвалість, його безсторонню і насмішкувату поведінку.

Тереза, нервовіша і збудженіша за нього, була змушена грати свою роль. І вона грала її бездоганно завдяки вправному лицемірству, якого її навчило виховання. Протягом майже п'ятнадцяти років вона обманювала, придушувала свою лихоманку, докладала непохитної волі, щоб здаватися похмурою і приспаною. Їй небагато коштувало вдягнути на свою плоть цю мертву маску, від якої крижаніло її обличчя. Заходячи, Лоран бачив її поважною, стриманою, з довшим носом і тоншими губами. Вона була негарною, набурмосеною, неприступною. Вона, до речі, не перебільшувала свої почуття і грала свого колишнього персонажа, не привертаючи уваги помітними змінами. Щодо неї самої, то вона знаходила гірку насолоду в тому, що зраджувала Камія і пані Ракен. На відміну від Лорана, вона не розслаблялася у щедрому задоволенні своїх бажань, несвідома свого обов'язку. Вона знала, що коїть зло, і відчувала хиже бажання встати з-за столу і пристрасно поцілувати Лорана в губи, аби показати чоловікові й тітці, що вона не дурепа і має коханця.

Іноді її мозок заповнювала гаряча радість. Якою б майстерною комедіанткою вона не була, однак не стримувалася і починала співати, коли поруч не було коханця і вона могла не побоюватись, що зрадить себе. Її раптова веселість зачаровувала пані Ракен, котра дорікала племінниці надмірною поважністю. Молода жінка купила горщики з квітами і прикрасила ними підвіконня у своїй кімнаті. Потім вона переклеїла у ній шпалери, захотіла килим, завіси, палісандрові меблі. Усі ці розкоші були для Лорана.

Здавалося, природа й обставини створили цю жінку для цього чоловіка і підштовхнули їх одне до одного. Вони удвох – нервова й лицемірна жінка і повнокровний чоловік, який жив неотесою, - утворювали міцно зв'язану пару. Вони доповнювали одне одного і захищали одне одного. Увечері, за столом, при блідому світлі лампи, достатньо було поглянути на повне й усміхнене обличчя Лорана, а тоді на німе й непроникненне лице Терези, щоб відчутти силу їхнього союзу.

Це були спокійні лагідні вечори. У тиші, у прозорій ніжній тіні, лунали дружні слова. Після десерту всі згуртовувалися довкола столу, говорили про тисячі сьогоденних дрібниць, про вчорашні спогади і про завтрашні надії. Камій любив Лорана, наскільки він умів любити як задоволений егоїст, а Лоран, здавалося, відповідав йому такою ж приязню. Вони обмінювалися фразами відданості, послужливими жестами, запопадливими словами. Пані Ракен з ласкавим обличчям віддавала усю свою умиротвореність своїм діткам, ширила її у спокійному повітрі, яким вони дихали. Це виглядало як зустріч дуже давніх знайомих, котрі знають навіть серце одне одного і засинають, свято вірячи у свою дружбу.

Нерухома Тереза, тиха й мирна, як і решта, дивилася на ці міщанські радощі та на цю усміхнену розімлілість. Вглибині душі вона дико реготала, усе її ество було сповнене зневажливими кпинами, але її обличчя зберігало холодну строгість. Вона казала собі з витонченою розпусністю, що кілька годин тому, напівгола й розтріпана, лежала в сусідній кімнаті на грудях Лорана. Вона пригадувала кожну подробицю тієї божевільної післяполуденної пристрасті, вона перебирала їх у своїй пам'яті і протиставляла ту палку сцену мертвій сцені, яка була зараз перед її очима. Ах! Як вона зраджує усіх цих добрих людей і яка вона щаслива зраджувати їх з таким тріумфом безсоромності! Саме тут, за два кроки звідси, за цією тоненькою перегородкою, вона приймала чоловіка. Саме там вона качалася у терпкості адюльтера. А зараз її коханець став для неї незнайомцем – товаришем її чоловіка, таким собі дурнем чи непроханим гостем, який не повинен її обходити. Ця жахлива комедія, постійна облуда її життя, ці порівняння між палкими поцілунками вдень і награною байдужістю увечері по-новому розпалювали кров молодой жінки.

Якщо пані Ракен і Камій випадково йшли на долішній поверх, Тереза зістрибувала зі стільця і мовчки, з брутальною енергійністю, прикипала вустами до вуст коханця і стояла так, важко дихаючи, задихаючись, доки не чула, як скрикують дерев'яні сходинок. Тоді гнучким рухом вона поверталася на своє місце і віднаходила свою прямокутну гримасу. А Лоран спокійним голосом продовжував з Камієм перервану балачку. Це була ніби блискавка пристрасті, швидка й сліпуча у цьому мертвому небі.

У четвер вечори були трохи пожвавленішими. Того дня Лоран смертельно нудився, однак вважав своїм обов'язком не пропустити жодного зібрання: він хотів, з міркувань обережності, щоб друзі Камія знали і поважали його, тож йому доводилося вислуховувати харамаркання Гріве і старого Мішо. Мішо постійно переповідав ті самі історії про вбивства й грабежі. Водночас Гріве говорив про своїх підлеглих, про своє керівництво і про свою адміністрацію. Молодий чоловік ховався поруч з Олів'є і Сюзанною, чия дурість здавалася йому не такою вбивчою. Він, до речі, квапився нагадати про гру в доміно.

Саме у четвер Тереза призначала день і годину їхніх побачень. Коли гості метушливо розходилися і пані Ракен з Камієм проводжали їх до дверей пасажу, молода жінка підходила до Лорана, тихесенько говорила до нього і потискала йому долоню. Іноді навіть, коли усі поверталися до них спиною, вона цілувала його з неабиякою бравадою.

Таке життя у тремтінні й розслабленні тривало протягом восьми місяців. Коханці жили у повному блаженстві. Тереза більше не нудьгувала, більше нічого не бажала. А ситий і пещений Лоран ще погладшав і боявся лише одного – що це прекрасне існування колись закінчиться.

ІХ

Якось після обіду, коли Лоран збирався піти з контори, щоб бігти до Терези, котра чекала на нього, його викликав керівник і повідомив, що на майбутнє забороняє йому залишати робоче місце. Він зловживає прогулами, і адміністрація вирішила звільнити його, якщо він вийде бодай ще одного разу.

Прицвяхований до стільця, він у відчаї просидів до вечора. Йому треба було заробляти на хліб, і він не міг дозволити, щоб його виставили за поріг. Увечері його катувало набурмосене обличчя Терези. Він не знав, як пояснити коханці, чому не дотримався слова. Доки Камій зачиняв крамницю, він квапливо підійшов до молодої жінки:

- Ми більше не можемо бачитись, - тихесенько сказав він їй. – Мій шеф відмовляється давати мені нові дозволи на відгул.

Повернувся Камій. Лоран мусив піти, не надавши вичерпних пояснень і залишивши Терезу, вражену цим наглим повідомленням. У відчаї, не бажаючи миритися з тим, що хтось насмілювався стати на заваді її пристрастям, вона не спала цілу ніч, вибудовуючи плани неймовірних побачень. У найближчий четвер вона побалакала з Лораном ще хвилинку. Їхній неспокій загострювався через те, що вони не знали, де можуть зустрітися, аби порадитись і порозумітись. Молода жінка призначила коханцеві нове побачення, але він вдруге не дотримався слова. Відтоді вона мала єдину ідефікс – побачити його за будь-яку ціну.

Минуло два тижні, відколи Лоран не міг наблизитися до Терези. І тоді він відчув, наскільки ця жінка стала йому необхідною. Від звички вдовольняти хіть він набрався нових, вкрай вимогливих апетитів. Він більше не відчував жодної кволості від палких поцілунків своєї коханки, навпаки, чигав на ці поцілунки з упертістю голодного звіра. У його м'язах проростала пристрасть крові. Тепер, коли у нього відібрали коханку, ця пристрасть вибухнула зі сліпою силою. Він кохав до шалу. У цій квітучій грубій натурі усе здавалося несвідомим: він корився інстинктам, дозволяв вимогам свого організму керувати собою. Минулого року він розреготався б, якби йому сказали, що він стане рабом жінки аж настільки, що занастить свій спокій. У ньому, попри його волю, бажання жили

власним прихованим життям, і саме вони врешті-решт кинули його, скутого і безпомічного, у хижі обійми Терези. Тепер він відчував, що здатен остаточно забути про обережність, і тому ввечері не наважувався приходити до пасажу Нового Мосту, боячись скоїти божевільний вчинок. Він уже не належав собі, його коханка, спритна, ніби кішка, з нервовою гнучкістю, помалу просочилася у кожен шматочок його тіла. Він потребував цієї жінки, щоб жити, як потребують їжі й пиття.

Він, безсумнівно, накоїв би дурниць, якби не отримав листа від Терези: вона порадила йому наступного дня залишитися вдома. Коханка обіцяла прийти до нього близько восьмої вечора.

Вийшовши з контори, він спекався Камія, кажучи, що стомився і негайно піде спати. Тереза після вечері також зіграла свою роль. Вона заговорила про клієнтку, котра переїхала до іншого кварталу і не розплатилася, тож вона вдала непохитного кредитора і повідомила, що піде вимагати свої гроші. Та клієнтка мешкає у кварталі Батіньюоль. Пані Ракен і Камій вирішили, що така мандрівка задовга, тим паче, захід не обіцяє успіху. Вони, до речі, ані трохи не здивувалися і спокійненько дали Терезі піти.

Молода жінка побігла до Винного порту, ковзалася на масній бруківці, штовхала перехожих, аби швидше прийти. Її обличчя змокрило, руки їй палали. Вона була схожа на п'яну. Вона швидко заскочила на саму гору сходів мебльованого готелю. На сьомому поверсі, засапана, з каламутними очима, вона побачила Лорана, котрий перехилився через поручні, чекаючи на неї.

Вона зайшла на піддашшя. Комірчина була настільки тісною, що для її широких спідниць не було місця. Мало не зомлівши, однією рукою вона зірвала свого капелюшка і сперлася на спинку ліжка...

Крізь широко відчинене кругле віконечко на палке ложе лилася вечірня прохолода. Коханці довго залишалися у цій халупі, ніби захovanі в глибокій норі. Враз Тереза почувала, як годинник на лікарні Милосердя пробив десяту. Вона воліла б оглохнути. Вона важко звелась і роздивилась піддашшя, якого ще не бачила. Вона шукала свого капелюшка, зав'язувала стрічки, а тоді сіла, кажучи повільним голосом:

- Я мушу йти.

Лоран підійшов до неї і став навколішки. Він узяв її за руки.

- До побачення, - сказала вона, не рухаючись.
- Ні, не до побачення, - вигукнув він. – Це занадто непевно... У який день ти повернешся?

Вона впритул подивилась на нього.

- Хочеш відвертості? – запитала вона. – Гаразд! Я гадаю, що ніколи більше не прийду. Мені бракує приводів, і я не можу їх вигадувати.
- Тож ми повинні попрощатися.
- Ні, я не хочу!

Вона вимовила ці слова з нажаханою люттю. А тоді лагідніше додала, не розуміючи, що каже, і не зводячись зі стільця:

- Я піду геть.

Лоран міркував. Він думав про Камія.

- Я не тримаю на нього зла, - нарешті сказав він, не називаючи його. – Але, справді, він надто заважає нам... Ти не могла б допомогти нам скараскатись його, відправити його у подорож, кудись дуже далеко?
- О, так! Відправити його у подорож! – вела молода жінка, хитаючи головою. – Думаєш, такий чоловік погодиться на подорож?.. Є тільки одна подорож, з якої не повертаються... Але він нас усіх поховає: такі люди, котрі на ладан дихають, ніколи не помирають.

Запала тиша. Лоран совався навколішки, притискався до коханки, терся головою об її груди.

- У мене є мрія, - мовив він. – Я хотів би провести з тобою всю ніч, заснути в твоїх обіймах і на завтра прокинутися від твоїх поцілунків... Я хотів би бути твоїм чоловіком... Розумієш?
- Так-так, - тремтячи, відповіла Тереза.

Враз вона схилилася до обличчя Лорана, відкрила його поцілунками. Шворки її капелюшка заплуталися в кудлатій бороді молодого чоловіка. Вона забула про те, що вдягнена і зімне свою сукню. Вона ридала, і, заливаючись слізьми, вимовляла уривчасті слова.

- Не кажи такого, - повторювала вона. – Бо мені забракне сил піти звідси, я залишуся тут... Радше дай мені мужності. Скажи мені, що ми ще побачимося... Правда ж, ти потребуєш мене, і одного дня ми знайдемо спосіб жити разом?
- Тоді повертайся, повертайся завтра, - відповів їй Лоран, і його тремтливі руки підіймалися вгору її станом.
- Але я не зможу повернутися... Я тобі сказала, мені бракує приводу.

Заламуючи руки, вона продовжувала:

- О! Я не боюсь скандалу. Якщо ти хочеш, то, повернувшись, я скажу Камію, що ти мій коханець, і повернуся спати до тебе... Це за тебе я

дрижу, бо не хочу псувати тобі життя. Я бажаю, щоб ти жив щасливо.

В молодому чоловікові прокинулися обережні інстинкти.

- Ти права, - сказав він. – Не слід діяти, наче діти. Ах! Якби ж то твій чоловік помер...
- Якби ж то мій чоловік помер... – неквапливо повторила Тереза.
- Ми одружилися б, ми вже нічого не боялися б, ми могли б цілковито насолоджуватися нашим коханням. Яке гарне й солодке життя!

Молода жінка звелась. Щоки її зблідли, вона дивилася на коханця стемнілими очима, губи її бриніли тремтінням.

- Іноді люди помирають, - нарешті прошепотіла вона. – Проте, це небезпечно для тих, котрі їх переживуть.

Лоран не відповів.

- Бачиш, - продовжувала вона, - усі відомі засоби погані.
- Ти мене не зрозуміла, - примирливо відповів він. – Я не дурень. Я хочу кохати тебе в мирі й спокої... Я мав на увазі, що кожного дня трапляються нещасні випадки: можна послизнутися, може впасти цеглина на голову... Розумієш? У такому випадку, винним є тільки вітер.

Він говорив дивним голосом. Усміхнувшись, він додав пестливим тоном:

- Ну ж бо, заспокойся, ми так кохаємо одне одного, ми житимемо щасливо... Якщо ти не можеш приходити, я усе владнаю... Якщо ми не зможемо бачитись кілька місяців, не забувай мене, думай про те, що я дію задля нашого щастя.

Він схопив у обійми Терезу, котра відчиняла двері, щоб піти.

- Ти моя, правда ж? – продовжував він. – Ти присягаєшся, що віддасися мені цілком, в будь-яку годину, коли я захочу?
- Так! – вигукнула молода жінка. – Я тобі належу, роби зі мною, що хочеш!

Якусь мить вони залишалися насторожені й німі. Потім Тереза раптово вирвалася, не озираючись вийшла з мансардової комірчини і пішла додолу сходами. Лоран слухав, як віддалялися її кроки.

Коли він уже нічого не чув, то повернувся до свого барлогу і вклався на ліжко. Постіль залишалася теплою. Він задихався у цій тісній дірі, яку Тереза наповнила запалом своєї пристрасті. Йому здавалося, що його груди продовжують вдихати слабкий запах молодої жінки. Вона пройшла

тут, ширячі потужні хвилі й аромат фіалки, а тепер він може стискати у своїх обіймах лише безтілесний привид своєї коханки, що літає довкола нього. В ньому знову прокинулася ненаситна любовна лихоманка. Він не зачиняв вікна. Простягнувшись горілиць, він розкинув голі руки, щоб почуватись прохолодніше, дивився на темно-синій квадрат, промальований на небі віконною рамою, і міркував.

До самого світанку в його голові крутилася єдина думка. До того, як прийшла Тереза, він не гадав про вбивство Камія. Він заговорив про смерть цього чоловіка, бо його до цього підштовхнули події, а ще його дратувала думка, що він ніколи більше не побачить своєї коханки. Так у ньому виявився новий закуток його несвідомої натури: переможений адюльтером, він почав мріяти про вбивство.

Тепер, заспокоївшись, на самоті посеред спокою ночі, він розмірковував над вбивством. Ідея смерті, що вирвалася у відчай поміж двома поцілунками, поверталася непохитна й пекуча. Лоран ворочався від безсоння, знервований терпкими запахами, які залишила по собі Тереза, і прораховував невдачі та наводив переваги на той випадок, якби став убивцею.

Усі інтереси підштовхували його до злочину. Він казав собі, що його батько, селянин із селища Жефос, ніяк не вирішується померти. Йому треба буде залишатися службовцем, можливо, ще років десять, їсти по дешевих їдальнях і жити на горищі без жінки. На цю думку його охоплював відчай. Натомість, якщо Камій помре, він одружиться з Терезою, отримає спадщину від пані Ракен, звільниться з роботи і битиме байдики на сонечку. Йому сподобалося мріяти про таке ледаще життя. Він уже бачив себе неробою, котрий їсть, спить і терпляче жде смерті свого батька. Але коли реальність вривалась у його мрії, він упирався в Камія і стискав кулаки, буцімто хотів його прибити.

Лоран хотів Терезу. Він хотів її тільки для себе самого, щоб вона завжди була напихваті. Якщо він не зробить так, щоб чоловік зник, то жінка втече від нього. Вона ж сказала: вона не може повернутись. Він волів би вкрасти її, затягнути кудись, але тоді вони обидвоє помруть з голоду. Він ризикує значно менше, якщо вб'є чоловіка. Він не здіймав жодного скандалу, а попросту відштовхував чоловіка, щоб зайняти його місце. В грубій селянській логіці він вважав, що цей засіб є бездоганним і природним. Його вроджена обачність навіть радила йому цей швидкий прийом.

Пітніючи, він вовтузився у ліжку, перевертався ницьма, притискав вологе обличчя до подушки, де нещодавно совалися коси Терези. Він хапав полотно сухими губами, пив легкі аромати постелі і так завмирав, тамуючи подих, задихаючись, а перед його заплющеними очима проминали довгі

вогняні смуги. Він запитував себе, як зможе вбити Камія. Коли подих застрягав йому в грудях, він підстрибував і падав горілиць, широко розплющивши очі, в обличчя його бив прохолодний повіт з вікна, і він шукав поміж зірками, у синюватому квадраті вікна, пораду про те, як скоїти вбивство, шукав план душоубства.

Але нічого не знаходив. Як він сам сказав своїй коханці: він не дитина і не дурень, він не хоче ні ножа, ні отрути. Йому був потрібен хитрий злочин, скоєний без ризику, таке собі зловісне удушення, без жодного крику, без жаху – простісіньке зникнення. Як би ним не тіпала пристрасть і не штовхала його вперед, усе його єство непереможно волало про обачність. Він був занадто боязким, занадто сластолюбним, аби ризикувати своїм спокоєм. Він вбивав, щоб жити спокійно і щасливо.

Помалу його здолав сон. Прохолодне повітря вигнало з горища теплий і запашний привид Терези. Розбитий Лоран затих і дозволив лагідному й легкому обважінню подолати себе. Засинаючи, він вирішив чекати на зручну нагоду, і його заколисувала дедалі леткіша думка, нашіптуючи: «Я вб'ю його, я вб'ю його.» Через п'ять хвилин він спочивав, дихаючи з мирною рівномірністю.

Тереза повернулася додому об одинадцятій. Голова її палала, думки напружилися. Вона зайшла до пасажу Нового Мосту, не усвідомлюючи шляху, який проминула. Їй здавалося, що вона досі йде сходами в будинку Лорана, настільки її вуха були переповнені словами, які тільки-но почула. Вона застала пані Ракен і Камія стривоженими й збудженими. Вона сухо відповіла на їхні розпитування, сказавши, що лишень марно сходила, а тоді ще годину простояла на тротуарі, чекаючи омнібус.

Коли вона вклалась до ліжка, постіль видалася їй холодною і вогкою. Її ще розпалене тіло здригнулося від огиди. Камій невдовзі заснув, і Тереза довго вдивлялася у це блякле лице з відкритим ротом, котре з дурнуватим виглядом спочивало на подушці. Вона відсувалася від нього, їй кортіло вгатити стисненим кулаком прямисінько в цього рота.

Х

Минуло майже три тижні. Лоран щовечора повертався до крамниці. Він здавався змореним, нібито хворим. Під очима у нього з'явилися легкі синюваті кола, губи його зблідли й потріскалися. Він, до речі, зберігав важкий спокій, дивився Камієві в очі і виявляв до нього таку ж щирю дружбу. Пані Ракен ще більше ніжила друга дому, відколи побачила, що він буцімто засинає у прихованій лихоманці.

Тереза знову вдягла німе й набурмосене лице. Вона була ще нерухомішою, ще непроникненнішою, ще тихішою, ніж зазвичай. Здавалося, Лоран для неї не існує. Вона заледве дивилася на нього, зрідка говорила до нього, ставилася до нього з цілковитою байдужістю. Доброта пані Ракен страждала від такої поведінки, тож вона іноді казала молодому чоловікові: «Не звертайте уваги на холодність моєї невістки. Я її знаю: її обличчя здається холодним, але серце її гаряче від любові та відданості.»

Коханці більше не мали нагоди зустрітися. Після побачення на вулиці Святого Віктора вони вже не сходилися наодинці. Увечері вони опинялися одне навпроти одного, на позір спокійні та чужі, але під спокійною плоттю їхніх лиць проминали бурі пристрасті, жаху і жадання. Тереза всередині вирувала, лякалася, нестерпно волала. Лоран був сповнений похмурої брутальності і вбивчої нерішучості. Вони самі не наважувалися зазирнути собі в душу, вглиб цієї збуреної лихоманки, що достоту наповнювала їхній мозок щільними й гіркими випарами.

Коли ж їм випадала нагода, вони за дверима без жодного слова на мить настільки сильно стискали одне одному долоні, що ледве не ламали їх. Вони так хотіли б забрати кавалок плоті, котрий прилип би до їхніх пальців. Вони могли тільки стискати одне одному руки, аби погамувати жадання. Вони вкладали в це усе своє тіло. Вони більше нічого не просили. Вони чекали.

Якось ввечері у четвер, перш ніж сісти до гри, гості родини Ракен, як зазвичай, трохи побалакали. Одним з головних сюжетів для балачок була розмова зі старим Мішо про його колишню службу: його розпитували про дивні й зловісні пригоди, до яких він мусив втручатись. Ґриве і Камій слухали оповідки комісара поліції з переляканими обличчями і роззявляли роти, наче маленькі діти, котрі слухають казки про Синю Бороду чи Хлопчика-Мізинчика. Це їх жажало і розважало.

Того дня Мішо, завершивши розповідь про жахливе вбивство, від якої його слухачі задрижали, додав, хитаючи головою:

- Але ми усього не знаємо... Скільки злочинів залишаються невідомими! Скільки убивць рятуються від людської кари!
- Як?! – здивовано вигукнув Ґриве. – Ви гадаєте, що є такі покидьки, які ходять вулицями і яких не арештовують?

Олів'є на це зневажливо усміхнувся.

- Мій любий добродію, - відповів він деренчливим голосом. – Їх не арештують, бо не знають, що вони убили.

Цей доказ, схоже, не переконав Ґриве. Камій прийшов йому на допомогу.

- Я поділяю думку пана Гріве, - сказав він з дурнуватою поважністю. – Мені треба вірити, що поліція добре влаштована, і що я ніколи не зіткнуся на тротуарі з убивцею.

Олів'є побачив у цих словах особистий закид.

- Звісно, поліція добре влаштована! - роздратовано вигукнув він. – Але ж ми не можемо зробити неможливе. Є покидьки, яких сам диявол навчив коїти злочини. Вони сховаються від самого Бога... Правда ж, тату?

- Так-так, - підхопив старий Мішо. – Скажімо, коли я був у Верноні – Ви, пані Ракен, певно, це пригадуєте – на битому шляху замордували дрібного перекупника. Тіло знайшли у рівчаку розрізаним на шматки. І винного так і не вдалось злапати. Може, він і досі живе, може, він наш сусід, може, пан Гріве його перестріне, коли повертатиметься додому.

Гріве зблід як полотно. Він не наважувався озирнутись, бо гадав, що убивця перекупника стоїть за його спиною. Він, до речі, тішився своїм страхом.

- О, ні! Це вже ні! – пробелькотів він, не розуміючи як слід, що каже. – О, ні! Це вже ні! Я в таке не хочу вірити... А я також знаю одну історію: якось була служниця, котру кинули до тюрми за те, що вона вкрала у хазяїв срібну ложку. За два місяці, коли зрубали дерево, ту ложку знайшли в гнізді сороки. Злодійкою була сорока. Служницю випустили... Бачите, винних завжди карають.

Гріве тріумфував. Олів'є реготнув.

- Отже,- сказав він, - сороку посадили до тюрми.

- Пан Гріве хотів сказати не це, - підхопив Камій, обурений через те, що з його керівника збиткуються. – Мамо, дай-но нам доміно.

Доки пані Ракен шукала коробку з грою, молодий чоловік продовжував, звертаючись до Мішо:

- То Ви зізнаєтесь, що поліція безсила?! Є убивці, котрі гуляють під сонцем?!

- Так, на жаль, так, - відповів комісар.

- Це аморально, - підсумував Гріве.

Протягом цієї розмови Тереза і Лоран мовчали. Вони навіть не усміхнулися від дурості Гріве. Вони обидвоє сперлися на стіл, злегка зблідли і слухали, блукаючи поглядом. На якусь мить їхні чорні палкі очі

зустрілися. На лобі Терези виступили дрібненькі краплинки поту, а Лоранові йшов по шкірі невловимий холодний подих.

XI

Іноді у неділю, коли випадала гарна погода, Камій примушував Терезу виходити разом з ним і робити невеличку прогулянку Єлисейськими Полями. Молода жінка воліла б залишатись у вологих сутніках крамниці. Вона стомлювалася, нудьгувала, йдучи попід руку зі своїм чоловіком, який волочив її тротуарами, зупинявся перед крамницями, дивувався, розмірковував або мовчав, наче недоумкуватий. Але Камій тримався гонорово: він любив показувати свою дружину, і коли перестривав одного з колег чи, головне, одного зі своїх керівників, то був таким гордим, що обмінявся з ним привітанням у товаристві зі своєю панею. Він, до речі, ходив, аби ходити, майже не розмовляв, задерев'янілий і незугарний у недільному фракту, волочив ноги, отупілий і марнословний. Тереза страждала від того, що на її руці висить подібний чоловік.

У дні прогулянки пані Ракен супроводжувала своїх дітей до кінця пасажу. Вона цілувала їх, буцімто вони рушали у подорож. Потім слідували безкінечні поради і наполегливі благання.

- Головне, - казала вона їм, - стережіться нещасних випадків... У цьому Парижі стільки екіпажів!.. Пообіцяйте мені, що не будете заходити у натовп...

Нарешті вона дозволяла їм піти і довго стежила за ними поглядом. А тоді поверталася до крамниці. Її ноги ставали важкими і не дозволяли їй довго ходити.

Іншим разом, ще рідше, подружжя залишало Париж: вони їхали до передмість Сент-Уан чи Аньєр, де у ресторації на березі річки їли смажену рибу. Це були дні неабиякої гульні, які починали обговорювати за місяця. Тереза з більшою охотою, майже з радістю, погоджувалася на такі мандрівки, завдяки яким залишалася на свіжому повітрі до десятої чи одинадцятої години вечора. Сент-Уан із зеленими островами нагадував їй Вернон. Там вона відчувала, як прокидається її дикунська пристрасть до Сени, яку вона відчувала, коли була дівчиною. Вона сідала на ринь, вмочувала руки у річку і відчувала, що оживає під пекучим сонцем, яке розігріває свіжі повіви затіноків. Доки вона дерла і замащувала сукню на камінцях і мокрій землі, Камій охайненько розстилав носовичка і з нескінченними пересторогами присідав поруч з нею. Останнім часом

молоде подружжя майже завжди брало із собою Лорана, котрий звеселяв прогулянки сміхом і селянською силою.

Якось у неділю Камій, Тереза і Лоран близько одинадцятої, пообідавши, рушили до Сент-Уана. Цю мандрівку вони уже давно планували, бо вона мала бути останньою у цьому сезоні. Наближалася осінь, почало віяти холодом, а увечері повітря ставало зимним.

Того ранку небо ще зберігало цілковитий блакитний спокій. Проти сонця було спекотно, а у затінку – тепло. Було вирішено скористатися цими останніми променями.

Троє мандрівників сіли до фіакра під зойки і стурбовані вболівання старої галентерейниці. Вони перетнули Париж і вийшли з фіакра біля міських фортифікацій, а потім уздовж шосе дійшли до Сент-Уана. Був полудень. Вкрита курявою і щедро освітлена сонцем дорога була сліпучо-білою, наче сніг. Важке і терпке повітря палало. Тереза, попід руку з Камієм, ступала дрібними кроками, ховаючись під парасолькою, а її чоловік обмахував собі лице велетенською носовою хустиною. Позад них ішов Лоран, якому сонячні промені кусали шию, а він, здавалося, нічого не відчував. Він насвистував, кóпав ногою камінці і час від часу дивився хижими очима, як розгойдуються стегна його коханки.

Дійшовши до Сент-Уана, вони поквапилися знайти купку дерев і килимок трави, що простягався у затінку. Вони перейшли на острів і заглибилися у підлісок. Опале листя утворювало на землі червонястий покрив, що хрускотів під ногами з сухим бринінням. Прямісінько вгору здіймалися стовбури, незліченні, мов снопи тонких готичних колон. Гілки спадали мандрівникам до чола, а замість обрію перед ними височіло мідне склепіння вмирущого листя і чорно-білих стовбурів яворів та дубів. На мовчазній та прохолодній вузькій галявині вони були наче в пустелі або у меланхолійній дірі. І повсюди довкола себе вони чули, як буркоче Сена.

Камій обрав суху місцинку і сів, піднявши поли свого сурдута. Тереза, із шурхотом зім'ятих спідниць, ще раніше кинулася на листя. Вона зникла наполовину у бганках сукні, що здіймалася довкола неї, відкривши одну ногу до коліна. Лоран ліг долілиць, поклав підборіддя на землю, дивився на цю ногу і слухав, як його друг обурюється супроти уряду, заявляючи, що усі острівці на Сені треба перетворити на англійські парки з лавками, всипаними піском алеями і підстриженими деревами, як у Тюільрі.

Вони майже три години залишалися на цій галявині, чекаючи, коли сонце перестане пекти, аби перед вечерею потинятись на природі. Камій говорив про свою контору, переповідав нісенітниці, а тоді, стомлений, повалився

таки на траву і заснув, поклавши капелюха на очі. Тереза вже віддавна стулила повіки і вдавала, що куняє.

Тоді Лоран тихесенько підсунувся до молодої жінки, витягнув губи і поцілував її черевичок і її гомілку. Ця шкіра, ця біла панчоха, які він поцілував, опекли йому вуста. Терпкі запахи землі, легкі аромати Терези змішувалися і просякали його, запалювали йому кров, роздражнювали його нерви. Протягом місяця він жив у цноті, сповненій люті. Прогулянка проти сонця, на шосе до Сент-Уана, запалила його вогнем. Тепер він був тут, у нетрях загубленого сховку, посеред розкішно жагучих затінку й тиші, проте не міг притиснути до своїх грудей цю жінку, яка йому належала. Чоловік може прокинутись, побачить його і поламає усі його обачні розрахунки. Увесь час ця людина стає на перешкоді. І коханець, розпластавшись на землі, ховався за спідницями, тремтливий та роздратований, і припадав мовчазними поцілунками до черевичка та білої панчохи. Тереза не ворушилася, наче мертва. Лоран гадав, що вона спить.

Він звівся. Спину йому ламало, тож він сперся на дерево і побачив, що молода жінка дивиться перед себе широко розплющеними блискучими очима. Її лице, яке вона обхопила долонями, було матово-білим і завмерло, немов скрижаніло. Тереза міркувала. Її нерухомі очі здавалися темною прірвою, де на дні видно тільки пільму. Вона не ворушилася, не звертала погляду до Лорана, котрий стояв позад неї.

Коханець дивився на неї, майже переляканий тим, що бачить її такою нерухомою і німою, незважаючи на його пестощі. Йому було справді лячно від цієї білої і мертвої голови, що тонула у хвилях спідниць, і водночас його переповнювало пекуче жадання. Він хотів би схилитись і закрити поцілунком ці широко розплющені очі. Але майже у самих спідницях спав і Камій. Бідолашне створіння скоцюрбилося, виставивши свою худорбу, і тихо похропувало. З-під капелюха, який наполовину прикривав обличчя, визирав розкритий рот, перекривлений уві сні і застиглий в дурнуватій гримасі. Ріденький рудуватий зарост, що всівав кволеньке підборіддя, забруднював його бляклу шкіру, і оскільки він відкинув голову назад, то було видно худу поморщену шию, посеред якої випукле й цегляно-червоне яблуко здіймалося від хропіння. Розвалившись ось так, Камій викликав відчай і огиду.

Лоран, дивлячись на нього, раптовим рухом підняв ногу. Ще трохи, і він розчавив би йому обличчя одним ударом.

Тереза стримала крик. Вона зблідла і заплющила очі. Вона відвернулася, боцімто хотіла уникнути бризок крові.

Лоран кілька секунд стояв, піднявши черевика над обличчям Камія, котрий і далі спав. А тоді поволі прибрав ногу і відійшов на пару кроків. Він сказав собі, що тепер і тут це буде недолуге вбивство. Через цю розтовчену голову на нього накинеться уся поліція. А він хотів спекатись Камія виключно для того, щоб одружитися з Терезою. Він розраховував після злочину жити на сонечку, як той убивця перекупника, про якого оповідав старий Мішо.

Він підійшов до краю води і отупіло дивився на течію ріки. А тоді враз повернувся до підліска. Нарешті він уклав план, винайшов зручне вбивство, яке не становитиме для нього жодної небезпеки.

Тож він розбудив приспаного Камія, полоскотавши йому соломинкою носа. Камій чихнув, звівся і заявив, що жарт був дійсно вдалим. Він любив Лорана за подібні дотепи, з яких так сміявся. Потім він потермосив дружину, чиї очі лишалися заплющеними. Тереза звелася, обтрусила зім'яті, вкриті сухим листям спідниці, і троє мандрівників пішли з галявини, ламаючи поперед себе тоненькі гілочки.

Вони залишили острів, ходили дорогами й стежинами, повними причепуреного товариства. Поміж живоплотом тяглися вервечки світлих суконь. Наспівуючи, проминула команда веслярів. Вервечки міщанських парочок – старі люди, службовці з дружинами – ступали дрібними кроками уздовж рівчаків. Кожна доріжка здавалася людною і гамірною вулицею. Тільки сонце зберігало безмежний спокій. Воно схилялося до обрію і кидало на почервонілі дерева та на білі дороги велетенські латки блілого світла. З бринливого неба почала падати дошкульна прохолода.

Камій вже не вів Терезу попід руку. Він балакав з Лораном, сміявся від жартів та від викаблучування свого друга, котрий стрибав через рівчаки і підіймав здоровенні каменюки. Молода жінка, по інший бік дороги, простувала, схиливши голову, й іноді нагиналася, щоб зірвати бадилинку. Вона відстала і зупинилася, здалека дивлячись на свого коханця і свого чоловіка.

- Агов! Ти не зголодніла? – нарешті вигукнув їй Камій.
- Зголодніла, - відповіла вона.
- То рушаймо!

Тереза не була голодна, вона була тільки стомлена й стривожена. Вона не здогадувалася про наміри Лорана, і ноги під нею дрижали від тривоги.

Троє мандрівників повернулися на берег ріки і узялися шукати ресторан. Вони влаштувалися за столом на подобищі дощаної тераси у генделику, що смердів жиром і вином. Дім був повен вереску, пісень, дзенькоту посуду. У кожній кімнаті, у кожній залі сиділи товариства, які голосно

балакали, і перегородки лунко вібрували від цього гармидеру. Коли кельнери збігали нагору, під ними дрижали сходи.

Нагорі, на терасі, подих ріки вигнав запахи перепаленого жиру. Тереза сперлася на поручні і дивилася на набережну. Праворуч та ліворуч простягалися два шерехи танцювальних зал і ярмаркових халабуд. Під тунелями із живоплоту, поміж рідким жовтим листом, білили скатертини, чорніли пальта, вилискували жіночі спідниці. Люди ходили туди-сюди, простоволосі, бігали й сміялися. До верескливого гамору юрми домішувалися сльозливі пісеньки катеринок. У спокійному повітрі літав запах смаженої риби і куряви.

Під Терезою, на витоптаному килимі газону, крутилися колом гулящі дівки з Латинського кварталу і наспівували дитячу пісеньку. Відкинувши капелюшки на плечі, розпустивши коси, вони трималися за руки і бавилися, наче дівчатка. До них повернулися тоненькі дзвінки голосочки, їхні бліді лиця, спаплюжені брутальними пестощами, ніжно зафарбувалися рум'янцем незайманиць. У їхніх великих нечистих очах проминала розчулена вологість. Студенти курили люльки з білої глини, дивилися, як вони водять танок, і сипали масними дотепами.

А далі, на Сену і на схили, спускався величний надвечірній спокій, синювате каламутне повітря затоплювало дерева прозорою парою.

- То як?! – вигукнув Лоран, схилившись на поручні сходів. – Агов! Кельнере! А вечеря?

Тоді буцімто передумав.

- Послухай-но, Каміє, - додав він, - а чи не прогулятися нам на воді, перш ніж сісти до столу?.. Якраз вистачить часу, доки нам засмажать курча. Ми тут нудьгуватимемо годину, чекаючи.
- Як хочеш, - недбало відповів Камій. – Але ж Тереза голодна.
- Ні-ні, я можу зачекати, - квапливо сказала молода жінка, на яку Лоран дивився непорушними очима.

Вони втрюх спустилися. Проходячи повз прилавок, вони залишили за собою столик і замовили меню, пообіцявши повернутись за годину. Корчмар здавав у найм човни, тож вони попросили його піти з ними і відв'язати один з них. Лоран обрав тоненьку плоскодонку, хиткість якої налякала Камія.

- До дідька, - мовив він, - у ній не слід рухатись. Ото гарно ми булькнемо.

Насправді ж службовець жахливо боявся води. В дитинстві, у Верноні, хворобливий стан не дозволяв йому ходити плюскатись у Сені. І коли його

шкільні товариші з розбігу пірнали прямо в річку, він вилежувався у теплій перині. Лоран став завзятим плавцем і невтомним веслярем. Камій зберіг жах до глибокої води, який мають діти і жінки. Він помацав ногою краєчок човна, буцімто хотів переконатися в його міцності.

- Ну ж бо, заходь! – вигукнув, сміючись, Лоран. – Ти і досі дрижиш.

Камій переступив через борт і, заточуючись, пішов до задньої лави і сів на неї. Відчувши під собою дошки, він розслабився і почав жартувати, аби довести свою сміливість.

Тереза залишилася на березі, поважна й нерухома, поруч з коханцем, котрий тримав мотузку, за яку був прип'ятий човен. Він схилився і швидко й тихесенько прошепотів до неї:

- Стережись, я скину його у воду... Слухайся мене... Я відповідаю за все.

Молода жінка жакливо зблідла. Вона стояла, буцімто прицвяхована до землі. Вона завмерла, очі її розширилися.

- Та заходь у човен, - знову пробурмотів Лоран.

Вона не рухалася. У ній точилася пекельна боротьба. Вона напружувала свою волю з усіх сил, боячись, що вибухне риданням і впаде долі.

- Ах! Ах! – вигукнув Камій. – Лоране, поглянь-но на Терезу... От хто злякався!.. Чи зайде вона, чи ні?..

Він розвалився на задній лаві, сперся обома ліктями на борт човна і розгойдувався з бравадою. Тереза кинула на нього дивний погляд. Пащекування цього жалюгідного чоловічка стало достоту ударом батога, від якого вона напружилася і рушила. Враз вона застрибнула до човна. Вона залишилася спереду. Лоран узяв весла. Човен відплив від берега і поволі попрямував до островів.

Насувалися сутінки. Від дерев падали довгі тіні, вода коло бортів була чорною. Посеред ріки простягався широкий блідо-сріблясти шлейф. Невдовзі човен вплив на середину Сени. Тут усі шуми, що лунали на березі, стихли. Співи й верески долинали примарно і меланхолійно, з сумною млявістю. Вже не було чути запаху смаженини і куряви. Розвіювалася свіжість. Ставало дедалі холодніше.

Лоран припинив веслувати і пустив човен плисти за течією.

Навпроти здіймався високий червонястий масив островів. Обидва береги, темно-коричневі, поплямовані сірим, були ніби двома широкими смугами, що мали зустрітися на обрії. Вода і небо, здавалося, були вирізані з однієї білястої тканини. Ніщо не буває таким болісно спокійним, як осінні

сутінки. Промені бліднуть у тремкому повітрі, дерева старіють і скидають із себе листя. Природа, випалена пекучими літніми променями, відчуває, що з першими холодними вітрами надходить смерть. У небесах лунають жалісні подихи відчаю. Ніч спускається згори і зі своєю темрявою приносить саван.

Мандрівники замовкли. Сидячи у човні, що спливав за водою, вони дивилися, як останні спалахи полишають верхівки дерев. Вони наближалися до островів. Великі червонясті громаддя спохмурніли. Увесь пейзаж спрощувався у присмерку. Сена, небо, острови, схили перетворилися на брунатні й сірі плями, що танули у молочному тумані.

Камій зрештою влігся ниць, звісив голову над водою і мочив руки у ріці.

- До біса! Яке воно холодне! – вигукнув він. – Ой не добре буде зануритись головою в цю юшку.

Лоран не відповів. Вже якусь мить він з тривогою розглядав обидва берега. Він простяг свої великі долоні на колінах і стис губи. Здерев'яніла нерухома Тереза трохи відкинула голову назад і чекала.

Човен мав незабаром заплисти до невеликого рукава, темного і вузького, що прорізувався між двома островами. Поза одним з островів було чути стишений спів команди веслярів, які мали плисти вверх Сеною. Вдалині, вище за течією, ріка була вільна.

Тоді Лоран звівся і згріб Камія в обійми. Службовець вибухнув сміхом.

- Е, ні! Ти мене лоскочеш, - сказав він. – Досить цих жартів... Ну ж бо, годі, ти мене перекинеш!

Лоран стис його міцніше і штовхнув. Камій озирнувся і побачив грізне обличчя друга, скривлене в конвульсії. Він не зрозумів, його охопив примарний жах. Він хотів закричати, але відчув, як груба рука стисла йому горло. З інстинктом звіра, який захищається, він звівся навколішки і вчепився у борт човна. Так він боровся кілька секунд.

- Терезо! Терезо! – кликав він стисненим свистким голосом.

Молода жінка дивилася, тримаючись обома руками за лаву човна, що тріскотів і витанцьовував на ріці. Вона не могла замружитись: від страху її перекривило, і вона, широко розплющивши очі, зосередилася на жахливій виставі боротьби.

- Терезо! Терезо! – харкочучи, знову покликав бідолаха.

З цим останнім покликом Тереза зайшла риданням. Її нерви розслабилися. Напад, якого вона побоювалася, затіпав нею і кинув її на дно човна. Там вона залишалася, скоцюрблена, зомліла, мертва.

Лоран і далі торсав Камієм, однією рукою стискаючи йому горло. Нарешті він відірвав його від човна за допомогою іншої руки. Він тримав його у повітрі, наче дитину, на витягнених могутніх руках. Він схилив голову, відкрив шию, і його жертва, божевільна від шалу й жаху, скрутилася, вишкірилася і встромила зуби в цю шию. І коли убивця, стримуючи крик болю, раптово пожбував службовця в ріку, його зуби вирвали шматок плоти.

Камій упав, волаючи. Двічі чи тричі він сплив на поверхні, скрикуючи дедалі глухіше.

Лоран не гаяв і секунди. Він підняв комір пальта, щоб приховати рану. А тоді схопив у обійми непритомну Терезу, ударом ноги гойднув човна і повалився у Сену, тримаючи свою коханку. Він утримував її на воді і відчайдушним голосом кликав на допомогу.

Веслярі, чий спів він почув за мисом острова, підплили, швидко вимахуючи веслами. Вони зрозуміли, що трапилося лихо. Вони здійснили порятунок Терези, яку вклали на лаві, і Лорана, котрий почав смертельно тужити за своїм другом. Він кинувся у воду, шукав Камія в місцях, де його не могло бути, повернувся плачучи, заламуючи руки і рвучи на собі волосся. Веслярі спробували заспокоїти його, якимось втішити.

- Це моя вина, - кричав він. – Я не мав дозволяти цьому бідолашному хлопцеві витанцьовувати і гойдатися, а він це робив... В якусь мить ми усі втрьох опинилися з одного боку човна, і ми перекинулися... Падаючи, він гукнув, щоб я врятував його дружину...

Поміж веслярами, як то завжди буває, знайшлось двоє чи троє молодих людей, котрі забажали бути свідками нещасного випадку.

- Ми усе добре бачили, - казали вони. – Та до дідька! Човен – це не так надійно, як танцмайданчик... Ах! Бідолашна жіночка! Що то буде, як вона прокинеться!

Вони узялися за весла, повернулися уверх за течією і відвезли Терезу й Лорана до ресторації, де вже була готова вечеря. За кілька хвилин увесь Сент-Уан дізнався про нещасний випадок. Веслярі розповідали про нього як очевидці. Перед генделиком стовбичив жалісний натовп.

Корчмар і його дружина були добрими людьми і віддали свій гардероб до послуг потерпілих. Коли Тереза очуняла від млості, з нею трапився

нервовий напад, вона зайшласть нестримними риданнями. Довелось вкласти її до ліжка. Природа допомагала зловісній комедії, що тільки-но завершилася.

Коли молода жінка трохи заспокоїлася, Лоран довірив її турботі власників ресторації. Він хотів сам повернутись до Парижа, щоб повідомити жахливу новину пані Ракен з усіма можливими пересторогами. Насправді ж він побоювався нервової екзальтації Терези. Він волів дати їй час, щоб поміркувати і вивчити свою роль.

А веслярі з'їли вечерю Камія.

XII

Лоран, сидячи в темному кутку громадського екіпажа, який віз його до Парижа, завершував плекати свій план. Він був майже певен у своїй безкарності. Його сповнювала важка неспокійна радість – радість від завершеного злочину. Доїхавши до рогатки Кліші, він узяв фіакар і наказав відвезти себе до старого Мішо, на вулицю Сени. Була дев'ята година вечора.

Він застав колишнього комісара поліції за столом, у товаристві Олів'є та Сюзанни. Він прийшов сюди шукати захисту на той випадок, якби його підозрювали, а також щоб уникнути потреби самому йти із жахливою новиною до пані Ракен. Цей захід був йому на диво огидним. Він побоювався впасти у такий відчай, що не зміг би зіграти свою роль з достатньою кількістю сліз. До того ж, біль цієї матері гнітив його, хоча в душі йому було глибоко байдуже.

Коли Мішо побачив, що зайшов Лоран, вдягений в грубу одягу, затісну для нього, то запитав його поглядом. Молодий чоловік переповів нещасний випадок надламаним голосом, буцімто був геть виснажений болем і втомою.

- Я прийшов за Вами, - сказав він наприкінці. – Я не знав, що робити з двома бідолашними жінками, на яких упав такий жорстокий удар... Я ніяк не наважувався піти один до матері. Благаю Вас, ходіть зі мною.

Доки він говорив, Олів'є пильно дивився на нього прямим поглядом, що жахав його. Убивця кинувся, схиливши голову, до цих людей з поліції у нападі зухвалості, яка мала його врятувати. Але він не зміг стримати тремтіння, відчуваючи на собі їхні очі, що вивчали його. Він бачив недовіру там, де були тільки ошелешеність і жалість. Сюзанна, кволіша й блідіша, ніж зазвичай, ледве не зомліла. Олів'є, наляканий думкою про

смерть, хоча серце його, до речі, залишилося цілковито холодним, тужився на гримасу болісного подиву, за звичкою досліджуючи обличчя Лорана і ні на дрібку не здогадуючись про зловісну правду. Щодо старого Мішо, то він вигукував з переляку, співчуття і подиву. Він крутився на стільці, складав руки і зводив очі до неба.

- Ах, Господи! – казав він уривчастим голосом. – Ах, Господи! Жахлива річ!.. Отак вийдеш із дому і помреш ось так, раптово... Це жахливо... А ця бідолашна пані Ракен, ця матір, що ми їй скажемо?.. Звісно, Ви правильно зробили, що прийшли по нас... Ми підемо з Вами...

Він звівся, озирнувся, потупцяв кімнатою, щоб знайти свого ціпка і капелюха, і увесь цей час змушував Лорана повторювати подробиці катастрофи, знову вигукуючи за кожним реченням.

Вони вийшли надвір учотирьох. На вході до пасажу Нового Мосту Мішо зупинив Лорана.

- Ви не йдіть, - сказав він йому. – Ваша присутність буде брутальним зізнанням, якого треба уникнути... Бідолашна мати запідозрить лихо і змусить нас зізнатись у правді до того, як ми муситимемо її повідомити... Зачекайте нас тут.

Такі приготування принесли полегшу вбивці, котрий дрижав на думку про те, що треба зайти до крамниці у пасажі. У ньому запанував спокій. Він почав ходити тротуаром туди-сюди, віддаляючись і повертаючись у повній умиротвореності. На якусь хвилю він забував про те, що сталося, дивися на крамницю, насвистував між зубами, озирався, щоб поглянути на жінок, які мимохідь зачіпали його. Так він тинявся понад пів години вулицею, дедалі більше віднаходячи холонокровність.

Він не їв від самого ранку. Відчувши голод, він зайшов до кондитерської і запхався тістечками.

У крамниці в пасажі відбувалася розпачлива сцена. Незважаючи на усі перестороги та пом'якшені й дружні слова старого Мішо, надійшла мить, коли пані Ракен зрозуміла, що з її сином трапилося лихо. Відтоді вона вимагала правди із запальним відчаєм, з нестримними слізьми й криками, під якими схилювався її старий друг. А коли вона дізналася правду, то біль її був трагедійним. Вона німо плакала, тремтячи заточилася у божевільному нападі жаху й тривоги. Так вона і стояла, задихаючись, час від час кидаючи різкі крики посеред глибокого гарчання її болю. Вона була ладна волочитись долі, але Сюзанна обхопила її стан, плакала на її колінах, зводила до неї своє бліде обличчя. Олів'є з батьком залишилися навстоячки, виснажені й мовчазні, і відвертали голови, неприємно вражені цим видовищем, від якого страждав їхній егоїзм.

Бідолашна матір бачила, як її син котиться каламутними водами Сени, як його тіло задубіло і жахливо роздулося. Водночас вона бачила його зовсім маленьким у колосочці, коли вона відганяла смерть, що чигала на нього. Вона приводила його у світ більш як десяток разів, вона любила його за всю любов, яку віддавала йому протягом тридцяти років. І ось він помер далеко від неї, раптово, у холодній брудній воді, наче собака. Тоді вона пригадувала теплі перини, якими обгортала його. Скільки турботи, яке лагідне дитинство, скільки пестощів і ніжностей – і усе це, щоб побачити, як він одного дня жалюгідно потоне! Від таким думок пані Ракен відчувала, як їй стискається в грудях. Вона сподівалася, що от-от помре, задušена відчаєм.

Старий Мішо квапливо вийшов. Він залишив Сюзанну з галантерейницею і в супроводі Олів'є пішов по Лорана, аби разом з ним поїхати в Сент-Уан.

Дорогою вони заледве обмінялися кількома словами. Кожен увібгався у свій куток фіакра, який підкидав ними на бруківці. Вони сиділи нерухомі й німі вглибині сутінків, що заповнили екіпаж. На коротку мить швидкий промінь газового ліхтаря кидав яскраве світло на їхні лиця. Зловісна подія, що зібрала їх до купи, створила довкола них особливу похмуру пригніченість.

Коли вони нарешті дісталися до ресторану на березі ріки, то побачили, що Тереза лежить у ліжку, а руки і голова їй палають. Корчмар сказав їм у півголоса, що у молодій жінки сильна лихоманка. Насправді ж Тереза почувалася слабкою і переляканою і, побоюючись, що під час нервового зриву зізнається у вбивстві, розсудила за ліпше бути хворою. Вона зберігала набурмосене мовчання, залишала вуста й повіки стуленими і не хотіла нікого бачити, бо їй було лячно говорити. Підтягнувши простирадло до підборіддя, наполовину сховавши обличчя в подушку, вона намагалася бути зовсім маленькою і стривожено прислухалася до того, про що говорили довкола неї. У червоному світлі, що просочувалося крізь її стулені повіки, вона і досі бачила, як Камій і Лоран борються коло борту човна, перед її очима поставав її чоловік: примарний, жахливий, більший, ніж за життя, він стрімко зводився вгору з мулистої води. Це нездоланне видиво посилювало лихоманку в її крові.

Старий Мішо спробував заговорити до неї, втішити її. Вона нетерпеливо махнула рукою, перевернулася на інший бік і знову розридалася.

- Облиште її, пане, - сказав корчмар. – Вона здригається від найменшого шуму... Бачите, їй треба відпочити.

На долішньому поверсі, у загальній залі, чекав поліцейський, котрий складав протокол щодо нещасного випадку. Мішо із сином спустилися, за

ними Лоран. Коли Олів'є повідомив свою керівну посаду в префектурі, усе було завершено за десять хвилин. Веслярі ще були там і розповідали про утоплення з найменшими подробицями, описували спосіб, у який троє мандрівників упали в воду, пропонували себе як очевидців. Якби у Олів'є та його батька і був бодай найменший сумнів, то цей сумнів розвіявся б з огляду на такі свідчення. Але вони жодної миті не сумнівалися у правдивості Лорана. Навпаки, вони представили його поліцейському як найкращого друга жертви і подбали, аби до протоколу було записано, що молодий чоловік кинувся у воду, щоб врятувати Камія Ракена. Наступного дня газети розповідали про цей випадок з розкішною кількістю подробиць. Нещасна матір, невістка вдова, шляхетний і відважний друг – нічого не бракувало у цих різноманітних фактах, які облетіла паризьку пресу, а потім були поховані у місцевих виданнях.

Коли протокол було складено, Лоран відчув, як гаряча радість пронизала його плоть новим життям. Від тієї миті, коли його жертва уп'ялася зубами в його шию, він буцімто застиг і діяв механічно відповідно до плану, який уклав заздалегідь. Його штовхав виключно інстинкт самозбереження, диктував йому слова, радив жести. А тепер він був упевнений в безкарності, і кров знову потекла в його жилах із солодкою повільністю. Поліція проминула поруч з його злочином, і поліція нічого не побачила. Її надурили, вона його тільки-но виправдала. Він урятувався. Від цієї думки він відчув в усьому тілі розслаблену втіху і тепло, котрі повернули гнучкість його плоті і його розуму. З неперевершеними майстерністю і натхненням він продовжував грати роль безутішного друга. А в душі він мав задоволення грубої натури. Він міркував про Терезу, котра лежала у кімнаті нагорі.

- Ми не можемо залишити тут цю бідолашну молоду жінку, - сказав він Мішо. – Можливо, їй загрожує тяжка хвороба, тож її вкрай необхідно перевезти до Парижа... Ходіть, ми її переконаємо поїхати з нами.

Нагорі він говорив і особисто благав Терезу звестись і дозволити відвезти себе до пасажу Нового Мосту. Зачувши звук його голосу, молода жінка здригнулася, широко розплющила очі і подивилася на нього. Вона була пригнічена і уся тремтіла. Вона важко звелась, не відповідаючи. Чоловіки вийшли і залишили її наодинці з дружиною корчмаря. Вона одяглася, заточуючись, зійшла на долішній поверх і за допомогою Олів'є сіла до фіакра.

Подорож минала у мовчанці. Лоран, з незрівнянною зухвалістю й безсоромністю, ковзнув долонею уздовж спідниць молодої жінки і узяв її пальці. Він сидів навпроти неї у хиткій тіні. Він не бачив її лиця, бо вона опустила його на груди і не здіймала. Він узяв її за руку, сильно потис і тримав її у своїй долоні до вулиці Мазарін. Він відчував, як ця рука

тремтить, але не висмикується, навпаки, вона відповідала раптовою ласкою. Їхні руки палали одна в одній. Вологі долоні злиплися, а міцно переплетені пальці боляче стискалися від кожного поштовху. Лоранові й Терезі здавалося, що кров одного перетікає в груди іншого через їхні сплетені долоні. Ці долоні ставали палким багаттям, у якому кипіло їхнє життя. Посеред нічної темряви і прикрої мовчанки, що панували довкола них, шалений потиск рук, яким вони обмінювалися, був достоту важезним тягарем, який кинули Камієві на голову, щоб залишити його під водою.

Фіакр зупинився, Мішо із сином вийшли першими. Лоран схилився до коханки і тихесенько прошепотів:

- Будь сильною, Терезо... Нам треба довго чекати... Пам'ятай це.

Молода жінка не сказала ще жодного слова. Вперше після смерті чоловіка вона розтулила уста.

- Так, я пам'ятатиму, - тремтячи, сказала вона голосочком, легесеньким, наче подих.

Олів'є простягнув їй руку, запрошуючи її вийти. Цього разу Лоран пішов до самої крамниці. Пані Ракен лежала в ліжку, зламана гарячковим маренням. Тереза дотяглася до свого ліжка, і Сюзанна ледве встигла її роздягнути. Заспокоєний Лоран, побачивши, що усе складається так, як він бажав, пішов собі. Він поволі дістався до свого барлогу на вулиці Святого Віктора.

Минула полуніч. Свіже повітря літало пустельними тихими вулицями. Молодий чоловік чув лишень рівномірний стукіт своїх кроків, що видзвонювали на тротуарних плитах. Свіжість сповнювала його блаженством, а тиша й темрява дарували йому скороминуще відчуття жаги. Він і далі тинявся вулицями.

Нарешті він спекався свого злочину. Він убив Камію. Цю справу зроблено, і більше ніхто ніколи про неї не заговорить. Він житиме спокійно, чекаючи на момент, коли зможе заволодіти Терезою. Раніше його час від часу душила думка про вбивство. Тепер вбивство було здійснено, і він відчував свої груди вільними, він дихав з насолодою, він вилікувався від мук, які вселяли у нього вагання і нерішучість.

В душі він був дещо пригніченим, втома обтяжила його тіло і його думки. Він повернувся додому і міцно заснув. Він спав, а його лицем пробігало легке нервово посмикування.

Наступного дня Лоран прокинувся свіжим і готовим до дії. Він гарно виспався. Холодне повітря, що залітало у вікно, підбатожило його обважілу кров. Він заледве пригадував учорашні сцени. Якби не гостра печія, що палила йому шию, він міг би подумати, що вклався спати о десятій після спокійного вечора. Укус Камія був достоту тавром, яке приклали йому до шкіри. Його думка зупинилася на болю, спричиненому раною, і це завдало йому тяжкого страждання. Йому здавалося, що дюжина голок помалу занурюються в його плоть.

Він відхилив комір сорочки і в підвішеному на стіні дешевенькому дзеркалі за п'ятнадцять су роздивився виразку. Рана зяяла червоною дірою, завширшки з монету в два су. Шкіра була зідрана і світилося рожевувате м'ясо з чорними цяточками. Цівочки крові потекли аж до плеча тонесенькими потічками, що присохли і почали облущуватись. На тлі білого комірця укус здавався темно-брунатним і глибоким. Він був розташований праворуч, під вухом. Зігнувши спину, напруживши шию, Лоран дивився, і зеленкувате дзеркальце викривлювало його лице в жахкій гримасі.

Задоволений цим оглядом, він ретельно вимився і заспокоїв себе тим, що рана загоїться за кілька днів. Потім він одягнувся і пішов до своєї контори, спокійно, як і зазвичай. Там він зворушеним голосом переповів нещасний випадок. Коли його колеги прочитали усі подробиці, які виринали у пресі, він став справжнім героєм. Протягом тижня службовці Орлеанської залізниці не мали інших тем для розмов. Вони усі пишалися тим, що один з-поміж їх утопився. Гриве не вмовкав щодо необачності ризикувати мандрівкою прямісінько посеред Сени, коли так легко дивитись на течію води під мостами.

В Лоранові залишилася приспана тривога. Смерть Камія не могла бути офіційно констатована. Чоловік Терези таки помер, але убивця волів знайти труп, аби було укладено офіційний документ. Наступного дня після нещасного випадку марно шукали тіло потопельника. Гадали, що воно, безсумнівно, завалилося до якоїсь ями коло берегів острова. Усі охочі ретельно нишпорили Сеною, щоб отримати винагороду.

Лоран узяв за працю щоранку, йдучи на службу, проминати повз Морґ. Він запрягся собі, що сам владнає цю справу. Незважаючи на огиду, від якої йому здригалось серце, незважаючи на тремтіння, що іноді проймало його, він протягом тижня регулярно ходив туди і вивчав обличчя усіх потопельників, яких розкладали на кахляній підлозі.

Коли він заходив туди, його починало нудити від тьмяного запаху – запаху вимитої плоті, а шкірою йому пробігав зимний вітерець. Від вологих стін, здавалося, його одяг ставав тяжким і починав тиснути йому на плечі. Він

прямував одразу ж до скляної стіни, що відділяла глядачів від трупів. Він притулявся блідим обличчям до шибки і дивився. Перед ним вишиковувалися шерехи сірих кахлів. То тут, то там голі тіла вирізнялися на кахлях зеленими й жовтими, білими й червоними плямами. Деякі тіла зберігали у смертній задубілості недоторканність своєї плоті, інші здавалися купами скривавленого й гнилого м'яса. Вглибині, на стіні, висіло жалюгідне лахміття – спідниці й штани кривлялися на голому тиньку. Спершу Лоран бачив тільки бліде громаддя кахлів і стін, вкритих рудими й чорними плямами одягу і трупів. Виспівувала вода, що текла із крана.

Помалу він почав розрізняти тіла. Тож він переходив від одного до іншого. Його цікавили виключно потопельники. Коли траплялося кілька трупів, роздутих і посинілих від води, він пожадливо вдивлявся у них і силувався упізнати Камія. Частенько плоть відставала клаптями від їхніх облич, кістки дірявили розм'яклу шкіру, і лице здавалося звареним, немовби з нього витягли кістки. Лоран вагався. Він вивчав тіла, намагався віднайти худорбу своєї жертви. Але усі потопельники товсті: він бачив велетенські животи, роздуті стегна, круглі й міцні руки. Він уже нічого не розумів. Він дрижав навпроти цього зеленкуватого шмаття, що буцімто насміхалося з нього з жахливим кривлянням.

Якось уранці його охопив справжній переляк. Він протягом кількох хвилин розглядав потопельника – низенького зросту і страшенно спотвореного. Плоть цього потопельника настільки розм'якла і розлізлася, що вода з крана, котра омивала його, забирила її кавалок за кавалком. Струмінь падав на обличчя і прорив у ньому діру ліворуч від носа. Враз ніс розплющився, губи відстали, оголюючи білі зуби. Голова потопельника вибухнула реготом.

Щоразу, коли йому здавалося, буцімто він упізнав Камія, Лоран відчував, як йому пече у серці. Він палко бажав віднайти тіло своєї жертви, але страх огортав його, коли він уявляв, що це тіло є перед ним. Візити до Морга наповнили його кошмарами і тремтінням, від яких він заледве переводив подих. Він проганяв свої страхи, називав себе дитиною і хотів бути сильним. Але його плоть мимоволі повставала, огида й переляк опановували його істоту, варто було йому опинитись у вологій залі, наповненій примарним запахом.

Якщо в останньому ряду на кахлях не було потопельників, він з полегшенням зітхав: так його огида була меншою. Тоді він перетворювався на звичайного цікавого і отримував дивну насолоду від того, що дивився на насильницьку смерть впритул, в усіх її похмуро дивних і гротескних виявах. Це видовище розважало його, особливо якщо були жінки, котрі виставляли голі груди. Ця брутално простягнена нагота з плямами крові, де-не-де проштирхнена, приваблювала і затримувала

його. Одного разу він побачив молоду жінку років двадцяти – дівчину з народу, широку і сильну, котра, здавалося, спала на камені. Її свіже повне тіло біліло невимовно делікатним ніжним кольором шкіри. Вона наполовину усміхалася, трохи схиливши голову, і з викликом випинала груди. Можна було подумати, що це куртизанка валяється на канапі, якби на її шиї не було чорної риски, що здавалася темним намистом. Ця дівчина нещодавно повісилася в любовному відчаї. Лоран довго дивився на неї, блукав поглядом по її плоті, поглинений непевним переляканим жаданням.

Щоранку, доки він був там, то чув позад себе шарудіння публіки, яка заходила й виходила.

Морг був спектаклем, доступним усім гаманцям, тож бідні й багаті перехожі безкоштовно купували його собі. Двері відчинені, заходь, хто хоче. Є любителі, котрі роблять гак, аби не пропустити жодної вистави смерті. А якщо кахлі порожні, люди виходять розчаровані, обікрадені, щось бурмочуть крізь зуби. Якщо ж кахлі гарно оздоблені, якщо є гарна виставка людської плоті, то відвідувачі тиснуться, тішаться задарма, жахаються, жартують, аплодують чи свистять, наче в театрі, і йдуть геть задоволені, проголошуючи, що цього дня Морг був чудовим.

Лоран швидко вивчив тамтешню публіку – строкату й різноманітну публіку, яка разом розчулювалася і реготалася. Робітники, йдучи до майстерень, зазирали з хлібиною та інструментами під пахвою – вони вважали, що смерть кумедна. Поміж ними траплялися дотепники, котрі змушували гальорку усміхатися, знаходячи веселе слівце для пики кожного трупа: згорілих вони називали вуглярами, повішені, убиті, потопельники, продірявлені й посічені тіла збуджували їхню збитошну велемовність, і їхні трохи тремтливі голоси белькотіли комічні фрази посеред холодної тихої зали. Потім приходили дрібні рантьє – старі й сухі старигани, котрі волочаться від нема що робити і заходять від нудьги, щоб подивитись на тіла дурнуватими очима, кривлячи губи, як тихомірні й делікатні добродії. Жінки також були численними: були тут і молоденькі рожевенькі робітниці у чистенькій білизні та охайних спідницях, які плавкими кроками переходили від шибки до шибки, широко розплющували уважні очі, буцімто перед вітриною модного магазину; траплялись і отупілі жінки з простолюду, які набирали жалюгідного вигляду, і ошатно вбрані дами, які недбало волочили свої шовкові сукні.

Одного дня Лоран побачив одну з таких паній, котра стовбичила за кілька кроків від засколеної стіни і тулила до ніздрів батистового носовичка. На ній була вишукана спідниця із сірого шовку і широка мантилька з чорних мережив. Її обличчя було сховане під вуалеткою, а руки, зтягнені в рукавички, здавалися малесенькими і тендітненькими. Довкола неї ширився ніжний запах фіалки. Вона дивилася на один труп. За кілька

кроків на камінних кахлях простяглося тіло здорового парубійка – муляра, котрий нещодавно упав з риштування і розбився насмерть. У нього були квадратні груди, великі опуклі м'язи і біле повне тіло. Смерть перетворила його на мрамур. Дама вивчала його, достоту перевертала його поглядом, зважувала його, заглиблена у видовище цього чоловіка. Вона підняла краєчок вуалетки, ще раз поглянула і пішла геть.

Час від часу зазирали зграйки хлопчаків – дітлахи дванадцяти-п'ятнадцяти років, котрі бігали уздовж шибок і зупинялися тільки перед трупами жінок. Вони притуляли долоні до скла і блукали задерикуватими поглядами по голих грудях. Вони підштовхували один одного ліктями, кидали брутальні ремарки – так вони учились гріха у школі смерті. Саме у Морзі юні забіяки мали свою першу коханку.

За тиждень Лорана почало нудити. Вночі йому снилися трупи, які він бачив уранці. Це страждання, ця щоденна огида, до яких він себе примушував, зрештою схвилювали його настільки, що він вирішив прийти не більш як двічі. Наступного дня, зайшовши до Морга, йому здалось, немовби його із силою вдарили в груди: перед ним, на кахлях, на нього дивився Камій, простягнувшись горілиць, звівши голову і наполовину розплющивши очі.

Убивця повільно наблизився до шибок, буцімто його тягли туди, і не міг відірвати погляду від своєї жертви. Він не страждав, він відчував лишень крижаний холод всередині і легесенькі поколювання під шкірою. Він гадав, що тремтітиме сильніше. Протягом не менш як п'яти хвилин він стояв нерухомо, загубившись у несвідомому спогляданні, мимоволі закарбовуючи в глибинах пам'яті усі жахливі лінії, усі брудні барви картини, що постала перед його очима.

Камій був бридким. Протягом двох тижнів він мешкав під водою. Його обличчя ще виглядало твердим і застиглим, риси збереглися, тільки шкіра набрала брудно-жовтавої барви. Голова – худа, кістлява, злегка роздута – кривлялася: вона трохи схилилася, волосся прилипло до скронь, повіки були підняті і зяяли бляклі білки очей. Перекривлені губи, опущені до одного з кутиків рота, шалено реготалися. Поміж білістю зубів проглядався чорнуватий кінчик язика. Ця голова, буцімто вимацерована і розтягнена, зберегла людські риси і тому ще більше жахала болем і страхом. Тіло здавалося купою мішанини з м'яса: воно нестерпно страждало. Було видно, що руки вже не тримаються, ключиці пробрили шкіру на плечах. На зеленавих грудях ребра утворювали чорні лінії. Посеред цього шмаття пробитий і розкритий лівий бік зяяв темно-червоним. Увесь торс згнів. Тривкіші ноги простяглися, усіяні огидними плямами.

Лоран дивився на Камія. Ніколи досі він не бачив такого страшного потопельника, хоча труп нібито скоцюрбився, видавався худим і жалюгідним. Він підібгався, гниючи, і перетворився на крихітну купку. Було легко здогадатися, що це був саме службовець за тисячу двісті франків, дурний і хворобливий, котрого матуся загодовувала лікарськими травами. Це бідолашне тіло, що зростало у теплих перинах, дрижало від холоду на кахлях.

Коли Лоран зміг нарешті вирватись із убивчої цікавості, котра змушувала його нерухомо стовбичити, роззявивши рота, то вийшов геть і швидким кроком попрямував набережною. Йдучи, він повторював: «Ось що я з нього зробив. Він гідкий.» Йому здавалося, що його переслідує дошкульний запах – такий запах має ширитись від тіла, що розкладається.

Він пішов по старого Мішо і сказав йому, що тільки-но упізнав Камія на підлозі Морга. Було виконано формальності, потопельника поховали і склали свідоцтво про смерть. Відтепер спокійний Лоран кинувся смакувати забуття свого злочину, а також прикрих і болісних сцен, які слідували за вбивством.

XIV

Протягом трьох днів крамниця у пасажі Нового Мосту лишалася зачиненою. А коли вона знову відчинилася, то здавалася ще похмурішою та вологішою. Товари, зжовклі від пилу, буцімто поділяли жалобу цього дому. В брудних вітринах усе поринуло у занепад. Поза нічними очіпками, що висіли на зіржавілих прутах, обличчя Терези здавалося ще матово білішим, ще землістішим і нерухожим у зловісному спокою.

Усі тітоньки в пасажі просльозилися. Продавчиня мішурних прикрас показувала кожній своїй клієнтці схудлий профіль молодої вдови як прикметну і жалісну цікавинку.

Протягом трьох днів Тереза і пані Ракен залишались у ліжках, не розмовляючи і навіть не бачачи одна одної. Стара галантерейниця сиділа увесь час, спершись на подушки, і дивилася перед себе в нікуди ідіотськими очима. Смерть її сина непоправно вразила її голову, і вона впала, немов її довбнею прибили. Протягом довгих годин вона сиділа спокійна і пасивна, заглиблена у прірву свого відчаю. Згодом у неї іноді траплялися нервові напади, вона плакала, кричала, марила. Тереза в сусідній кімнаті начебто спала. Вона перевернулася обличчям до стіни і натягла ковдру на очі. Так вона і лежала, задерев'яніла й німа, і жодне ридання її тіла не здіймало простирадла, що вкривало її. Здавалося, вона ховає в тіні алькова думки, які змушують її задубіти. Сюзанна, котра

гледіла обох жінок, мляво переходила від однієї до іншої, тихесенько волочачи ноги, і схилила своє воскове обличчя над двома ліжками, але їй не вдалося ані змусити Терезу обернутися, бо вона відповідала на це лише рвучкими рухами, ані втішити пані Ракен, у якої починали текти сльози, тільки-но чийсь голос виривав її із одуріння.

На третій день Тереза відкинула ковдру і квапливо сіла на ліжку зі своєрідною гарячковою рішучістю. Вона відгорнула волосся, стисла собі скроні і якусь мить сиділа так, з руками на лобі, з непорушними очима, нібито і далі розмірковувала. Потім вона зістрибнула на килим. Її тіло тремтіло і розчервонілося від лихоманки. Великі прозористі плями посмугували її шкіру, котра подекуди поморщилася, буцімто під нею не було плоті. Вона постаріла.

Сюзанна саме зайшла і була глибоко здивована тим, що бачить її навстоячки. Вона порадила їй тихесеньким і повільненьким тоном повернутись до ліжка і ще відпочити. Тереза не слухала її, шукала свій одяг і вдягала його квапливими й тремтливими руками. Вдягнувшись, вона пішла поглянути на себе у дзеркало, потерла собі очі, провела долонями по обличчю, немовби хотіла щось змити. Тоді, не кажучи жодного слова, вона поспішно проминула їдальню і зайшла до пані Ракен.

Колишня галантерейниця в ту мить перебувала у стані одурілого спокою. Коли зайшла Тереза, вона повернула голову і простежила поглядом за молодою вдовою, котра стала навпроти неї, німа й пригнічена. Дві жінки протягом кількох секунд споглядали одна одну: тривога племінниці посилювалася, а тітка з болісними зусиллями напружувала пам'ять. Нарешті пригадавши, пані Ракен простягла тремтливі руки, обхопила Терезу за шию і вигукнула:

- Бідолашне моє дитятко! Бідолашний мій Камій!

Вона плакала, і її сльози висихали на пекучій шкірі удови, котра ховала свої сухі очі у бганках простирадла. Тереза так і стояла, зігнувшись, і давала старій матері виснажити свої плачі. Від самого моменту вбивства вона побоювалася цієї першої зустрічі, і тому залишалась у ліжку, аби відстрочити цю мить і як слід обміркувати лячну роль, котру мусила зіграти.

Побачивши, що пані Ракен трохи заспокоїлася, вона почала упадати довкола неї, радила їй звестись і спуститися до крамниці. Стара галантерейниця майже впала в дитинство. Раптова поява племінниці викликала у ній позитивну кризу, котра тільки-но повернула її до свідомості й усвідомлення речей та істот, які її оточували. Вона дякувала Сюзанні за догляд, вона усе говорила, і хоча дуже ослабла, проте вже не

марила, сповнена смутку, що час від часу душив її. З раптовими слізьми вона дивилася на Терезу, котра ходила кімнатою, потім покликала її до себе, поцілувала її, знову ридючи, задихаючись, казала їй, що в цілому світі у неї залишилася тільки вона.

Увечері вона погодилася встати з ліжка і спробувала поїсти. І тоді Тереза змогла побачити, якого жахливого удару зазнала її тітка. Ноги бідолашної старенької обважіли. Їй знадобився ціпок, аби волочитись їдальнею, і там їй здавалося, що стіни гойдаються довкола неї.

Утім, наступного ж дня вона захотіла, щоб крамницю відчинили. Вона побоювалася, що збожеволіє, якщо зостанеться одна у своїй кімнаті. Вона важко спустилася дерев'яними сходами, ставлячи обидві ноги на кожен сходинку, підійшла до прилавка і сіла за ним. Від того дня вона залишалася там, прицвяхована тихим болем.

Поруч з нею Тереза розмірковувала і вичікувала. Крамниця повернулася до темного спокою.

XV

Іноді увечері, кожен два чи три дні, приходив Лоран. Він заходив до крамниці, пів години гомонів з пані Ракен і йшов собі, жодного разу не поглянувши Терезі в очі. Стара галантерейниця вважала його рятівником своєї племінниці, шляхетним серцем, котрий зробив усе, аби повернути їй сина. Вона приймала його з розчуленою добротою.

Якось ввечері у четвер Лоран опинився там, і саме тоді зайшли старий Мішо з Гриве. Пробыло восьму годину. Службовець і комісар у відставці вирішили кожен собі, що можуть повернутися до своїх улюблених звичок, не виглядаючи недоречно, і прийшли одночасно, буцімто їх підштовхував той самий мотив. За ними зайшли, в свою чергу, Сюзанна і Олів'є.

Усі піднялися до їдальні. Пані Ракен, котра ні на кого не чекала, квапливо запалила лампу і приготувала чай. Коли усі розсілися довкола столу, кожен перед своєю чашкою, коли було спорожнено коробку з доміно, бідолашна матір, яку гвалтовно повернули у минуле, подивилася на своїх гостей і вибухнула риданням. Одне місце залишилося порожнім – місце її сина.

Цей відчай повіяв на гостей прикрим холодом. Усі лица прагли егоїстичного блаженства. Цим людям було ніяково, бо у їхніх серцях не залишилося жодного живого спогаду про Камія.

- Ну ж бо, любя пані! – з дрібною нетерплячості вигукнув старий Мішо. – Не слід так впадати у відчай. Ви доведете себе до хвороби.

- Усі ми смертні, - підтвердив Гриве.
- Ваші плачі не повернуть Вам сина, - сентенційно мовив Олів'є.
- Благаю Вас, - пробурмотіла Сюзанна, - не мордуйтеся так.

Пані Ракен заридала ще дужче і не могла спинити сліз.

- Ну ж бо, ну ж бо, - продовжував Мішо. – Трошечки мужності. Ви ж чудово розумієте, що ми прийшли сюди, аби розважити Вас. До біса! Не засмучуйтесь, спробуймо забути... Ми зіграємо партію за два су. Га? Що на це скажете?

Галантерейниця з надлюдським зусиллям придушила плач. Можливо, вона усвідомила щасливий егоїзм своїх гостей. Вона втрела очі, хоча нею і досі тіпало. Доміно витанцьовували у її бідолашних руках, а сльози, що залишилися на її повіках, перешкоджали їй бачити. Узялися до гри.

Лоран і Тереза були присутні під час цієї короткої сцени з поважним і непроникненим виразом на лицах. Молодий чоловік тішився з того, що повернулися четвергові вечори. Він палко бажав цього, адже усвідомлював, що потребуватиме цих зібрань, аби досягти своєї цілі. До того ж, не розмірковуючи, чому саме, він почувався вільніше серед цих нечисленних осіб, яких знав, і наважувався дивитись впритул на Терезу.

Молода жінка, одягнена в чорне, бліда й відсторонена, набула, здавалось йому, такої вроди, про яку він досі не здогадувався. Він радів, коли перестрівався з нею поглядом, і бачив, що її зіниці з відважною пильністю зупиняються на його очах. Тереза і далі належала йому – плоттю і серцем.

XVI

Сплинуло майже півтора року. Гіркота перших годин пом'якшилася, кожен день приносив спокій і дедалі більшу млявість. Життя повернулося у своє русло і текло з безмежною лінню, стало монотонно отупілим, як то буває після глибоких збурень. На початках Лоран і Тереза дали новому існуванню підхопити себе, і воно їх змінювало. Всередині їх відбувалася глуха робота, котру необхідно буде проаналізувати з найбільшою ретельністю, якщо виникне бажання відзначити усі її віхи.

Невдовзі Лоран, як і в минулому, щовечора повертався до крамниці. Але він там уже не їв і не влаштовувався на цілісінський вечір. Він приходив о пів на десяту і йшов після того, як зачиняв магазин. Здавалось, він виконував обов'язок, приходячи так і пропонуючи себе до послуг двох жінок. Якщо він одного дня занедбував свою повинність, то назавтра вибачався зі смиренністю слуги. У четвер він допомагав пані Ракен

запалити камін і влаштувати належний прийом. Він поведився зі спокійною послужливістю, що зачаровувала стару галантерейницю.

Тереза умиростворено дивилася, як він крутиться довкола неї. З її обличчя зійшла блідість, вона виглядала здоровішою, усміхненішою, лагіднішою. Хіба коли-не-коли її уста, нервово кривлячись і стискаючись, проорювали дві глибокі бганки, що надавали її обличчю дивного виразу болю й переляку.

Коханець і коханка більше не намагалися зустрітись на самоті. Вони ніколи не просили одне одного про побачення, ніколи не обмінювалися хапливим поцілунком. Вбивство нібито погамувало на якийсь час їхні хітливі уста і плоть. Убивши Камія, їм вдалось задовольнити своє шалене й ненаситне жадання, котре вони не могли приспати, душачи одне одного в обіймах. Злочин здавався їм гострою насолодою, через яку вони відчували нудоту й огиду до своїх пестоців.

Утім, вони могли б отримати тисячі засобів для життя з вільним коханням, мрії про яке штовхнули їх до душогубства. Слабкосила й пригнічена пані Ракен більше не була перешкодою. Дім належав їм, вони могли виходити у місто, йти, куди їм заманеться. Але кохання їх уже не спокушало, їхні апетити зникли. Вони залишалися там, спокійненько балакали, дивилися одне на одного, не червоніючи і не тремтячи, буцімто забули про божевільні обійми, від яких німіли їхні тіла й тріщали їхні кістки. Вони навіть уникали перестріватися наодинці. Опинившись віч-на-віч, вони не знаходили, що сказати одне одному, і обидвоє побоювалися, що виявлять надмірну холодність. Коли вони обмінювалися потиском долонь, їх охоплювала певна млість від того, що вони відчували доторк до шкіри.

Вони, до речі, були переконані, що пояснили собі, чому залишаються такими байдужими і переляканими одне поруч з одним. Вони відносили своє холодне ставлення на рахунок обачності. Їхній спокій, їхнє утримання були, на їхню думку, наслідком найвищої мудрості. Вони вдавали, що самі бажають цього спокою своєї плоті, цього сну своїх сердець. Водночас вони розглядали огиду й млість, котрі відчували, як залишок переляку, як прихований страх перед покаранням. Іноді вони примушували себе сподіватися, намагалися повернутись до колишніх пекучих мрій, але їх глибоко дивувало те, що їхня уява виявлялася порожньою. Тоді вони чіплялися за думку про близьке одруження: дійшовши до мети, не маючи більше жодних страхів, доступні одне для одного, вони віднайдуть свою пристрась і смакуватимуть омріяні ласощі. Ця надія заспокоювала їх, перешкоджала спуститись у глибину прірви, яку вони викопали всередині себе. Вони переконували себе, що кохають одне одного, як і в минулому, вони чекали на годину, котра, зв'язавши їх навіки, має зробити їх повністю щасливими.

Ніколи ще розум Терези не був настільки спокійним. Безперечно, вона покращала. Уся непохитна воля, що напружувала її єство, тепер розслабилася.

Вночі, одна в ліжку, вона була щасливою: вона більше не відчувала поруч із собою худе лице і кволе тіло Камія, що доводило до відчаю її плоть і кидало її до ненаситних бажань. Вона бачила себе маленькою дівчинкою, незайманою під білими завісами, умироствореною посеред тиші і затінку. Їй подобалася її простора і трошки холодна кімната з високою стелею, темними кутками і запахом монастиря. Врешті-решт, вона полюбила навіть високий чорний мур, що здіймався перед її вікном. Протягом усього літа вона щовечора стояла не менш як годину, дивлячись на сіре каміння цієї стіни і вузькі стрічечки всіяного зорями неба, що витиналися поміж димарями й дахами. Вона думала про Лорана лишень тоді, коли прокидалася, підстрибуючи, від кошмару: вона сідала на ліжку, тремтячи, широко розплющувала очі, щільно загорталася у свою сорочку і казала собі, що більше не матиме цих раптових страхів, коли поруч з нею лежатиме чоловік. Вона міркувала про свого коханця як про пса, котрий її стерегтиме й захищатиме. Її свіжа й спокійна шкіра не здригалася від жадання.

Вдень, у крамниці, вона цікавилася зовнішніми речами: вона виходила із себе, більше не жила в глухому спротиві, скоцюрблена в думках про ненависть і помсту. Вона нудилася від мрій, вона потребувала діяти і бачити. З ранку до вечора вона дивилася на людей, які проминали пасажем, і цей гамір, ця метушня розважали її. Вона ставала цікавою і балакучою, одним словом – жінкою, бо доти вона мала виключно вчинки та ідеї чоловіка.

Завдяки шпигуванню, яке налагодила, вона звернула увагу на молодого чоловіка – студента, котрий мешкав по сусідству у мебльованому готелі і кілька разів на день проходив перед крамницею. Цей хлопець був блідим красенем з буйними кучерями поета і офіцерськими вусиками. Тереза вважала його вишуканим. Протягом тижня вона була закохана – закохана як пансіонерка. Вона читала романи, порівнювала молодого чоловіка з Лораном і вважала останнього затовстим і заважким. Читання відкрило перед нею романтичні обрії, про які вона доти не відала: досі вона кохала виключно кров'ю і нервами, тепер почала кохати ще й головою. Потім одного дня студент зник – безсумнівно, переселився. За кілька годин Тереза його забула.

Вона записалася до читальні і палала пристрастю до усіх казкових героїв, які потрапляли їй на очі. Ця раптова любов до читання глибоко вплинула на її темперамент. Вона набула нервової чутливості, через яку плакала й сміялася без причини. Рівновагу, що от-от мала налагодитись у ній, було

порушено. Вона впала до непевної примарної мрійливості. Час від часу вона здригалася на думку про Камія і міркувала про Лорана з новим жаданням, сповненим страху й недовіри. Так вона повернулася до попередньої тривоги: то вона шукала, у який спосіб негайно одружитися з коханцем, то думала про те, як утекти і ніколи більше його не бачити. Романи, що розповідали їй про цноту і честь, буцімто встановили перешкоду між її інстинктами і її волею. Вона залишилася неприборканою твариною, котра хотіла боротися з Сеною, але з усіх сил кинулася в адюльтер. Проте, вона усвідомлювала доброту і лагідність, вона розуміла м'яке обличчя і мертву поведінку дружини Олів'є, вона знала, що можна не вбивати свого чоловіка і бути щасливою. Тому вона перестала розуміти саму себе і жила у пекельній нерішучості.

Лоран, зі свого боку, пройшов через різні стадії затишшя та лихоманки. Спершу він смакував глибокий супокій, буцімто з нього зняли важезний тягар. Час від часу він з подивом запитував сам себе, чи, бува, не наснився йому поганий сон, чи дійсно він пожбурих Камія у воду і чи насправді він побачив його тіло на підлозі Моргу. Спогад про цей злочин його неабияк дивував: він ніколи не повірив би у те, що здатен на душогубство. Його обачність, його боязкість від цього здригалися, а на лобі йому виступав крижаний піт, коли він розмірковував, що його могли б викрити і гільйотинувати. Тоді він відчував на своїй шиї холод леза. Доки він діяв, то йшов вперед і вперед з упертістю й засліпленням нахаби. Тепер він озирався, бачив прірву, котру тільки-но перестрибнув, і годен був зомліти від жаху.

- Безперечно, я був п'яний, - думав він. – Ця жінка сп'янила мене любощами. Господи! Яким я був дурним і божевільним! З цими історіями я ризикував потрапити на гільйотину... Зрештою, все минулося гаразд. Якби можна було повторити, то я такого не вчинив би.

Лоран зледащів, став м'яким, ще боязкішим і обачнішим, ніж доти. Він розтовстів і збаранів. Якби хтось дослідив його велике тіло, що опливало жиром і, здавалося, не мало ані кісток, ані нервів, то й гадки не мав би звинувачувати його у насильстві й жорстокості.

Він повернувся до давнішніх звичок. Протягом кількох місяців він був зразковим службовцем, виконував свою роботу із взірцевим отупінням. Увечері він їв дешеві страви у молочарні на вулиці Святого Віктора, країв собі хліб на дрібні шматочки і поволеньки їх пережовував, аби якомога надовше розтягнути вечерю. Потім він розвалювався на стільці, спирався на стіну і кутив люльку. Він виглядав достоту як опасистий татусь. Удень він ні про що не думав, а вночі спав важким сном без марень. З рожевою

товстою пикою, з повним кендюхом, з порожнім мозком – він був щасливим.

Його плоть, здавалось, померла, він зовсім не думав про Терезу. Іноді вона спадала йому на думку так само, як трапляються думки про жінку, з якою маєш одружитися згодом, у невизначеному майбутньому. Він терпляче ждав години свого весілля, забуваючи про жінку і мріючи про нове становище, яке отримає завдяки цьому: він залишить свою контору, малюватиме як любитель і тинятиметься містом. Ці надії щовечора повертали його до крамниці у пасажі, незважаючи на примарну млість, яку він відчував, заходячи туди.

Якось у неділю, нудьгуючи і не знаючи, чим зайнятись, він пішов до старого товариша по коледжу – молодого художника, з котрим мешкав тривалий час. Митець працював над картиною, яку розраховував надіслати до Салону живопису і на якій була зображена гола вакханка, що валялася на шматку сукна. Посеред майстерні лежала натурниця – жінка, котра відкинула голову назад, викрутила торс і задерла стегно. Ця жінка іноді посміювалася, випинала груди і простягала руки, потягаючись, щоб трохи розім'ятися. Лоран сів навпроти неї і, курячи й балакаючи з приятелем, дивився на неї. Кров його застугоніла, нерви його дратувалися від цього споглядання. Він залишився до вечора і повів жінку до себе. Протягом майже року він тримав її за коханку. Бідолашна дівчина узялася кохати його і вважала його вродливим чоловіком. Вранці вона залишала комірчину, йшла позувати цілісінький день і щовечора поверталася пунктуально у той самий час. Вона годувала і вдягала себе, задовольняла усі свої потреби за гроші, які заробляла, тож не коштувала жодного су Лоранові, котрий і на дрібку не переймався тим, звідки вона приходила і що вона могла робити. Ця жінка принесла в його життя додаткову рівновагу. Він погодився на неї як на корисну і необхідну річ, котра утримувала його тіло у мирі й здоров'ї. Він так і не зрозумів, чи кохав її, і ніколи йому не спадало на думку, що він зраджував Терезу. Він почувався ще огряднішим і щасливішим. От і усе.

Тим часом добігла кінця жалоба Терези. Молода жінка вдягнулася у світлі сукні, тож сталося так, що одного вечора Лоран побачив її молодшою і вродливішою. Але він і досі відчував певну скутість поруч з нею. Вже деякий час вона здавалася йому гарячковою, сповненою дивних капризів, сміялася і сумувала без причини. Нерішучість, яку він бачив у ній, лякала його, бо він частково здогадувався про боротьбу і неспокій всередині її. Він завагався, йому стало насправду страшно від того, що він може занепасти свій спокій. Він бо жив умиротворено, помірковано задовольняв свої апетити, і йому було лячно ризикувати врівноваженістю свого життя, пов'язуючи себе з нервовою жінкою, від чиеї пристрасті

колись збожеволів. Він, до речі, не розмірковував свідомо над усім цим, а інстинктивно відчував тривогу, яку вселить у нього володіння Терезою.

Першим шоком, якого він зазнав і який збурило його посеред розімлілості, була думка про те, що він, врешті-решт мусить міркувати про одруження. Минуло більше року відтоді, як загинув Камій. Якусь мить Лоран думав про те, щоб взагалі не одружуватися, кинути Терезу і залишити собі натурницю, чийого послужливого і дешевого кохання йому вистачало. Потім він сказав собі, що не міг же він убити чоловіка задарма. Пригадуючи злочин і нелюдські зусилля, яких він доклав, щоб виключно самому володіти жінкою, котра тепер його непокоїла, він відчував, що вбивство стане марним і жахливим, якщо він не одружиться з нею. Пожбурити чоловіка у воду, аби вкрасти його вдову, чекати понад рік, а тоді побратися з дівчиськом, яке волочилося по усіх майстернях, - це здавалося йому абсурдним і викликало усміх. До речі, хіба ж він не зв'язаний з Терезою узами крові й страху? Він примарно відчував, як вона кричить і борсається всередині його – він їй належав. Він боявся своєї спільниці: можливо, якщо він з нею не одружиться, вона з помсти й ревнощів піде і розповість усе на суді. Такі думки гупотіли в його голові. До нього повернулася лихоманка.

Поміж тим, натурниця негадано залишила його. Якось у неділю ця дівка не повернулася: безсумнівно, вона знайшла тепліший і вигідніший курінь. Лорана це вразило дуже слабко, ось тільки він при звичайстві мати вночі жінку, яка лежала поруч з ним, і в його існуванні раптово з'явилася порожнеча. За тиждень його нерви повстали. Він знову влаштувався на цілісінькі вечори у крамниці в пасажі і знову дивився на Терезу очима, в яких спалахували короткі блискавки. Молода жінка вийшла уся тремтлива із читання, в яке поринула, а тепер ніжилася та мліла під його поглядами.

Так вони обидвоє повернулися до тривоги й жадання після довгого року нудотного і байдужого чекання. Якось увечері, зачиняючи крамницю, Лоран затримав Терезу на мить у пасажі.

- Хочеш, я цієї ночі прийду до твоєї спальні? – запитався він палким голосом.

Молода жінка нажахано махнула рукою.

- Ні-ні, зачекаймо, - сказала вона. – Будьмо обачними.

- Я гадаю, що чекаю вже досить довго, - продовжував Лоран. – Я стомився, я хочу тебе.

Тереза божевільно дивилася на нього, руки й лице їй пекло вогнем. Здавалося, вона вагається, а тоді враз мовила:

- Одружимося, і я буду твоєю.

XVII

Лоран вийшов із пасажу з напруженою думкою і неспокійною плоттю. Подих його був гарячим: згода Терези повернула його до колишніх гіркот. Він вийшов на набережні і крокував з капелюхом в руці, щоб вільний небесний вітер бив його в лице.

Дійшовши до вулиці Святого Віктора, до дверей свого готелю, він побоявся йти нагору і залишатися на самоті. Дитячий страх, незрозумілий і неочікуваний, змушував його лякатися того, що він знайде у своїй мансарді чоловіка, котрий там сховався. Ніколи ще з ним не траплялися такі нісенітниці. Він навіть не намагався обміркувати те диве тремтіння, що охопило його. Він зайшов до винарні, де залишався годину, до полуночі, і, нерухомий та німий, машинально випивав за столиком повні склянки вина. Він міркував про Терезу і дратувався супроти молодої жінки, котра не схотіла прийняти його у себе в кімнаті цього вечора, і думав про те, що з нею йому не було би страшно.

Заклад зачинили, і його виставили за двері. Проте, він повернувся і попросив сірників. Адміністрація готелю була на другому поверсі. Лоран мав проминути довгий коридор і піднятися на кілька сходинок, перш ніж узяти собі свічку. Цей коридор, цей жахливо чорний закапелок сходів лякав його. Зазвичай він хвацьки проходив крізь цю пільму. Того вечора він не наважувався подзвонити і казав собі, що, можливо, там, у котрійсь ніші біля входу до підвалу, ховаються вбивці, які раптово скочать йому на шию, коли він йтиме повз їх. Нарешті він подзвонив, запалив сірник і вирішився ступити до коридору. Сірник згас. Він стояв нерухомо, важко сапаючи, і не наважувався тікати, черхав сірниками об вологі стіни з тривогою, від якої йому тремтіла рука. Йому здавалося, що він чує голоси, стукіт кроків поперед себе. Сірники ламалися між його пальцями. Йому вдалось запалити одного. Сірка закипіла і підпалила дерев'яну скіпочку, але так повільно, що тривога Лорана подвоїлася. У блідому блакитнуватому світлі сірки, у пливких спалахах, що затанцювали на стінах, йому здалося, що він розгледів страхітливі обриси. Сірник заіскрився, світло стало білішим і яскравішим. Лоран з полегшею обережно пішов далі, піклуючись про те, щоб племінчик не згас. Коли йому треба було пройти повз підвал, він притулився до протилежної стіни: там купчилася тінь, що лякала його. Потім він жваво збіг угору кількома сходишками, що відділяли його від контори готелю, а коли тримав у руках свічу, то вважав себе врятованим. Він піднявся на наступні поверхи повільніше, здимаючи свічку і освітлюючи усі закутки, які мусив

проминути. Коли ж він опинився на сходах зі свічею, то великі чудернацькі тіні забігали туди-сюди, раптово поставали й зникали перед ним, і це сповнило його незрозумілою млістю.

Він зійшов нагору, відчинив двері і поквалливо замкнувся у себе. Перш за все, він зазирнув під ліжко і ретельно роздивився кімнату, аби переконатися, що тут ніхто не сховався. Він зачинив віконце, що виходило на дах, бо гадав, що хтось може любенько залізти через нього. Вживши таких заходів, він почувався спокійніше і роздягнувся, дивуючись своєму глупству. Врешті-решт він усміхнувся і обізвав себе дитинчам. Він же ніколи не був полохливим і не міг пояснити собі такого раптового нападу страху.

Він вклався спати. Угрівшись у постелі, він знову думав про Терезу, яку забув було через свій переляк. Уперто стуливши очі, він чекав на сон, проте відчував, як думки його мимоволі працюють, панують над ним, чіпляються одна за одну, наводячи йому всі переваги, котрі він отримає, одружившись якомога швидше. Час від часу він перевертався на інший бік і казав собі: «Не думай, а спи. Завтра я маю прокинутись о восьмій і піти до контори.» Він робив зусилля, щоб зануритись у сон. Але мислі поверталися одна за одною, і відновлювалася прихована робота міркувань. Невдовзі він поринув у запеклу мрійливість, котра всередині його мозку переконувала у необхідності шлюбу, наводила аргументи, які жадання й обачність надавали по черзі за і проти володіння Терезою.

Бачачи, що не може заснути, що безсоння продовжує дратувати його плоть, він перевернувся горілиць і широко розплющив очі, а мозок його тим часом наповнювався спогадами про молоду жінку. Рівновагу було порушено, давнішня пекуча лихоманка знову тіпала ним. Йому спало було на думку встати й повернутись до пасажу Нового Мосту. Він накаже відчинити собі ворота, підійде до дверцят коло сходів, постукає, і Тереза прийме його. На цю думку шия його налилася кров'ю.

Його марення були на диво чіткими. Він бачив себе на вулиці, як швидко крокує уздовж будинків, і казав собі: «Я піду цим бульваром, я перетну це перехрестя, щоб прийти якомога швидше». Потім заскрипіла ґратована брама пасажу, він пройшов тісною галереєю, похмурою і пустельною, і привітав себе з тим, що зміг піднятися до Терези, уникнувши поглядів продавчині мішурних прикрас. Потім він уявляв себе у коридорі, на вузьких сходах, якими так часто здіймався. І там він відчував давнішні пекучі радощі, пригадував свої солодкі страхи й убивчу хіть адюльтера. Спогади його ставали реальністю і втілювалися в усіх вимірах: він відчував бляклий запах коридору, він торкався вогких стін, він бачив, як довкола волочаться брудні присмерки. Він ступав на кожну сходинку, відсапувався, напружував вухо, вже стримував свої бажання у цьому

боязкому наближенні до жаданої жінки. Нарешті він шкрябав у двері, двері відчинялися. Тереза була тут, ждала його у нижній спідниці, така білесенька.

Думки пролітали перед ним в реальній виставі. Він дивився, впірівши очі у пільму. Коли він пробіг вулицями, зайшов до пасажу, заскочив нагору вузькими сходами і йому здалось, що він помітив палку й бліду Терезу, то квапливо зіскочив зі свого ліжка, бурмочучи: «Я мушу туди піти. Вона чекає на мене.» Його шпаркий рух прогнав галюцинації. Він відчув холод кахляної підлоги і злякався. Мить він стояв нерухомо, босоніж, і прислухався. Йому здалось, що він почув шум на прогоні сходів. Якщо він піде до Терези, то йому буде потрібно знову пройти на долішньому поверсі коло дверей до підвалу. Від цієї думки йому по спині пробігло довге крижане тремтіння. Жах повернувся до нього – безглуздий і тяжкий жах. Він з недовірою оглянув свою комірчину і побачив, що нею ковзають білясті клапти світла. Тихесенько, з численними пересторогами, сповнений тривожної поспішності, він повернувся до свого ліжка і там загорнувся, сховався, буцімто хотів уберегтись від зброї – від ножа, який міг би йому загрожувати.

Кров гвалтовно приплинула йому до шиї, і шия йому запалала. Він підніс до неї руку і відчув під пальцями шрам від укусу Камія. Він майже забув про цей укус. Віднайшовши його на своїй шкірі, він завмер від жаху: йому здалось, що шрам виїдає його плоть. Лоран рвучко відсмикнув руку, щоб вже не відчувати його, але і досі відчував, як той шрам ненажерливо дрявить йому шию. Тож він спробував обережненько почухатися, тільки кінчиками нігтів. Жахлива печія подвоїлася. Щоб не здерти собі шкіру, він стис обидві руки між зігненими колінами. Задерев'янілий, роздратований, він сидів так, видзвонюючи зубами від страху, а шию йому увесь час щось жерло.

Тепер усі його думки з лячною упертістю прикипіли до Камія. Досі потопельник не турбував ночі Лорана. Але ось думка про Терезу викликала привид її чоловіка. Убивця вже не наважувався розплющити очі: він боявся побачити свою жертву в кутку кімнати. На мить йому здалось, ніби його постіль дивним чином здригається, і він уявив собі, що це Камій сховався під ліжком і так ним торсає, аби він упав, і тоді мрець його вкусить. Він ошалів, волосся стало йому дибки, і він учепився за матрац, вірячи, що поштовхи стають дедалі дужчими.

Потім він усвідомив, що ліжко не рухається. В ньому відбулося збурення. Він сів на постелі й запалив свічку, лаючи себе останнім дурнем. Аби погамувати гарячку, він проковтнув повну склянку води.

- Даремно я так напився у винарні, - думав він. – Сам не знаю, що зі мною сталося цієї ночі. Це глупство. Сьогодні у конторі я сил не матиму. Треба було одразу ж вкластися до ліжка і заснути, а не гадати про казна-що. І через це на мене напало безсоння... Спати!

Він знову задмухав свічку, увібгав голову в подушку і, трохи збадьорений, твердо вирішив більше не думати і більше не лякатись. Втома почала розслабляти йому нерви.

Він не заснув своїм звичайним важким і пригніченим сном, а поволі зісковзував у примарну дрімоту. Він буцімто попросту обважив, буцімто поринув у лагідне й солодке отупіння. Куняючи, він відчував своє тіло, а розум залишався діяльним у змертвілій плоті. Він відганяв думки, які припливали до нього, він забороняв собі зоріти. А коли він забувся, коли йому забракло сил і воля втекла від нього, думки тихесенько повернулися одна за одною і заволоділи його безсилою істотою. Марення відновилися. Він знову проходив шлях, що відокремлював його від Терези: він спускався сходами, бігцем проминав повз підвал і опинявся надворі. Він проходив усі вулиці, якими вже проходив раніше, коли марив з розплющеними очима. Він заходив до пасажу Нового Мосту, здіймався вузенькими сходами і шкрябав двері. Але замість Терези, замість молодої жінки в сорочці, з голими грудьми, йому відчинив Камій – той Камій, котрого він бачив у Морзі: зеленкуватий, жахливо спаплюжений. Труп простягав до нього руки з огидним усміхом, показуючи кінчик чорнуватого язика за білістю зубів.

Лоран скрикнув і прокинувся, підскачівши. Він був мокрим від крижаного поту. Він натягнув ковдру на очі, брудно лаяв самого себе і лютував супроти себе самого. Він хотів заснути.

Він заснув повільно, як і до того. Його огортало таке ж обважіння, і тількино воля знову втекла від нього у млявому півсні, як він знову рушив у путь, він повертався туди, куди вела його ідефікс, він біг, аби побачити Терезу, і знову двері йому відчинив потопельник.

Нажаханий бідолага сів на постелі. Він бажав за будь-яку ціну прогнати це немилосердне марення. Він бажав непробудного сну, який розчавив би його думки. Доки він залишався наяву, в ньому було достатньо енергії, щоб відігнати привида своєї жертви, але відколи він не був паном над своїм розумом, розум, ведучи його до сластолюбства, приводив натомість до жаху.

Він знову спробував заснути. Знову почалось чередування хітливої дрімоти і гвалтовних та болісних пробуджень. Він і далі з лютою впертістю йшов до Терези, але і далі перетинався об тіло Камія. Не менш як десять

разів він повторив цей шлях: він рушав з палкою плоттю, проходив тією ж дорогою, мав ті ж відчуття, з прискіпливою ретельністю робив такі ж вчинки і не менш як вдесьте бачив, як потопельник відкриває йому обійми тоді, коли він простягав руки, аби схопити й притиснути до себе коханку. Але ця зловісна розв'язка, від котрої він прокидався щоразу засапаний і ошалілий, не виснажувала його жадання. Минало кілька хвилин, і тільки-но він засинав, як жадання забувало про гидкий труп, що чигав на нього, і знову бігло на пошуки гарячого й пружного жіночого тіла. Протягом години Лоран жив у цьому чередуванні кошмарів, у цьому страшному сні, що увесь час повторювався і увесь час залишався непередбачуваним, і котрий, коли він скидався, трошив його дедалі гострішим переляком.

Один зі струсів, останній, був настільки тяжким, настільки болючим, що він вирішився встати з ліжка, щоб покласти край цій боротьбі. Надворі розвиднювалося. Сіре й похмуре світло плинуло крізь віконце на даху, що витинало у небі білястий квадрат попелястої барви.

Лоран повільно вдягнувся, відчуваючи глухе роздратування. Він був у відчаї від того, що не виспався, у відчаї від того, що дозволив подолати себе страху, який зараз називав дитвацтвом. Вдягаючи штани, він потягався, розтирав собі кінцівки, проводив руками по обличчю, побитому й перетовченому гарячковою ніччю, і повторював:

- Я не мав повертатися до цього всього, мені слід було заснути, і я був би зараз свіжим і бадьорим... Ах! Якби ж то Тереза вчора увечері захотіла, якби ж то Тереза спала зі мною...

Ця думка, що Тереза стала б на заваді його страхам, трохи втихомирила його. В душі він побоювався, що доведеться прожити й інші ночі, подібні до тієї, яку він тільки-но перестраждав.

Він хлюпнув собі води на обличчя, а тоді зачесався. Цей короткий туалет освіжив йому голову і розвіяв останні страхи. Тепер він розмірковував вільно і відчував лишень глибоку втому в усьому тілі.

- Але ж я не страхополох, - казав він собі, завершуючи одягатись. – Та начхати мені з високої гори на того Камія... Безглуздо вірити, що той бідолашний чортяка під моїм ліжком. Тепер, можливо, я віритиму в це щоночі... Безперечно, я мушу одружитись якомога швидше. Коли Тереза мене обійматиме, я вже не думатиму анітрохи про Камія. Вона поцілує мене в шию, і я більше не відчуватиму тієї нестерпної печії, що зараз... Погляньмо на цей укус.

Він наблизився до дзеркала, витяг шию і подивився. Шрам був блідо-рожевим. Лоран розрізнув на ньому слід від зубів жертви і неабияк розхвилювався, кров приплинула йому до голови, і тоді він помітив

дивний феномен: шрам почервонішав від притоку крові, став живим і кривавим, і відокремився, такий темно-пурпуровий, від товстої білої шиї. Водночас Лоран відчув гостре поколювання, буцімто у рану вганяли голки. Він квапливо підняв комірець сорочки.

- Ото ще! – продовжував він. – Тереза це вилікує... Достатньо кількох поцілунків... Який же я дурний, що думаю про усе це!

Він одягнув капелюха і вийшов надвір. Він потребував свіжого повітря, потребував ходити. Проходячи повз двері до підвалу, він усміхнувся, проте пересвідчився у міцності гачка, на який їх було замкнено. На вулиці, у свіжому ранковому повітрі, він пішов повільним кроком порожніми тротуарами. Була приблизно п'ята година.

Лоран мав жахливий день. Він мусив змагатись з непереможним сном, який зморив його після полудня у конторі. Його важка і хвора голова мимоволі хилилася, і він раптово зводив її, тільки-но чув кроки своїх керівників. Ця боротьба, ці струси остаточно добили його тіло і спричинили нестерпну тривогу.

Увечері, незважаючи на втому, він захотів піти до Терези. Він побачив її такою ж гарячковою, пригніченою і змореною, як і він сам.

- Наша бідолашна Тереза мала погану ніч, - повідомила пані Ракен, коли він усівся. – Схоже, вона мала кошмари, жахливе безсоння... Я кілька разів чула, як вона кричить. А вранці вона була геть хвора.

Доки тітонька говорила, Тереза пильно дивилася на Лорана. Безсумнівно, вони здогадалися про свої спільні жахи, бо їхніми лицами пробіг однаковий нервовий дроз. Вони залишалися одне навпроти одного до десятої години, говорили про усілякий дріб'язок, але розуміли одне одного і закликали одне одного поглядами прискорити мить, коли зможуть об'єднатися проти потопельника.

XVIII

Протягом цієї хворобливої ночі Тереза також отримала візит від привида Камія.

Палка пропозиція Лорана, це прохання про побачення після більш як року байдужості, раптово підхльоснули її. Їй запекло усе тіло. Вона лежала самотня і міркувала, що невдовзі має відбутися весілля. І тоді, поміж струсів безсоння, вона побачила, як перед нею постає потопельник. Вона,

як і Лоран, корчилась від жадання й переляку, вона, як і він, казала собі, що більше не матиме страху, більше не відчуватиме таких страждань, коли триматиме в обіймах коханця.

В ту ж годину у цій жінці і в цьому чоловікові стався особливий нервовий злам, котрий кинув їх, засапаних і нажаханих, до їхнього страшного кохання. Поміж ними встановилася спорідненість за кров'ю й хіттю. Вони дрижали одним тремтінням. Їхні серця стискалися однією тривогою у цьому вбивчому братерстві. Відтоді вони мали одне тіло і одну душу для насолоди і для нстраждання. Ця спільність, це взаємне проникнення було психологічним та фізіологічним фактом, який часто трапляється з істотами, яких великі нервові струси з усіх сил кидають одне на одного.

Понад рік Тереза й Лоран легко несли кайдани, що висіли на їхніх руках та ногах і об'єднували їх. У розслабленні, що настало після гострої кризи вбивства, в огидні й потребі спокою та забуття, що надійшли слідом, ці двоє каторжан змогли повірити, що є вільними, що їх більше не з'єднують залізні узи. Послаблені ланцюги волочилися долі, а вони відпочивали, були вражені таким собі щасливим отупінням, шукали кохання деінде, намагалися жити в мудрій рівновазі. І коли, притиснені подіями, вони дійшли до того, що знову обмінялися палкими словами, цеп рвучко натягся, і вони отримали такий удар, аж відчули, як навіки прикуті одне до одного.

Наступного ж дня Тереза узялася до роботи: вона потайки працювала над тим, щоб призвести до одруження з Лораном. Це було складне завдання, повне небезпек. Коханці тремтіли, боячись скоїти необачний вчинок, пробудити підозри і занадто швидко виявити інтерес, який вони мали у смерті Камія. Розуміючи, що самі не можуть заговорити про шлюб, вони уклали доволі мудрий план, який полягав у тому, аби пані Ракен та її четвергові гості власноруч запропонували їм те, про що вони не наважувалися просити. Треба було лишень поширити ідею про нове одруження Терези поміж цими добрими людьми і, головне, аби вони повірили, що ця ідея походить від них і належить їм самим.

Комедія ця була довгою, і грати її треба було з делікатністю. Тереза і Лоран узяли собі ролі, які їм найбільше пасували. Вони просувалися з крайньою обачністю, прораховували найдрібніший жест, найменше слово. В душі їх гризла нетерплячість, від якої напиналися й напружувалися їхні нерви. Вони жили в постійному роздратуванні, і їм треба було зібрати увесь свій страх, аби надати собі усміхненої та мирної подобизни.

Якщо вони і квапилися покінчити з цим, так тільки тому, що більше не могли залишатися роз'єднаними й самотніми. Щоночі до них навідувався потопельник, безсоння вкладало їх на ложе з пекучих жарин і крутило

ними, хапаючи у залізні лещата. Знервований стан, у якому вони жили, ще більше загострював увечері лихоманку їхньої крові, викликаючи перед ними пекельні галюцинації. Спадали сутінки, і Тереза вже не наважувалася підійматися до своєї кімнати. Вона відчувала гарячу тривогу, коли треба було зачинятись до ранку в цій просторій спальні, де, тільки-но гасла свіча, спалахувало дивне світло і множилися привиди. Врешті-решт, вона почала залишати свічку запаленою і вже не хотіла спати, аби увесь час тримати очі широко розплющеними. А коли втома стуляла їй повіки, вона бачила у темряві Камія і, здригнувшись, розплющувала очі. Вранці вона тинялася розбита, бо їй вдавалося закуняти на кілька годин лише на світанку. Щодо Лорана, то він, безсумнівно, став страхополохом від того вечора, коли перелякався, проминаючи двері до підвалу. Доти він жив із самовпевненістю невігласа. Тепер він дрижав і блід від найменшого шуму, наче маленький хлопчик. Дрож переляку починала раптово тіпати ним і вже не полишала його. Вночі він страждав ще гірше за Терезу. Страх спричинив у цьому великому млявому тілі ще глибші рани. З пекельними передчуттями він слідкував за тим, як гасне день. З ним неодноразово траплялося, що він не хотів повертатись додому і проводив цілі ночі, крокуючи порожніми вулицями. Одного разу, в страшну зливу, він до ранку залишався під мостом. Скоцюрбившись і скрижанівши, він не наважувався підвестись і повернутися на набережну. Майже шість годин він дивився, як у білястій пільмі тече каламутна вода. Час від часу жах кидав його ниць на вологу землю: йому здавалося, що він бачить, як під аркадою мосту проминають довгі вервечки потопельників, що спускаються за течією. Коли втома загаяля його додому, він зачинявся на два оберти і бився до сходу сонця у страшних нападах лихоманки. Наполегливо повертався той самий кошмар: він вірив, що з палких і пристрасних обіймів Терези падає у холодні й ковзкі обійми Камія. Він марив, що коханка душить його гарячими пестощами, а потім марив, що потопельник крижаними руками притискає його до своїх зогнилих грудей. Ця раптова зміна почуттів хіті й огиди, цей послідовний контакт з пекучою плоттю кохання та з холодною плоттю, що розм'якла від мулу, змушували його задихатися й тремтіти, ревіти в тузі.

Жах коханців щодня посилювався, щодня їх душили кошмари, дедалі більше доводячи їх до божевілля. Вони вже розраховували тільки на поцілунки, які зможуть вбити безсоння. З обачності вони не наважувалися призначати побачення і чекали на день весілля як на день спасіння, слідом за яким настане щаслива ніч.

Тож вони хотіли поєднатися з усім своїм палким бажанням спати спокійним сном. В години байдужості вони вагалися, і кожен забував егоїстичні й пристрасні міркування, що буцімто випарувалися після того, як підштовхнули їх обох до вбивства. Тепер їх знову палила лихоманка, і

вони віднаходили у нетрях своєї пристрасті і свого егоїзму ті першопричини, що переконали їх вбити Камія, аби потім смакувати радість, котру, на їхню думку, гарантував їм законний шлюб. Вони, до речі, з тінню відчаю вдалися до крайнього рішення відкрито побратися. На самому споді ховалася лянність. Їхнє бажання тремтіло. Вони, так би мовити, схилилися одне до одного немов над прірвою, жах перед якою притягував їх. Вони згиналися разом над своїм еством і, німі, чіплялися одне за одного, а запаморочення й пекуча хіть розслаблювали їхні тіла і вселяли у їх безум падіння. Але в ту конкретну мить, у тривожному очікуванні та полохкому бажанні, вони відчували непереборну потребу засліпити себе, мріяти про майбутнє у radoщах кохання й умиротвореному щасті. Чим більше вони тремтіли одне перед одним, тим чіткіше усвідомлювали жах провалля, над дно якого мали кинутись, і тим затятіше давали самим собі обіцянки щастя, наводили самим собі неспростовні факти, що фатально призводили до шлюбу.

Тереза бажала одружитись виключно тому, що боялася, і її організм вимагав шалених пестощів Лорана. Вона була жертвою нервового зриву, який зробив її достоту божевільною. Насправді ж вона взагалі не розмірковувала, а кидалася у пристрасть, бо розум її був порушений романами, які вона нещодавно прочитала, а плоть роздражнена пекельним безсонням, яке протягом кількох тижнів не давало їй стулити очей.

Лоран, маючи грубший темперамент, хоч і поступався своїм страхам і своїм бажанням, проте намагався обґрунтувати своє рішення. Він повторював усі колишні розрахунки, аби переконливо довести собі, що одруження є для нього необхідним і що йому потрібно, врешті-решт, стати бездоганно щасливим, і щоб розвіяти примарні сумніви, котрі напосідалися на нього. Його батько, селянин із Жефоса, вперто відмовлявся помирати, тож він казав собі, що на спадщину доведеться довгенько чекати. Він навіть побоювався, аби ця спадщина не вислизла від нього і не пішла до кишень одного з кузенів – здорового мурмила, котрий длубався у землі на радість старому Лорану. А він завжди залишатиметься бідним, житиме на піддашші без жінки, погано спатиме і ще гірше харчуватиметься. Він, до слова, розраховував не працювати решту життя. Він починав неабияк нудитися у своїй конторі. Легкі завдання, котрі йому доручали, ставали затяжкими для його лінощів. Результат подібних рефлексій неодмінно був один: найвище щастя полягає у тому, аби нічого нічого не робити. Тож він нагадував собі, що втопив Камія, аби одружитися з Терезою і потім нічого нічого не робити. Звісно, бажання одному володіти своєю коханкою багато в чому вплинуло на його думки про злочин, але, можливо, він дійшов до вбивства переважно в надії зайняти місце Камія, аби і з ним так само няньчилися, аби і самому щомиті смакувати блаженство. Якби його штовхала тільки пристрасть, він не

виявляв би такого боягузтва і такої обачності. Насправді ж він намагався забезпечити шляхом вбивства спокійне життя в неробстві і тривале задоволення своїх апетитів. Усі його думки, свідомі чи несвідомі, поверталися до нього. Він повторював, аби підбадьорити себе, що час скористатися очікуваними вигодами від смерті Камія. Він розкладав перед собою переваги і щастя свого майбутнього існування: він полишить контору і житиме у солодкому зледащінні, він їстиме, питиме і спатиме вволю, він постійно матиме напхваті палку жінку, яка відновить рівновагу в його крові й нервах, а невдовзі він успадкує сорок з чимось тисяч пані Ракен, бо бідолашна старенька помирає потроху щодня – загалом, він створить собі життя щасливої тварюки і забуде усе. Відколи між ним і Терезою було вирішено одружитися, Лоран щогодини повторював собі це. Він шукав й інші вигоди, він так тішився, коли, як йому здавалося, віднаходив новий аргумент, що виростав з його егоїзму і змушував його одружитися з удовою потопельника. Але намарно він підштовхував себе до надії, намарно мріяв про сите майбутнє в неробстві й хіті, бо він і надалі відчував, як раптова дрож морозить йому шкіру, його і надалі час від часу охоплювала тривога, котра душила радість в його грудях.

XIX

Тим часом прихована робота Терези і Лорана приносила результати. Тереза набрала похмурого і безнадійного вигляду, котрий за кілька днів почав непокоїти пані Ракен. Стара галантерейниця захотіла дізнатися, що так засмучує її племінницю. Тоді молода жінка з витонченою вправністю зіграла свою роль невтішної удови. В загальних словах, нічого не уточнюючи, вона говорила про нудьгу, млявість, нервові болі. Коли тітонька напосілася на неї із запитаннями, вона відповіла, що почуввається добре, не знає, що може її так пригнічувати, і що вона плаче, не розуміючи чому. Потім була постійна задишка, бліді й прикрі усмішки, гнітюче мовчання з порожнечею і відчаєм. Дивлячись на цю молоду жінку, яка закрилася у собі, і, здавалося, повільно помирає від невідомої хвороби, пані Ракен врешті-решт не на жарт сполошилася. В цілому світі у неї залишилася тільки племінниця, і вона щовечора молила Бога зберегти їй цю дитину, котра закрие їй очі. До цієї останньої любові її старості додавалася дрібка егоїзму. Коли їй спало на думку, що вона може втратити Терезу і померти самотою вглибині вогкої крамниці у пасажі, вона відчула, немовби у неї віднімають її мізерну втіху, котра ще допомагала їй жити. Відтоді вона уже не зводила погляду з племінниці, перелякано вивчала смуток молодої жінки і запитувала себе про те, що ж вона може таке зробити, аби їївилікувати від цього німого відчаю.

За таких поважних обставин вона знайшла за належне спитати думку свого давнього приятеля Мішо. Якось четвергового вечора вона затримала його у крамниці і повідомила йому свої побоювання.

- Божечки! – відповів старий зі щирою грубістю, притаманною його колишній службі. – Я вже давно помітив, що Тереза набурмосилася, і знаю, чому у неї така жовта і засмучена пика.
- Ви знаєте, чому? – перепитала галантерейниця. – Кажіть швидко! Якби ж то нам вдалось їївилікувати!
- О! Лікування дуже просте, - продовжував, сміючись, Мішо. – Ваша племінниця нудьгує, бо вона самотня вночі у своїй кімнаті вже незабаром два роки. Їй треба чоловік – це видно по її очах.

Груба відвертість відставного комісара боляче вразила пані Ракен. Вона гадала, що рана, котра і досі кривавіла у ній після жахливого випадку в Сент-Уані, залишається такою ж живою, такою ж немилосердною і у серці молодій вдови. Її син помер, і їй здавалося, що для її племінниці більше не може існувати чоловіка. Але ось Мішо, голосно сміючись, стверджує, що Тереза хвора через брак чоловіка.

- Одружіть її якомога швидше, - сказав він, йдучи геть, - якщо не хочете побачити, як вона повністю всохне. Таке моє переконання, люба пані, і вона правильне, повірте мені.

Пані Ракен не змогла одразу ж звикнути до думки, що її сина вже забуто. Старий Мішо навіть не вимовив імені Камія та ще й узявся жартувати, говорячи про удавану хворобу Терези. Бідолашна матір зрозуміла, що вона єдина зберігає всередині свого ества живий спогад про свою дорогу дитину. Вона заплакала: їй здавалось, що Камій тільки-но помер вдруге. Потім, коли вона виплакалася і зморилася від жалю, то почала мимоволі розмірковувати над словами Мішо і при звичаїлася до мислі, що доведеться купити трошки щастя ціною шлюбу, котрий у її делікатній пам'яті знову вбивав її сина. Її охопила слабкодухість, коли вона опинилася одна віч-на-віч з похмурою і пригніченою Терезою посеред крижаної тиші крамниці. Вона не була однією з тих закостенілих сухих натур, які з гиркотою тішаться тим, що живуть у довічному відчаї. В ній була гнучкість, відданість, теплі почуття – справжній темперамент доброї жіночки, товстенької і чулої, котра потребує жити в діяльній любові. Відколи її племінниця припинила розмовляти і сиділа собі, квола й бліда, існування її стало нестерпним, крамниця здавалася їй могилою. Вона воліла мати довкола себе теплу прив'язаність, життя, ласку, щось солодке й веселе, що допомогло б їй ждати смерті у мирі та спокої. Такі несвідомі бажання змусили її погодитись на проєкт нового одруження Терези. Вона навіть трошки забула свого сина. У мертвому існуванні, яким вона жила, трапилося своєрідне пробудження, так ніби з'явилися нові стремління і

нові заняття для її розуму. Вона шукала чоловіка для своєї племінниці, і це заповнювало їй голову. Цей вибір чоловіка був важливою справою. Бідолашна старенька міркувала значно більше про себе, аніж про Терезу: вона хотіла одружити її так, щоб самій бути щасливою, адже неабияк побоювалася, що новий чоловік молодій жінки потривожить останні години її старості. Її жахала думка про те, що вона введе чужака у своє буденне існування. І тільки ця думка зупиняла її, перешкоджала їй відкрито поговорити з племінницею про одруження.

Доки Тереза із бездоганним лицемірством, якого набралася завдяки вихованню, грала комедію нудьги й пригніченості, Лоран узяв на себе роль чуйного і послужливого чоловіка. Він надавав обом жінкам дрібні послуги, особливо пані Ракен, засипав її тактовною увагою. Помалу він став необхідним у крамниці, і тільки він додавав цій чорній дірі трошки веселощів. Якщо ввечері його там не було, стара галантерейниця ніяково роззиралася довкола, буцімто їй чогось бракувало, і майже боялася опинитися сам-на-сам з відчаєм Терези. Лоран, до речі, пропускав деякі вечори лише для того, щоб посилити свою владу. Щодня після служби він ішов до крамниці і залишався, доки не зачиняли пасаж. Він ходив з дорученнями, подавав пані Ракен якісь дрібнички, котрих вона потребувала. Потім він сідав і балакав. Він віднайшов акторський голос, лагідний і проникливий, і застосовував його для того, щоб потішити вуха й серце доброї старенької. Найголовніше, він, здавалося, глибоко переймався здоров'ям Терези як друг і сердечний чоловік, чия душа страждає чужим стражданням. Він кілька разів відводив пані Ракен убік і лякав її, удаючи, що й собі дуже наляканий перемінами та змарнілістю, котрі, як сам казав, бачив на обличчі молодій жінки.

- Ми невдовзі її втратимо, - шепотів він зі сльозами в голосі. – Ми не можемо приховувати від себе, що вона добряче захворіла. Ах! Бідолашне наше щастя! Наші добрі спокійні вечори!

Пані Ракен стривожено слухала його. Лоран дійшов у зухвалості до того, що заговорив про Камію.

- Бачите, - знову казав він галантерейниці, - смерть мого бідолашного друга була для неї жахливим ударом. Протягом двох років вона повільно вмирає – від того злочасного дня, коли втратила Камію. Ніщо її не втішить, ніщо її не вилікує. Ми повинні змиритись.

Ця безсоромна брехня змушувала стару пані плакати гарячими слізьми. Спогад про сина хвилював і засліплював її. Щоразу, коли вимовляли ім'я Камію, вона вибухала риданням, цілком забувалася і була годна розцілувати людину, котра згадала її бідолашне дитя. Лоран помітив наслідок хвилювання й розчулення, спричинений у ній цим ім'ям. Він міг

змусити її плакати скільки завгодно, знищити її хвилюванням, яке позбавляло її ясного бачення речей, і зловживав своєю владою, щоб завжди тримати її у своїх руках скорботною і податливою. Щовечора, попри глухий спротив усього нутра, що здригалося, він провадив розмову про рідкісні чесноти, про лагідне серце і розум Камія. Він вихваляв свою жертву із небаченою безсоромністю. Час від часу, перестриваючись з поглядом Терези, що дивно впивався в його очі, він здригався і починав сам вірити в усе хороше, що розповідав про потопельника. Тоді він замовкав, його враз проймала жагуча ревність: він боявся, що вдова покохає чоловіка, якого він пожбурих у воду і якого зараз вихваляв з переконаністю сновиди. Протягом усієї розмови пані Ракен заливалася слізьми і не бачила нічого довкола себе. І далі плачучи, вона міркувала про те, що Лоран має любляче великодушне серце. Тільки він згадував про її сина, тільки він досі говорив про нього тремким і зворушеним голосом. Вона втирала сльози і дивилася на молодого чоловіка з безмежною ніжністю: вона любила його як власну дитину.

Якось четвергового вечора Мішо і Гриве вже були у їдальні, аж тут зайшов Лоран, наблизився до Терези і стривожено запитав у неї новини про її здоров'я. Він сів на мить коло неї, граючи для присутніх свою роль відданого і наляканого друга. Молоді люди були зовсім поруч, обмінялися кількома словами, а Мішо, дивлячись на їх, перехилився і тихесенько сказав старій галантерейниці, вказуючи на Лорана:

- Погляньте! Ось чоловік, якого треба Вашій племінниці. Швиденько влаштуйте цей шлюб. Ми Вам допоможемо, якщо треба.

Мішо усміхався із задержаним виглядом. На йому думку, Тереза мусить потребувати сильного чоловіка. Пані Ракен ніби засліпило променем яскравого світла. Вона враз побачила переваги, які особисто отримає від одруження Терези і Лорана. Цей шлюб тільки зміцнить узи, які їх уже поєднують – її та її племінницю і друга її сина, друга з прекрасним серцем, котрий щовечора приходить їх розважити. Таким чином, вона не вводитиме до себе чужинця і не наражатиметься на ризик бути нещасною. Навпаки, надаючи підтримку Терезі, вона додасть ще одну радість для своєї старості і знайде другого сина у цьому хлопцеві, котрий вже протягом трьох років засвідчує їй синівську любов. До того ж, їй здавалося, що Тереза, одружившись з Лораном, менше зраджуватиме спогадам про Камія. Обожнення, яке ми носимо у серці, може мати дивну чутливість. Пані Ракен розплакалася б, побачивши, як незнайомиць цілує молоду вдову, але не відчувала жодного обурення на думку, що віддає її у обійми колишнього товариша її сина. Вона міркувала, що все, як то кажуть, залишиться у сім'ї.

Протягом усього вечора, доки гості грали в доміно, стара галантерейниця дивилася на молоду пару з розчуленням, завдяки якому молодий чоловік і молода жінка здогадалися, що їхня комедія вдалась, і що розв'язка от-от настане. Мішо, перш ніж піти, коротко перемовився тихим голосом з пані Ракен, а потім приязно узяв Лорана за руку і заявив, що трохи проведе його. Лоран, йдучи геть, обмінявся швидким поглядом з Терезою – поглядом, повним наполегливих порад.

Мішо доручили промацати ґрунт. Він встановив, що молодий чоловік глибоко відданий нашим дамам, але дуже здивувався проекту його шлюбу з Терезою. Лоран додав зворушеним голосом, що любить як сестру вдову свого бідолашного друга, і що, на його думку, він скоїть справжнє святотатство, якщо одружиться з нею. Комісар поліції у відставці наполягав. Він наводив вагомі причини, аби отримати згоду, навіть заговорив про відданість, дійшов до того, що сказав молодому чоловікові, буцімто обов'язок наказує йому повернути пані Ракен сина, а Терезі – чоловіка. Помалу Лоран дав себе переконати. Він удав, що поступається почуттям і приймає думку про шлюб як думку, котра впала з небес, продиктована, як сказав старий Мішо, відданістю і обов'язком. Коли ж той отримав тверде «так», то залишив супутника, потираючи руки. Як він гадав, йому вдалось отримати велику перемогу, і він вітав себе з тим, що йому першому спав на думку цей шлюб, котрий поверне четверговим вечорам давнішню радість.

Доки Мішо, поволі простуючи набережними, балакав з Лораном, пані Ракен мала майже подібну розмову з Терезою. В ту мить, коли її племінниця, як завжди, бліда і квола, збиралася піти до своєї кімнати, стара галантерейниця затримала її на секундочку. Вона розпитувала її ласкавим голосом, благала її бути щирою, зізнатися у причинах тієї нудьги, що мордує її. Але вона отримала тільки ухильні відповіді, тож заговорила про порожнечу вдівства, поступово дійшла до того, що уточнила пропозицію нового шлюбу і, врешті-решт, навпростець запитала у Терези, чи не має вона потаємного бажання одружиться. Тереза вигукнула і сказала, що й гадки такої не мала і що залишиться вірною Камію. Пані Ракен зайшлася плачем. Всупереч власному серцю, вона узялася її переконувати і дала їй зрозуміти, що відчай не може тривати вічно. Зрештою, у відповідь на вигук молоді жінки, котра стверджувала, що ніколи не проміняє Камія, вона раптово назвала Лорана. Вона розливалася потоком слів про пристойність і переваги подібного союзу. Вона спорожнила свою душу і повторювала вголос те, про що думала протягом вечора. З наївним егоїзмом вона змалювала картину своїх останніх радощів поміж двома любими діточками. Тереза слухала її, схиливши голову, покірною і лагідною, готова вдовольнити її найменші бажання.

- Я люблю Лорана як брата, - болісно мовила вона, коли тітонька замовкла.
– Якщо Ви так бажаєте, я намагатимусь полюбити його як чоловіка. Я хочу зробити Вас щасливою... Я сподівалася, що Ви залишите мене плакати в мирі, але я утру свої сльози, адже йдеться про Ваше щастя.

Вона поцілувала стару пані, котра завмерла, здивована й налякана тим, що першою забула свого сина. Вкладаючись до ліжка, пані Ракен гірко ридала, звинувачуючи себе у тому, що виявилася слабшою за Терезу і з егоїзму забажала шлюб, на який молода вдова погодилася виключно із самозречення.

Наступного ранку Мішо і його стара подруга мали коротку розмову в пасажі, на порозі крамниці. Вони повідомили одне одному результати своїх заходів і домовилися вести справу рішуче, аби змусити молодих людей заручитися того ж вечора.

Ввечері, о п'ятій годині, коли зайшов Лоран, Мішо був уже в магазині. Тільки-но молодий чоловік сів, як комісар у відставці сказав йому на вухо:

- Вона згодна.

Тереза почула це грубе слівце і зблідла, очі її безсоромно впірились у Лорана. Коханці дивилися одне на одного кілька секунд, ніби змовлялися. Вони обидвоє зрозуміли, що слід прийняти пропозицію без вагань і водночас покінчити з цим. Лоран звівся, підійшов до пані Ракен і узяв її руку, а вона силувалася стримати сльози.

- Люба матінко, - сказав він усміхаючись, - учора увечері я побалакав з паном Мішо про Ваше щастя. Ваші діти бажають зробити Вас щасливою.

Бідолашна старенька, почувши, що її назвали «любою матінкою», вмилася слізьми. Неспроможна говорити, вона жваво схопила руку Терези і вклала її в долоню Лорана.

Коханці здригнулися, відчувши взаємний доторк до шкіри. Вони стояли, їхні пекучі пальці стискалися у нервовій конвульсії. Молодий чоловік продовжив, буцімто вагаючись:

- Терезо, чи хочете Ви, щоб ми влаштували для Вашої тітоньки веселе й мирне існування?

- Так, - спроквола відповіла молода жінка. – Ми маємо це зробити.

Тоді дуже блідий Лоран обернувся до пані Ракен і додав:

- Коли Камій впав у воду, то крикнув мені: «Врятуй мою жінку! Я її тобі довіряю!» Я вважаю, що виконаю його останню волю, одружившись з Терезою.

Зачувши ці слова, Тереза відпустила долоню Лорана. Її достоту вдарили в груди. Нахабність коханця розчавила її. Вона дивилася на нього ошелешеними очима, а пані Ракен, задихаючись від ридань, белькотіла:

- Так-так, мій друже, одружіться з нею, зробіть її щасливою, і мій син віддячить Вам з могили.

Лоран відчув, як йому підгинаються ноги, і сперся на спинку стільця. Мішо, також розчулений до сліз, підштовхнув його до Терези, кажучи:

- Поцілуйтесь, нехай це будуть ваші заручини.

Молодий чоловік відчув дивну млість, коли притулився губами до щік удови, а вона рвучко позадкувала, ніби її опекли поцілунки коханця. Це були перші пестоші, які вона прилюдно отримала від цього чоловіка. Уся кров приплинула їй до обличчя, вона почувалася червоною і палючою – вона, котра не відала про сором'язливість і котра ніколи не червоніла посеред ганьби любощів.

Після цієї кризи коханці видихнули. Їхнє одруження було вирішене, нарешті вони досягли мети, яку віддавна переслідували. Усе було владнано того ж вечора. Наступного четверга про весілля сповістили Гріве, Олів'є і його дружину. Мішо, повідомляючи цю новину, був задоволений. Він потирав руки і повторював:

- Це я надумав таке, це я їх одружив... Ось побачите, яка це гарна пара!

Сюзанна мовчки підійшла до Терези і поцілувала її. Ця бідолашна істота, геть помертвіла і геть бліда, перейнялася приязню до молодої удови, похмурої та задерев'янілої. Вона любила її як дитина – з певним шанобливим страхом. Олів'є привітав тітоньку і племінницю, Гріве наважився на кілька солоних жартів, які мали посередній успіх. Загалом, товариство було втішене й радісне і проголосило, що усе складається на краще. Правду кажучи, товариство вже бачило себе на весіллі.

Поведінка Терези і Лорана залишалася гідною та мудрою. Вони попросту засвідчували одне одному ніжну й люб'язну приязнь. Вони виглядали так, буцімто вчинили акт найвищої самовідданості. Ніщо у їхніх лицах не дозволяло здогадатися про жахи й жадання, від яких вони здригалися. Пані Ракен дивилася на їх з млявою і вдячною зичливістю.

Треба було виконати невеликі формальності. Лоран мусив написати батькові, щоб просити його згоди. Старий селянин із Жефоса майже забув, що має сина в Парижі, і відповів йому чотирма рядками, що він може або одружитись, або повіситись, якщо забажає. Він дав зрозуміти, що твердо постановив ніколи не давати йому і ламаного гроша, тому визнав його

хазяїном свого тіла і дозволив йому коїти будь-яке божевілля. Дозвіл, наданий у такий спосіб, неабияк стурбував Лорана.

Пані Ракен, прочитавши листа від цього збоченого батька, була в такому запалі доброти, що була змушена накоїти дурниць. Вона перевела на ім'я племінниці сорок з лишком тисяч франків, які мала, і повністю обібрала себе на користь молодят, довірившись їхньому доброму серцю і бажаючи забезпечити їм усе можливе щастя. Лоран нічого не приніс у спільне господарство, навіть дав зрозуміти, що не увесь час залишатиметься на службі і, можливо, повернеться до малярства. До речі, майбутнє невеличкої родини було забезпечене: рента від сорока з лишком тисяч франків, плюс прибуток від галантерейної торгівлі, мали забезпечити життя в достатку для трьох осіб. Вони мали рівно стільки, щоб бути щасливими.

Приготування до весілля було прискорено. Формальності було за можливістю скорочено. Виглядало на те, що усі квапилися заштовхнути Лорана до спальні Терези. Нарешті настав оміряний день.

XX

Вранці Лоран і Тереза, кожен у власній кімнаті, прокинулися з однією думкою про глибоку радість: обидвоє сказали собі, що завершилася їхня остання ніч жахів. Більше вони не спатимуть на самоті, натомість спільно захищатимуться від потопельника.

Тереза поглянула довкола і дивно усміхнулася, вимірюючи очима своє широке ліжко. Вона звелася, повільно вдяглась, чекаючи на Сюзанну, котра мала прийти, щоб допомогти їй вбратись у весільний стрій.

Лоран сів на ліжку. Так він сидів кілька хвилин, прощаючись зі своїм піддашшям, яке здавалося йому огидним. Нарешті він залишить цей барліг і матиме власну жінку. Був грудень. Молодий чоловік здригнувся від холоду і зіскочив на кахляну підлогу, кажучи собі, що ввечері йому буде гаряче.

Пані Ракен, знаючи про його скруту, за тиждень до того тицьнула йому в долоню гаманець, де лежало п'ятсот франків, – усі її заощадження. Молодий чоловік погодився без вагань і вдягнувся в усе нове. Гроші старої галантерейниці також дозволили йому зробити Терезі належні в такому випадку подарунки.

На двох стільцях були розкладені чорні штани, фрак, а ще білий жилет, сорочка і краватка з тонкого полотна. Лоран помився з милом, напахтив

усе тіло пляшечкою одеколону і ретельно взявся до одягу. Він хотів бути красенем. Чіпляючи накладний комірець – високий і цупкий накладний комірець – від відчув гострий біль у шії. Гудзик накладного комірця вислизнув з-під його пальців, він занепокоївся, і йому здалось, що накрохмалена тканина ріже йому тіло. Він захотів побачити, підняв підборіддя і побачив темно-червоний укус Камія – накладний комірець трошечки подряпав шрам. Лоран стис губи й зблід. В цю годину вид плямки, що світилася на його шії, налякав і роздратував його. Він зім'яв комірець і обрав інший, котрий причепив з численними пересторогами. Після цього він завершив одягатись. Коли він йшов додолу сходами, новий одяг надавав йому рівнесенької постави. Він не наважувався крутнути головою, шия його була ув'язнена в просоченій гумою тканині. З кожним рухом, який він робив, бганки цієї тканини стискали рану, продірявлену зубами потопельника на його плоті. З таким відчуттям різкого поколювання він сів до екіпажа і подався за Терезою, аби відвезти її до мерії та до церкви.

Дорогою він підібрав службовця Орлеанської залізниці і старого Мішо, які мали правити йому за свідків. Коли вони приїхали до крамниці, усі вже були готові: там були Гріве та Олів'є – свідки Терези, а також Сюзанна, котра дивилася на наречену так, як маленькі дівчатка дивляться на ляльок, яких тільки-но вдягли. Хоча пані Ракен вже не могла ходити, проте забажала повсюди супроводжувати своїх діточок. Її запхали до екіпажа і рушили.

В мерії та у церкві усе відбувалося дуже пристойно. Спокійну і скромну поведінку молодят помітили і схвалювали. Вони вимовили сакраментальне «так» з почуттям, яке розчулило навіть Гріве. Вони були ніби уві сні. Доки вони пліч-о-пліч спокійненько сиділи або стояли навколішки, люті думки мимоволі проносилися перед ними і роздирали їх. Вони уникали дивитися одне одному у вічі. Коли вони повернулися до екіпажа, їм здалося, що тепер вони ще більш чужі одне одному, ніж доти.

Було вирішено, що святкова вечеря відбудеться по-сімейному в невеличкому ресторані на височині кварталу Бельвіль. Було запрошено тільки родини Мішо та Гріве. Очікуючи на шосту годину, вони каталися в екіпажі бульварами, а тоді подалися до генделіка, де у пофарбованій у жовте кімнаті, що смерділа пилом та вином, було накрито стіл на семеро осіб.

Веселість під час застілля була такою собі. Молодята були поважні й замислені. Від самого ранку вони мали дивні почуття, котрі й самі не намагалися усвідомити. Вони були ошелешені ще на самому початку тією швидкістю, з якою відбувалися формальності та церемонії, котрі тільки-но назавжди поєднали їхні життя. Потім довга прогулянка бульварами їх

буцімто заколисала й приспала. Їм здавалось, що ця прогулянка тривала кілька місяців. Вони, до речі, без жодної нетерплячості дозволили возити себе одноманітними вулицями, дивилися на крамниці та перехожих мертвими очима, поглинені обважінням, яке одурманювало їх і яке вони намагалися струсити, силуючи себе лунко засміятися. Коли вони зайшли до ресторану, важка втома тисла їм на плечі, їх запалонювало дедалі дужче отупіння.

Сидячи за столом одне навпроти одного, вони усміхалися з вимушеністю на лиці і безперервно поринали у тяжку замріяність. Вони їли, відповідали, рухалися, наче машини. Посеред ледащої втоми їхнього розуму, безкінечно поверталася та сама вервечка скороминущих думок. Вони одружилися, але не усвідомлювали нового становища, і це їх безмежно дивувало. Їм уявлялося, нібито їх досі відокремлює прірва. Час від часу вони запитували себе про те, як зможуть подолати цю прірву. Їм здавалося, що вони повернулися в часи до вбивства, коли поміж ними поставала матеріальна перешкода. Тоді враз вони пригадували, що вночі, за кілька годин, спатимуть разом, і дивилися одне на одного, здивовані, не розуміючи вже, як їм це могло бути дозволено. Вони не відчували свого шлюбу, навпаки, марили про те, що їх тільки-но брутально відіпхнули одне від одного і відкинули далеко одне від одного.

Гості дурнувато гиготіли довкола них, бажали почути, як вони звертатимуться одне до одного на «ти», аби остаточно розвіяти ніяковість, а вони лишень белькотіли, червоніли і ніяк не могли наважитися на те, щоб в присутності сторонніх поводитися як коханці.

Їхнє жадання зблякло від очікування, минуле безповоротно зникло. Вони втратили свої шалені хітливі апетити, навіть забули про свою вранішню радість – ту безмежну радість, яка огорнула їх на думку, що відтепер вони не матимуть страху. Вони були попросту зморені й спантеличені усім, що відбувалося. Події цього дня миготіли їм у голові, незбагненні й страховидні. Так вони й сиділи, німі та усміхнені, ні на що не чекаючи, ні на що не сподіваючись. А на споді їхньої пригніченості борсалася болюча примарна тривога.

Варто було Лоранові повернути шию, як він відчував нестерпну печію, що вгризалася в його плоть: накладний комірець різав і щипав укус Камія. Коли мер читав йому цитати із Цивільного кодексу, коли священник говорив до нього про Бога – в кожную хвилину цього довгого дня він відчував зуби мерця, що вгризалися в його шкіру. Час від часу він уявляв, нібито цівочка крові стікає йому на груди і от-от заплямує червоним білосніжний жилет.

Пані Ракен в душі була вдячна молодят за їхню поважність: галаслива радість ранила б бідолашну матір. Для неї її син був тут, невидимий, і передавав Терезу до рук Лорана. Думки Ґрїве були інакшими: весілля видавалося йому сумним, він марно намагався його розвеселити, незважаючи на погляди Мішо та Олів'є, котрі заганяли його назад на стільця щоразу, коли він підводився бовкнути якусь дурницю. Одного разу йому вдалося звестись. Він виголосив тост.

- Я п'ю за дітей пана молодого і пані молодої, - сказав він задерикуватим тоном.

Довелося почаркуватись. Тереза і Лоран, зачувши фразу Ґрїве, вкрай зблідли. Вони ніколи й гадки не мали, що у них можуть бути діти. Ця думка пронизала їх крижаним тремтінням. Вони чокнулись келихами нервовим рухом і з подивом розглядали одне одного, перелякані тим, що є тут, лицем до лица.

З-за столу встали рано. Гості хотіли провести молодят до подружньої спальні. Не було ще і пів на десяту, коли весільний кортеж зайшов до крамниці у пасажі. Продавчиня мішурних прикрас ще сиділа вглибині своєї шафи, перед коробочкою, оздобленою блакитним оксамитом. Вона цікаво звела голову і з усмішкою поглянула на молодят. Вони помітили її погляд і були цим нажахані. Можливо, ця старенька знає про їхні давнішні побачення і помітила, як Лоран прошмигував до коридорчика.

Тереза майже одразу пішла до себе у супроводі пані Ракен і Сюзанни. Чоловіки залишилися в їдальні, а молода готувалася до ночі. Млявий і обважільний Лоран не відчував найменшої нетерплячості. Він люб'язно слухав грубі жарти старого Мішо і Ґрїве, котрі, відколи вже не було дам, не відмовляли собі у жодних втіхах. Коли пані Ракен і Сюзанна вийшли зі шлюбної спальні, і стара галантерейниця сказала молодому чоловікові зворушеним голосом, що дружина чекає на нього, він здригнувся і якусь мить сидів спантеличений. Потім він гарячково потиснув долоні, які до нього простягали, і зайшов до Терези, тримаючись за двері, наче п'яний.

XXI

Лоран ретельно зачинив за собою двері і якусь мить стояв, спираючись на одвірок і розглядаючись по кімнаті із занепокоєним та зніченим виглядом.

У каміні палав яскравий вогонь, кидаючи широкі жовті відблиски на стелю і стіни. Тож кімната була залита яскравим танцівливим світлом, і лампа, яку поставили на столі, блідла посеред цього сяйва. Пані Ракен забажала кокетливо убрати кімнату, котра була тепер така біленька і така запашна,

буцімто мала слугувати гніздечком для юного і свіжого кохання. Вона залюбки додала на ліжко кілька клаптів мережива і прикрасила вази на каміні великими букетами троянд. Довола літало лагідне тепло і ніжні запахи. Повітря пахло усамітненістю й умиротвореністю і достоту обважило від жадання. Багаття посеред тремкої тиші спалахувало коротким різким тріскотом. Це було схоже на пустелю щастя, забутий закуток, теплий і запашний, закритий для будь-якого зовнішнього гамору – один з тих закутків, які створені й призначені для чуттєвості та задоволення містерій пристрасті.

Тереза сиділа на низькому ослінчику, праворуч від каміна. Спершись підборіддям на руку, вона непорушно дивилася на яскравий вогонь. Коли зайшов Лоран, вона не повернула голови. Вдягнена у оздоблені мереживами нижню спідницю й кофтинку, вона була сліпучо білою на тлі пекучого с'яйва каміну. Кофтинка її зісковзнула, і визирнув краєчок плеча – рожевий, наполовину схований під чорним пасмом волосся.

Лоран мовчки ступив кілька кроків. Він скинув фрак і жилет. Коли він залишився у одній сорочці, то знову поглянув на Терезу, котра не поворухнулася. Він нібито завагався. А тоді помітив краєчок плеча і, тремтячи, схилився, щоб припасти губами до цього шматочка голої шкіри. Молода жінка відсмикнула плече і раптово обернулася. Вона встромила у Лорана такий дивний погляд, сповнений огиди й переляку, що він позадкував, схвильований і знічений, наче й сам пройнявся жахом і огидою.

Лоран сів навпроти Терези, по інший бік каміну. Так вони й сиділи, німі, нерухомі, протягом більш як п'яти хвилин. Час від часу із дров виривалися струмені червоного вогню, і тоді лицами вбивць пробігали криваві відблиски.

Майже два роки коханці не залишалися на самоті, без свідків, у одній кімнаті, де могли б віддатися одне одному. Вони більше не мали любовних побачень від того дня, коли Тереза прийшла на вулицю Святого Віктора і принесла Лорану думку про вбивство. Міркування обачності відлучили їхню плоть одне від одного. Хіба коли-не-коли вони дозволяли собі потиск долоні чи квапливий поцілунок. Після вбивства Камія вони запалали новими бажаннями і обмежилися тим, що, чекаючи на шлюбну ніч, обіцяли собі божевільну хіть тоді, коли їм буде гарантовано безкарність. І от нарешті настала шлюбна ніч, а вони сиділи навпроти, стривожені, охоплені раптовою млістю. Їм досить було простягнути руку, щоб стиснути пристрасні обійми, але їхні руки ніби обм'якли, ніби вже зморилися від кохання і переситилися ним. Їх дедалі дужче гнітила приголомшеність усього дня. Вони дивилися одне на одного без жадання, з лякливою ніяковістю, і страждали від того, що сидять ось так, мовчазні й

холодні. Їхні палкі мрії призвели до дивної реальності: достатньо їм було вбити Камія і побратися, достатньо було Лоранові торкнутися плеча Терези, як їхня хіть вже була задоволена аж до нудоти й переляку.

Вони у відчаї узялися шукати в собі дрібку тієї пристрасті, яка їх колись палила. Їм здавалося, що під їхньою шкірою немає ані м'язів, ані нервів. Їхня ніяковість, їхня тривога наростали. Їм було нестерпно соромно залишатись ось так – німими й набурмосеними одне навпроти одного. Вони бажали б мати силу обхопити одне одного так, щоб розтрощити себе, лишень щоб не виглядати у власних очах телепнями. І що ж?! Вони належали одне одному, вони вбили чоловіка й зіграли пекельну комедію, аби мати можливість бодай і щогодини безсоромно качатися до втрати свідомості, а натомість сидять по обидва боки каміну, скам'янілі й виснажені, з каламутним розумом і мертвою плоттю. Врешті-решт, ця розв'язка видалася їм жакливо й жорстоко сміховинною. Тоді Лоран спробував заговорити про кохання, викликав давніші спомини, ворушив свою уяву, аби воскресити свою любов.

- Терезо, - говорив він, схилиючись до молодої жінки, - пригадуєш наші післяобіддя у цій кімнаті?.. Я заходив у ці двері... А сьогодні я зайшов у ці... Ми вільні, ми зможемо кохатися в мирі.

Він говорив з ваганням, млявим голосом. Молода жінка скоцюрбилася на ослінчику, далі замислено дивилася на вогонь і не слухала його. Лоран продовжував:

- Пригадуєш? У мене була мрія: я хотів провести з тобою цілу ніч, заснути у твоїх обіймах і прокинутися зранку від твоїх поцілунків. Я втілю цю мрію.

Тереза поворушилася, буцімто була здивована почути голос, що белькотів над її вухом. Вона обернулася до Лорана, на чие лице вогонь відкидав у ту мить великий червонястий відблиск, поглянула на це скривавлене обличчя і задрижала.

Молодий чоловік продовжував, ще спантеличеніший, ще стурбованіший:

- Терезою, ми досягли успіху. Ми подолали усі перешкоди і належимо одне одному... Майбутнє за нами, правда ж?.. Майбутнє у спокійному щасті й задоволеному коханні... Камія вже нема...

Лоран зупинився, горло йому пересохло і стислося, він не міг продовжувати. Від імені Камія Терезу наче ударило в самі нутроці. Убивці поглянули одне на одного, ошелешені, бліді й тремтливі. Жовте світло від багаття і далі витанцьовувало на стелі та на стінах, ширився теплий запах троянд, посеред тиші коротко й лунко потріскували дрова.

Спогади вирвалися на свободу. Викликаний привид Камія усівся поміж молодятами, навпроти палаючого вогню. Тереза і Лоран віднайшли у теплому повітрі, яким дихали, холодний і вологий запах потопельника. Вони казали собі, що труп був тут, поруч з ними, і розглядали одне одного, не наважуючись поворухнутись. І тоді в глибинах їхньої пам'яті розгорнулася уся жахлива історія їхнього злочину. Імені їхньої жертви було достатньо, щоб наповнити їх минулим, щоб змусити їх знову пережити тривогу душоугубства. Вони не розтуляли вуст, дивилися одне на одного, і обидвоє мали водночас той самий кошмар, і обидвоє разом пожирали очима ту ж пекельну історію. Цей обмін нажаханими поглядами, ця німа оповідь про вбивство, яку вони збиралися переповісти, викликали у них гостре й нестерпне пробудження свідомості. Їхні нерви напружувалися і погрожували довести їх до зриву. Вони могли закричати, можливо, побитися. Щоб прогнати спогади, Лоран раптово вирвався із нажаханого екстазу, який тримав його перед очима Терези. Він ступив кілька кроків кімнатою, скинув черевики і вдягнув пантофлі. Потім він повернувся до каміну і сів у куточку, спробував заговорити про щось відсторонене.

Тереза зрозуміла його бажання. Вона тужилися відповідати на його запитання. Вони балакали про дощ і про гарну погоду. Вони хотіли примусити себе до банальної бесіди. Лоран заявив, що у кімнаті задушно, а Тереза сказала, що, тим не менш, протяги залітають під дверцятами, що ведуть на сходи. І вони обернулися до дверцят з раптовим тремтінням. Молодий чоловік поквапився заговорити про троянди, про багаття – про усе, що бачив. А молода жінка робила зусилля й знаходила односкладові відповіді, аби розмова не згасла. Вони відсунулися одне від одного, набирали відстороненого вигляду, силувалися забути, ким вони є, і ставилися одне до одного як до незнайомих, котрих якийсь випадок зіткнув лицем до лица.

І вони мимоволі, внаслідок дивного феномену, вимовляючи порожні слова, спільно розгадували думки, які приховували під банальністю розмови. Вони непереборно міркували про Камія. Їхні очі продовжували оповідати про минуле. Вони і далі підтримували поглядами безперервну німу розмову, сховану під розмовою вголос, яка точилася навмання. Слова, які вони втуляли аби-як, нічого не означали, не в'язалися одне до одного, а тільки сплутувалися. Усе їхнє ество було зайняте мовчазним обміном нажаханими спогадами. Лоран говорив про троянди чи вогонь, про те чи інше, а Тереза виразно чула, що він нагадує їй про боротьбу у човні і про плюскіт, коли Камій упав у воду. І коли Тереза відповідала «так» чи «ні» на незначуще запитання, Лоран розумів, що вона каже, пам'ятає вона чи ні про якусь подробицю злочину. Так вони й балакали, відкривши своє серце і не потребуючи слів, говорячи про щось інше. Вони, до речі, не

усвідомлювали слів, які вимовляли, а з речення у речення стежили за своїми потаємними думками. Вони могли б враз продовжити свою сповідь вголос, не перестаючи розуміти одне одного. Таке своєрідне прозріння, така упертість їхньої пам'яті, котра без упину підкидала їм образ Камія, помалу вселяли у них божевільний страх. Вони чудово бачили, що розгадали одне одного, і якщо не замовкнуть, то слова самі випливають на їхні уста і назвуть потопельника та зобразять убивство. Тож вони міцно стулили губи і припинили балачку.

У гнітючій тиші, що запанувала поміж ними, убивці знову заговорили про свою жертву. Їм здавалось, що їхні погляди проникають у плоть одне одного і встромляють у неї чіткі й гострі фрази. Час від часу їм здавалося, що вони обидвоє почнуть говорити вголос: їхні почуття спотворилися, і зір перетворився на такий собі слух – дивний і вкрай чутливий. Вони так ясно читали думки на своїх лицах, що ці думки набували дивного звучання, настільки лункого, що від нього здригався увесь організм. Вони не змогли б ліпше порозумітись, якби заволали одне одному несамовитим голосом: «Ми вбили Камія, і труп його тут, лежить поміж нами й морозить наші тіла.» Пекельна сповідь тривала і далі, вже помітніша, гучніша, у спокійному й вологому повітрі спальні.

Лоран і Тереза почали німу оповідь від дня їхньої першої зустрічі у крамниці. Потім надійшли спогади, один за одним, рівною чередою. Вони переповідали собі години пристрасті, хвилини вагання й люті, жахливу мить убивства. І саме тоді вони стисли уста і перестали балакати то про те, то про це, боячись, що попри власне бажання враз назвуть Камія. Але думки їхні не зупинялися, а завели їх до їхніх тривог, до лячного очікування, що настало після душоубства. Так вони дійшли до того, що почали міркувати про труп потопельника, розкладений на камінній підлозі Морга. Лоран одним поглядом висловив Терезі увесь свій жах, а Тереза, доведена до крайньої межі, раптово продовжила розмову вголос, буцімто залізна рука змусила її розтулити губи:

- Ти бачив його у Моргу? – запитала вона у Лорана, не називаючи Камія.

Лоран, здавалося, очікував на це запитання: вже якусь хвилю він читав його на білому обличчі молодої жінки.

- Так, - відповів він стисненим голосом.

Убивці задрижали. Вони наблизилися до вогню і простягали руки до полум'я, так ніби у теплій кімнаті несподівано пронісся крижаний повів. Мить вони мовчали, куталися в одяг, коцюрбилися. А тоді Тереза глухо продовжила:

- Чи було схоже, що він дуже страждав?

Лоран не зміг відповісти. Він перелякано махнув рукою, неначе хотів відігнати огидне видовище. Він звівся, пішов до ліжка, а тоді рвучко повернувся, розкрив обійми і наблизився до Терези.

- Поцілуй мене, - сказав він їй, витягаючи шию.

Тереза звелася, геть бліда в нічному одязі. Вона сперлася ліктями на мармурову полицю каміну і наполовину відкинулася назад. Вона дивилася на шию Лорана. Вона тільки зараз помітила на білій шкірі рожеву плямку. Від притоку крові ця плямка збільшилася і стала пекучо-червоною.

- Поцілуй мене, поцілуй мене, - повторював Лоран, обличчя і шия його палали.

Молода жінка ще більше відкинула голову, аби уникнути поцілунку, приклала кінчик пальця до укусу Камія і запитала свого чоловіка:

- Що це у тебе? Я не бачила у тебе цієї рани.

Лоранові здалося, що палець Терези продірявив йому горло. Від доторку цього пальця він рвучко відсахнувся і стиха крикнув від болю.

- Це, - белькотів він, - це...

Він вагався, але не міг обманювати, тож мимоволі сказав усю правду.

- Це Камій мене вкусив, знаєш, у човні. Це нічого, воно зажило... Поцілуй мене, поцілуй мене.

Бідолага витягав шию, яка пекла йому. Він бажав, щоб Тереза поцілувала його у шрам: він розраховував, що поцілунок цієї жінки погамує тисячі голок, які роздирали йому шкіру. Звівши підборіддя, витягаючи шию, він пропонував себе. Тереза майже лягла на полицю каміну, з невимовною огидою махнула долонею і вигукнула благальним голосом:

- О, ні! Не там! Там кров!

Вона знов упала на ослінчик і дрижала, стискаючи руками чоло. Лоран отупіло завмер. Він опустив підборіддя і дивився на Терезу каламутними очима. Потім враз він схопив її голову у свої широкі долоні, так ніби хижий звір згріб свою здобич, і силоміць притулив її губи до своєї шиї – до укусу Камія. Мить він тримав цю жіночу голову, придушуючи її до своєї шкіри. Тереза наче зомліла: вона тихенько скавуліла, задихаючись на шиї Лорана. Коли ж вона висвободилася з-під його пальців, то затято утерла собі губи і сплюнула в багаття. Вона не вимовила жодного слова.

Лоран, присоромлений через свою грубість, узявся повільно крокувати, переходячи від ліжка до вікна. Виключно страждання - та жахлива печія -

змусило його вимагати у Терези поцілунку, а коли холодні губи Терези опинилися на полум'яному шрамі, він почав страждати ще дужче. Цей поцілунок, отриманий шляхом насильства, остаточно розбив його. Він нізащо у світі не хотів би отримати другого такого поцілунку, настільки болісним був для нього шок. Він дивився на жінку, з якою мав жити і яка тремтіла, скоцюрбившись коло вогню, спиною до нього. Він повторював собі, що вже не кохає цю жінку і що ця жінка його вже не кохає. Майже годину Тереза чіпіла коло вогню, а Лоран мовчки прогулювався туди-сюди. Обидвоє зізнавалися собі з жахом, що їхня пристрасть померла, що вбивши Камія, вони вбили своє жадання. Вогонь потроху згасав. У попелі блискотіла рожевим велика купа жарин. Спека в кімнаті поступово ставала задущливою. Квіти в'янули, розморюючи сперте повітря своїм важким ароматом.

Раптом Лоранові здалося, що у нього почалась галюцинація. Коли він обернувся, повертаючись од вікна до ліжка, то побачив Камія у заповненому сутінками кутку, між каміном і дзеркальною шафою. Лице жертви було зеленкувате і перекивлене в конвульсії – таке, яким він побачив його на підлозі Морга. Він прикипів до килима і достоту непритомнів, спираючись на меблі. Від глухого харчання, що вирвалося з нього, Тереза підняла голову.

- Там, там, - нажаханим голосом говорив Лоран.

Простягнутою рукою він вказав на затінений куток, де помітив обличчя Камія. Тереза, сповнена жаху, підійшла і притислася до нього.

- Це його портрет, - тихесенько прошепотіла вона, буцімто намальоване лице її колишнього чоловіка могло почути їх.

- Його портрет, - повторив Лоран; волосся стало на ньому дибки.

- Так, ти ж знаєш – картина, яку ти намалював. Моя тітонька сьогодні ж мала забрати її до себе. Вона, певно, забула її зняти.

- Звісно, його портрет...

Убивця з ваганням упізнавав полотно. Ошелешений, він забув, що сам намалював ці перекивлені риси і наклеяв ці брудні кольори, що наполохали його. Від переляку він побачив картину такою, якою вона була насправді: огидною, погано скомпонованою, каламутною, з гримасою трупа на обличчі, що вирізнялося на чорному тлі. Власний твір здивував і розчавив його несусвітньою бридкістю, а найдужче – два білих ока, що плавали у розмитих жовтуватих орбітах і точнісінько нагадували йому зогнілі очі потопельника із Морга. Мить він важко дихав, вважаючи, що

Тереза обманує його, аби розрадити. Потім він розрізнув рамці і потроху заспокоївся.

- Йди, зніми його, - тихесенько сказав він дружині.

- О, ні! Я боюсь, - здригаючись, відповіла вона.

Лоран затремтів. На якусь мить рамці зникали, і він бачив тільки два білих ока, що довгим поглядом впились у нього.

- Молю тебе, - продовжував він, благаючи дружину, - піди, зніми його.

- Ні-ні.

- Ми відвернемо його до стіни, і тоді ми більше не боїтимось.

- Ні, я не зможу.

Убивця, боязкий і смиренний, підштовхнув молоду жінку до полотна, ховаючись за нею, щоб укритися від очей потопельника. Вона вислизнула від нього, і тоді він схотів засвідчити свою відвагу. Він підійшов до картини, звів руки і шукав цвях. Але погляд портрету був настільки гнітючим, настільки огидним, настільки довгим, що Лоран, хоча і спробував позмагатися з ним у витривалості, проте зазнав поразки і позадкував, пригнічений, бурмочучи:

- Ні, ти права, Терезо, ми не можемо... Твоя тітонька зніме його завтра.

Він знов узявся крокувати туди-сюди, опустивши голову, бо відчував, що портрет дивиться на нього, стежить за ним очима. Час від часу він не міг втриматись, кидав оком у бік полотна і тоді в глибині сутінок і далі помічав збляклий і мертвий погляд потопельника. Думка, що Камій тут, в кутку, вистежує його і долучається до його шлюбної ночі, вивчаючи їх, його і Терезу, остаточно довела Лорана до божевільного жаху й відчаю.

Одна дрібнесенька пригода, від якої будь-хто інший усміхнувся б, змусила його остаточно втратити голову. Коли він дійшов до каміну, то почув якесь пошкрябування. Він зблід, бо уявив собі, що пошкрябування долунає від портрету: Камій спускається зі своїх рамців. Потім він зрозумів, що шум чується за дверцятами, які відчиняються на сходи. Він поглянув на Терезу, котру також почав проймає страх.

- На сходах є хтось, - прошепотів він. – Хто може звідти прийти?

Молода жінка не відповіла. Обидвоє згадали про потопельника, і крижаний піт зволожив їм скроні. Вони забилися вглиб кімнати, очікуючи, що двері от-от рвучко відчиняться, і на підлогу впаде труп Камія. Шум став різкішим, уривчастішим, і вони подумали, що це їхня жертва обдирає

нігтями дерево, аби зайти. Хвилини п'ять вони не наважувалися поворушитись. Нарешті зачувся нявкіт. Лоран наблизився і вгадав смугастого кота пані Ракен: про нього забули і зачинили в кімнаті, а тепер він намагався вийти, дряпаючи двері кігтками. Франсуа злякався Лорана і одним стрибком заскочив на стілець. Настовбурчивши шерсть, напруживши лапки, він дивився новому хазяїну в лице з ворожим і злим виглядом. Молодий чоловік не любив котів, а Франсуа його достоту лякав. У цю годину вагань і лихоманки йому здавалось, що кіт ось-ось вчепиться йому в обличчя, аби помститись за Камію. Цей звір має усе знати: в його круглих, дивно розширених очах палала якась думка. Лоран замружився, не витримавши пильного погляду тварюки, а тоді замахнувся ногою, щоб штурхнути його.

- Не бий його! – скрикнула Тереза.

Цей вигук справив на нього незвичне враження. Абсурдна ідея заповнила його мозок.

- Камій вселився у цього кота, - міркував він. – Я маю вбити цю скотину... Він подібний до людини.

Але він не вдарив тварину, побоявшись почути, як Франсуа заговорить до нього голосом Камію. Потім він пригадав жарти Терези за часів їхньої пристрасності, коли кіт був свідком поцілунків, якими вони обмінювалися. Тоді він сказав собі, що цей звір знає забагато і його треба викинути за вікно. Але йому забракло відваги втілити цей намір. Франсуа і далі був войовниче налаштований. Випустивши пазурі, вигнувши спину від глухого роздратування, він стежив за найменшим рухом свого ворога з винятковим спокоєм. Лоран знітився через металевий відблиск його очей і квапливо відчинив йому двері до їдальні. Кіт втік, гучно нявкнувши.

Тереза знову сіла перед згаслим вогнищем. Лоран продовжував крокувати від ліжка до вікна. Так вони ждали світанку. Вони й гадки не мали вклатися спати. Їхня плоть і їхні серця остаточно вмерли. Їх тримало єдине бажання – бажання вийти з цієї кімнати, де вони задихалися. Вони відчували справжню млість від того, що їх зачинили разом, що вони дихають одним повітрям. Вони хотіли, аби поруч був хтось інший, хто увірвав би їхній тет-а-тет і визволив їх від нестерпної ніяковості, в якій вони перебували, залишаючись один навпроти одного, неспроможні вимовити бодай слово, неспроможні воскресити свою пристрасність. Довга мовчанка їх катувала. Ця мовчанка обважіла від гірких відчайдушних скарг, від німих докорів, які вони достоту чули у тихому повітрі.

Нарешті прийшов світанок, брудний та білястий, і приніс із собою дошкульний холод.

Коли бліде світло заповнило кімнату, Лоран, котрий увесь час дрижав, відчув себе спокійніше. Він подивився впритул на портрет Камія і побачив його таким, яким він є – банальним і наче наклеяним дитиною. Він стенив плечима і зняв його, називаючи себе дурнем. Тереза звелась і розіслала ліжко, аби обманути тітку і переконати її у тому, що ніч була щасливою.

- Ах, так! – брутално мовив Лоран. – Сподіваюсь, цього вечора ми спатимемо?.. Таке дитвацтво не може тривати.

Тереза поважно й проникливо глянула на нього.

- Розумієш, - продовжував він, - я не для того одружився, щоб зоріти до ранку... Ми – дітлахи... Це ти мене розтривожила своїм потойбічним виглядом. Спробуй сьогодні вночі бути веселою і не лякай мене.

Він примусив себе засміятись, не знаючи, чому сміється.

- Я спробую, - глухо підхопила молода жінка.

Такою була шлюбна ніч Терези і Лорана.

XXII

Наступні ночі були ще пекельнішими. Убивці хотіли бути вдвох уночі, щоб захиститися від потопельника, але, дивним чином, відколи вони були разом, то тремтіли ще дужче. Вони впадали у відчай, роздратовували собі нерви, зазнавали нестерпних нападів страждання і жаху, якщо обмінюватися звичайним словом, звичайним поглядом. Від найменшої розмови, що налагоджувалася поміж ними, від найкоротшого перебування віч-на-віч, перед очима їм червоніло, і вони починали марити.

Суха й нервова натура Терези у незбагнений спосіб впливала на товстошкіру повнокровну натуру Лорана. Колись, у дні пристрасті, відмінність у темпераментах зробила з цього чоловіка і цієї жінки міцно спаяну пару, встановивши поміж ними особливу рівновагу, доповнюючи, так би мовити, їхній організм. Коханець давав свою кров, коханка – свої нерви, і вони жили одне в одному, потребуючи поцілунків, аби налагодити механізм свого існування. Але в них відбувся злам. Понад міру збуджені нерви Терези почали домінувати. Лорана враз достоту пожбурили у нервову кризу. Під палким впливом молодої жінки його темперамент поступово перетворився на темперамент дівчини, якою тіпають гострі неврози. Було б цікаво дослідити зміни, які іноді відбуваються у певних організах внаслідок наперед визначених обставин. Ці зміни, що починаються з плоті, невдовзі передаються мозку, а тоді й усьому індивіду.

До знайомства з Терезою Лоран був обважлілим та обачно спокійним і жив як повнокровний селянський син. Він спав, їв і пив мов скотина. У будь-який час, за будь-яких подій повсякденного життя, подих його був рівним та глибоким, він був задоволений собою і від жиру трохи отупів. Він заледве й коли-не-коли відчував лоскіт всередині своєї обважілої плоті. І самі цей лоскіт Тереза перетворила на пекельну дрож. Вона змусила прорости в цьому великому опасистому і млявому тілі нервову систему дивовижної чутливості. І Лоран, котрий доти насолоджувався життям більше кров'ю, аніж нервами, набув витонченіших почуттів. Від перших поцілунків коханки перед ним враз відкрилося нервове існування, болюче й нове для нього. Таке існування подвоїло його хіть і надало настільки гострого характеру його радощам, що він спершу від цього достоту ошалів. Він запамарочено провалився у ці напади сп'яніння, яких його кров ніколи йому не влаштовувала. І тоді в ньому почалася дивна праця: нерви його розвинулися і почали домінувати над сангвінічним елементом, і сам цей факт змінив його натуру. Він втратив притаманні йому спокій та обважлість, він більше не жив приспанним життям. Настав момент, коли нерви і кров перебували у рівновазі. Це був час глибокої насолоди і найщасливішого існування. Потім нерви почали домінувати, і він скотився до тривоги, яка тіпала його розхитаними тілом і розумом.

Саме тому Лоран задрижав від затіненого кутка, наче дитя-страхополох. Тремтлива і спантеличена істота, новий індивід, котрий нещодавно вилупився у ньому із опасистого та отупілого селянина, мав страхи й тривоги нервових натур. Усі обставини – хижі пестощі Терези, лихоманка вбивства, нажахане очікування пристрасті – достоту перетворили його на божевільного, довівши його почуття до екзальтації і завдавши різких повторюваних ударів його нервам. Зрештою, невідворотно настало безсоння і принесло із собою галюцинації. Відтоді Лоран волочив нестерпне життя, увесь час борсаючись у невпинному переляку.

Його гризоти були суто фізичними. Тільки його тіло, його роздражені нерви і його тремтлива плоть боялися потопельника. Його совість не мала жодного стосунку до цих жахів, він анітрохи не шкодував про те, що вбив Камія. Коли він заспокоювався, коли привида не було поруч, він міг би скоїти нове вбивство, якби вважав, що того вимагають його інтереси. Вдень він кепкував зі своїх страхів, обіцявся бути сильним, дорікав Терезі, звинувачував її у тому, що вона його збиває з пантелику. Як його послухати, то це Тереза дрижала, це виключно Тереза спричиняла ввечері у спальні жахливі сцени. Тільки-но спадала ніч, тільки-но він замикався наодинці з дружиною, як на його шкірі виступав крижаний піт і ним тіпав дитячий переляк. Тож з ним періодично траплялися кризи – нервові кризи, котрі поверталися щоночі і розбивали його почуття, показуючи йому огидне зелене обличчя його жертви. Це нагадувало напади страшної

хвороби, такої собі істерії вбивства. Дійсно, лише термін «хвороба» чи «ураження нервів» відповідав страхам Лорана. Обличчя його кривилося в конвульсіях, руки й ноги терпили, і було видно, як всередині його нерви зав'язуються в клубок. Тіло страждало нестерпно, але душа була відсутня. Бідолага не відчував каяття: пристрасть Терези передала йому жахливу недугу – от і все.

Тереза також стала жертвою глибоких потрясінь. Проте, в ній усього лиш надмірно екзальтувалась первісна натура. З десятирічного віку ця жінка страждала на нервові розлади, частково спричинені умовами, у яких вона зростала – теплим і нудотним повітрям кімнати, де харчав малий Камій. У ній накопичувалися бурі й потужні флюїди, які згодом мали вибухнути справжнім ураганом. Лоран був для неї тим самим, чим вона була для Лорана – своєрідним брутальним шоком. Від перших обіймів кохання, її сухий та хітливий темперамент розвинувся з дикою енергією – відтепер вона жила виключно задля пристрасті. Дедалі більше забуваючись у лихоманці, що палила її, вона дійшла до певного хворобливого оніміння. Події придушували її, усе підштовхувало її до божевілля. У своїх страхах вона виявлялася більшою жінкою, аніж її новий чоловік. Вона відчувала примарні докори сумління і прихований жаль. На неї нападали бажання впасти навколішки і благати привид Камія, просити у нього пощади, присягаючись умилювати його своїм каяттям. Можливо, Лоран помічав цю слабкість Терези. Коли ними тіпав спільний жах, він нападався на неї і брутально лаяв її.

У перші ночі вони не могли вкlastись до ліжка. Вони чекали світанку, сидючи коло вогню і тиняючись туди-сюди, як і в шлюбну ніч. Думка про те, що вони простягнуться на ліжку бік у бік, викликала у них особливу перелякану огиду. За мовчазною згодою, вони уникали поцілунків і навіть не дивилися на постіль, котру Тереза розстилала вранці. Коли їх морила втома, вони засинали на годину-дві у кріслах, а тоді прокидалися, скидаючись від удару зловісної розв'язки якогось кошмару. Вони прокидалися із затерпими та розбитими руками й ногами, їхні обличчя були поплямовані прозористими плямами, вони тремтіли усім тілом від млості й холоду, ошелешено вдивлялися одне в одного і дивувались, що бачать себе тут, відчували одне перед одним дивну сором'язливість та ганьбу від того, що виявляють свою обриду і свій жах.

Вони боролися зі сном як тільки могли. Вони сідали обабіч каміну і балакали про тисячі дрібниць, ретельно стежачи за тим, щоб розмова не згасла. Поміж ними, навпроти каміну, був чималий проміжок. Коли вони повертали голову, то уявляли, що Камій підсунув стільця і займає це порожнє місце, гріє собі ноги і похмуро кпить з них. Ця візія, що постала перед ними в шлюбну ніч, поверталася щовечора. Німий і насмішкуватий

труп був присутній під час їхнього спілкування, його жахливо спотворене тіло і далі залишалося тут, пригнічуючи їх постійною тривогою. Вони не наважувалися поворушитись, вони засліплювали себе, дивлячись на пекуче полум'я, а коли, несила стриматись, боязко кидали поглядом поруч себе, то їхні очі, подразнені палаючими жаринами, створювали цю візію і надавали їй червонястих відблисків.

Врешті-решт, Лоран вже не хотів сідати, хоча й не зізнавався Терезі у причині цього капризу. Тереза зрозуміла, що Лоран, напевно, бачить Камія так само, як і вона бачить його. Вона також заявила, що від жару їй недобре і що їй буде ліпше за кілька кроків від каміну. Вона відіпхнула своє крісло до ніг ліжка і сиділа там, розм'якла, тоді як її чоловік повертався до прогулянки кімнатою. Час від часу він прочиняв вікно, аби холодні січневі ночі наповнювали спальню крижаним подихом. Це погамовувало його лихоманку.

Протягом тижня молодята проводили так цілі ночі. Вони потроху куняли й спочивали вдень: Тереза – за прилавком крамниці, Лоран – у конторі. Їхні ночі належали болю й гризотам. Але ще дивнішим фактом було ставлення, яке вони зберігали одне до одного. Вони не вимовили жодного слова про кохання і вдавали, що забули минуле. Здавалось, вони погодилися одне на одного і терплять одне одного, немов хворі, які відчують потаємну жалість до спільних страждань. Обидвоє сподівалися приховати свої огиду і страхи, і, схоже, жоден не розмірковував над дивністю ночей, які вони проводили разом і які мали б просвітити їх обох щодо справжнього стану їхнього ества. Коли вони залишалися навстоячки до самого ранку, заледве говорячи, бліднучи від найменшого шуму, то виглядали при цьому так, буцімто вірили, що усі молодята поведуться подібним чином у перші дні після весілля. Це було незграбне лицемірство двох божевільних.

Невдовзі втома пригнітила їх настільки, що одного вечора вони наважилися вкласти до ліжка. Вони не роздяглися, а кинулися повністю одягнені на покривало, побоюючись, що торкнуться голою шкірою одне одного. Їм здавалось, що від найменшого дотику вони отримують болючий удар. Прокунявши так, неспокійним сном, дві ночі, вони наважилися скинути одяг і заслизнути під ковдру. Але вони залишалися віддаленими одне від одного і вживали пересторог, аби жодного разу не зіткнутися. Тереза лягала першою і відсувалася вглиб, до стіни. Лоран чекав, доки вона вляжеться, і тоді ризикував і собі лягти на самому краєчку ліжка. Поміж ними було чимало місця. Там лежав труп Камія.

Коли убиці простягалися під одним простирадлом і заплющували очі, їм здавалось, нібито вони відчують вологе тіло своєї жертви, котре вляглося посеред ліжка і крижанить їхню плоть. Воно перетворилося на огидну перешкоду, що розділяла їх. Вони були заповнені лихоманкою і

маренням, і для них ця перешкода ставала цілком матеріальною. Вони торкалися тіла, вони бачили, як воно простяглося, подібне до зеленкуватого подертого шмаття, вони дихали смердючим запахом цієї купи людської гнилизни. Усі їхні чуття галюцинували, надаючи нестерпної гостроти усім їхнім відчуженням. Присутність цього бридкого товариша по ліжку тримала їх нерухомими, мовчазними, розгубленими від тривоги. Лоран іноді розмірковував про те, щоб гвалтовно згребти Терезу в обійми, але не наважувався поворушитись і казав собі, що варто йому простягнути руку, як він схопить жменю розм'яклої плоті Камія. Тоді він гадав, що потопельник прийшов і ліг поміж ними, аби стати на заваді їхнім пестошам. Врешті-решт, він зрозумів, що потопельник ревнує.

Утім, іноді вони намагалися обміняти боязким поцілунком, аби побачити, що трапиться далі. Молодий чоловік кричав на дружину і наказував їй поцілувати його. Але їхні губи були такими холодними, що, здавалося, сама смерть стала між їхніми вустами. Їх починало нудити, Тереза тремтіла від страху, а Лоран, чуючи, як цокотять його власні зуби, обурювався на неї.

- Чому ти дрижиш?! – волав він до неї. – Може, ти боїшся Камія?.. Агов! Бідолашка вже не чує власних кісток!

Вони уникали зізнаватися одне одному у причині їхньої дрожі. Коли галюцинація викликала поміж ними блякле лице потопельника, Лоран заплющував очі і замикався у своєму страху, не наважуючись заговорити до дружини про свою візію, боячись, що спричинить ще жахливішу кризу. Дійшовши до межі у шалі відчаю, Лоран звинувачував Терезу в тому, що вона боїться Камія, і це ім'я, вимовлене вголос, подвоювало тривогу. Убивця марив.

- Так-так, - белькотів він, звертаючись до молодої жінки, - ти боїшся Камія... До дідька! Я це добре бачу... Ти - дурепа, у тебе немає сміливості ні на гріш. Агов! Спи спокійненько. Чи ти гадаєш, що твій перший чоловік прийде, щоб вкусити тебе за п'яти, тому що я сплю із тобою?..

Від цієї думки, від цього припущення, що потопельник може прийти, щоб вкусити їх за п'яти, волосся ставало дибки на голові Лорана. Він продовжував з дужчою злістю, роздираючи самого себе:

- Треба буде якось вночі повести тебе на цвинтар... Ми відкриємо труну Камія, і ти побачиш, що це за купа лайна! Тоді ти вже не боїтимешся... Можливо... Та годі! Він і не знає, що ми кинули його у воду.

Тереза ховала голову у простирадлах і приглушено стогнала.

- Ми кинули його у воду, бо він нам заважав, - продовжував її чоловік. – Ми його вдруге кинули б, еге ж?.. Та не будь таким дитям. Будь сильною. Яке глупство – так шкодити нашому щастю... Бачиш, моя дорогенька, коли ми помremo, то не будемо ані щасливішими, ані нещаснішими під землею через те, що кинули одного йолопа у Сену і вільно тішились нашим коханням, у чому, що не кажи, добрий зиск... Ну ж бо, поцілуй мене.

Молода жінка цілувала його, скрижаніла й божевільна, а він тремтів не менше за неї.

Протягом більш як двох тижнів Лоран запитував себе, щоб таке йому зробити, аби вдруге убити Камія. Його пожбурили у воду, але ж він недостатньо помер, він повертається щоночі і спить у ліжку Терези. Убивці гадали, що доконали душоубство і можуть у мирі віддатись радощам кохання, але їхня жертва воскресла, щоб крижанити їхнє ліжко. Тереза не була вдовою, і Лоран став чоловіком жінки, яка вже мала іншого чоловіка – потопельника.

XXIII

Так Лоран поступово дійшов до лютого божевілля. Він постановив вигнати Камія зі свого ліжка. Спершу він лягав спати повністю одягнений, потім намагався не торкатись тіла Терези. У шалі й відчаю він хотів нарешті пригорнути дружину до своїх грудей, він радше розчавив би її, аніж залишив її привида своєї жертви. Це було небачено бруталне повстання.

Загалом, виключно сподівання на те, що поцілунки Терези вилікують його від безсоння, привело його до спальні молодої жінки. Коли він опинився у цій кімнаті як хазяїн, то його плоть, яку шматували найпекельніші кризи, навіть не подумала про те, щоб випробувати ці ліки. Протягом трьох тижнів він був повністю розчавленим і зовсім не пригадував про те, що зробив усе, аби володіти Терезою. І тепер, коли він володів нею, варто було йому торкнутися її, як його страждання погіршувалися.

Усе ж надмір тривоги змусив його вийти з цього одуріння. У першу мить шоку, у дивній пригніченості від шлюбної ночі, він міг забути про причини, які нещодавно підштовхнули його до одруження. Але від постійного шоку поганих снів його заволоділо глухе роздратування, яке перемогло слабкодухість і повернуло йому пам'ять. Він пригадав, що одружився, аби, міцно стискаючи дружину, прогнати свої кошмари. Так однієї ночі він раптово схопив Терезу в обійми, ризикуючи перечепитись об тіло потопельника, і гвалтовно притяг її до себе.

Молода жінка також дійшла до останньої межі. Вона кинулася б і в багаття, якби вірила, що вогонь очистить її плоть і звільнити її від цієї недуги. Вона повернула обійми Лорану, готова або згоріти від пестошів цього чоловіка, або відшукати в них полегшу.

Вони стискали одне одного в пекельних обіймах. Біль і жах замінили собою жадання. Коли їхні тіла доторкнулися, їм здалось, що вони впали у піч. Вони скрикнули і стисли одне одного ще дужче, аби між їхньою плоттю не залишилося місця для потопельника. Але вони і далі відчували, що шмаття від Камія огидно чавиться поміж ними, де-не-де крижанить їхню шкіру, тоді як решта тіла палає.

Їхні поцілунки були нелюдськи жорстокими. Тереза відшукала губами укус Камія на набряклій і затерплій шиї Лорана і запаморочено припала до нього вустами. Там і досі була роз'ятрена виразка. Якби ця рана загоїлася, убивці спали б спокійно. Молода жінка розуміла це і намагалася припекти хворобу вогнем своїх пестошів. Але вона обпалила собі губи, а Лоран глухо застогнав і грубо відпихнув її. Йому здалось, що до його шиї приклали розпечене тавро. Налякана Тереза не здавалась, хотіла знову поцілувати шрам: вона відчувала гірку насолоду від того, що прикладається вустами до цієї шкіри, куди вп'ялися зуби Камія. На мить вона подумала було вкусити чоловіка у це місце, вирвати чималий шматок плоті і утворити нову рану, ще глибшу, яка знищить давнішній слід. Вона казала собі, що коли бачитиме відтиск власних зубів, то вже не бліднутиме. Але Лоран захищав свою шию від поцілунків: він відчував занадто ненажерливу печію, тож відштовхував дружину щоразу, коли вона простягала уста. Так вони боролися і гарчали, борсаючись у жахітті своїх пестошів.

Вони ясно відчували, що лише поглиблюють свої страждання. Даремно вони чавили себе у пекельних обіймах, кричали від болю, палили і катували одне одного, адже ніяк не могли погамувати свої наполохані нерви. Кожен цілунок лише загострював їхню огиду. Доки вони обмінювалися цими нестерпними поцілунками, ними увесь час володіли пекельні галюцинації: їм уявлялось, що потопельник лоскоче їм п'яти і несамовито розгойдує ліжко.

На мить вони відпустили одне одного. Вони відчували непереборні огиду й нервовий спротив. Утім, вони не хотіли бути переможеними і знову зімкнули обійми, але знову були вимушені їх розімкнути, немовби у їхнє тіло вганяли голки, розпечені до червоного. Так вони кілька разів намагалися подолати свою огиду, забути усе, натомивши й виснаживши свої нерви. Проте, щоразу їхні нерви роздражнювалися і напиналися всередині їх, спричиняючи такий відчай, що вони, можливо, померли б від нервової напруги, якби залишилися в обіймах одне одного. Ця битва з

власними тілами екзальтувала їх до сказу, вони уперлися, вони хотіли бути переможцями. Нарешті їх розбила ще гостріша криза: вони отримали удар небаченої сили, і їм здалось, що у них от-от почнеться напад падучої хвороби.

Їх достоту відкинуло на протилежні краї ліжка, і вони, попалені й потовчені, зайшлись риданням.

Їм здавалось, що вони вчувають у своїх риданнях сміх і тріумф потопельника, який, регочучи, знову ковзнув під ковдру. Вони не змогли вигнати його з ліжка – вони були переможені. Камій тихесенько простягся поміж ними, доки Лоран оплакував своє безсилля, а Тереза тремтіла, щоб тільки трупові не трапилася забаганка скористатися своєю перемогою і, як законному хазяїну, в свою чергу стиснути її у зогнилих руках. Вони спробували крайній засіб і після поразки зрозуміли, що відтепер не наважаться обмінятися бодай поцілунком. Напад божевільного кохання, який вони спробували розіграти, щоб вбити свої страхи, натомість ще глибше занурив їх у жахіття. Відчуваючи холод трупа, який от-от мав розділити їх назавжди, вони плакали кривавими слізьми і з тривогою запитували себе, що з ними станеться.

XXIV

Як і сподівався старий Мішо, коли працював над одруженням Терези і Лорана, четвергові вечори відновилися з давнішньою веселістю наступного ж дня після весілля. По смерті Камія ці вечори опинилися у великій небезпеці. Гості заходили до цього жалобного будинку лише з боязню і тремтіли, очікуючи, коли їх остаточно витурять. Думка про те, що двері крамниці, врешті-решт, неодмінно зачиняться перед ними, жахала Мішо і Ґриве, котрі трималися за свої звички з інстинктом і впертістю примітивних натур. Вони казали собі, що стара матір і молода удова одного чудового ранку поїдуть до Вернона чи куди-інде оплакувати свого небіжчика, а гості у четверговий вечір опиняться на вулиці і не знатимуть, що робити. Вони уже бачили, як жалюгідно тинятимуться пасажем і мріятимуть про велетенські партії доміно. Вони чекали на ці лихі дні і скромно насолоджувалися останнім щастям. Вони приходили до крамниці занепокоєні та сумирні і щоразу повторювали собі, що, можливо, сюди вже не повернуться. Понад рік їх мучив страх, вони не наважувалися зручненько розсістись і засміятись перед сльозами пані Ракен і мовчанням Терези. Вони вже не почувалися мов удома, як то було за часів Камія. Їм здавалося, що вони, так би мовити, крадуть кожен вечір, який проводять у їдальні довкола столу. І за таких безнадійних обставин егоїзм старого Мішо підштовхнув його повестись рішуче і одружити удову потопельника.

Наступного четверга по весіллю, Гріве та Мішо зайшли з тріумфом. Вони перемогли. Їдальня знову належала їм, і вони вже не боялися, що їх витурять за двері. Вони зайшли як щасливі люди, розсілися зручненько і по черзі переповідали один одному старі жарти.

З їхнього блаженства і самовпевненості було видно, що для них революцію було завершено. Спогадів про Камія вже не було: чоловік помер – цього привида, який крижанив їх, вигнав живий чоловік. Минуле з його радощами воскресало. Камія замінив Лоран, будь-які причини сумувати зникли, гості могли сміятись, нікого не засмучуючи, і вони навіть мусили сміятись, аби звеселити чудову родину, яка їх люб'язно приймає. Відтепер Гріве та Мішо, котрі майже півтора року приходили під тим приводом, що хочуть утішити пані Ракен, могли сховати своє невинне лицемірство і приходити відверто, аби засинати один навпроти одного під уривчастий стукіт доміно.

Кожен тиждень приносив четверговий вечір, кожен тиждень знову збирав довкола столу ці маркітні й гротескні пики, які колись доводили Терезу до відчаю. Молода жінка казала, що викине цих людей за двері: вони драгували її вибухами дурнуватої сміху та безглуздими міркуваннями. Лоран дав їй зрозуміти, що подібний захід буде помилкою: потрібно, щоб теперішнє якомога більше нагадувало минуле, і найбільше потрібно зберігати дружні стосунки з поліцією – з цими йолопами, котрі захищають їх від будь-яких підозр. Тереза скорилася. Гості, яких добре приймали, з блаженством бачили, як перед ними простягається довга череда затишних вечорів.

Саме о цій порі, життя подружжя, так би мовити, роздвоїлося. Зранку, коли світанок проганяв нічний переляк, Лоран квапливо вдягався. Він почувався незручно і повертався до егоїстичного спокою тільки у їдальні, перед здоровенним горням кави з молоком, яку йому готувала Тереза. Слабкосила пані Ракен, котра заледве могла спуститися до крамниці, дивилася з материнським усміхом, як він їсть. Він ковтав підсмажений хліб, забивав собі шлунок і помалу набирився упевненості. Після кави він випивав келишок коньяку. Це остаточно відновлювало його сили. Він казав «До вечора» пані Ракен і Терезі, хоча ніколи їх не цілував, а тоді перевальцем тупав до своєї контори. Надійшла весна, дерева на набережній вкрилися листям – легесеньким світло-зеленим мереживом. Знизу з ласкавим плюскотом текла річка. Лоран відчував, що відроджується на свіжому повітрі. Він поволі вдихав ці повіви молодого життя, які злітають з квітневих і травневих небес. Він шукав сонце, зупинявся, щоб поглянути на срібні відблиски, що рябіли на Сені, прислухався до гамору на набережних, впускав у себе терпкі ранкові запахи, усіма відчуттями тішився світлим щасливим ранком. Звісно, він

анітрохи не думав про Камія. Іноді траплялося, що він машинально кидав оком на Морґ, по той бік річки, і тоді міркував про потопельника так, як сміливець розмірковує про безглуздий страх, який його спіткав. З повним шлунком, з посвіжिलим лицем, від віднаходив товстошкурий спокій, заходив до контори і там цілісінький день позіхав, чекаючи на закінчення робочого дня. Він був усього лиш таким само службовцем, як і решта – отупілим і знудженим, з порожньою головою. Єдиною думкою, яка йому спадала в той час, була думка подати заяву про звільнення і винайняти майстерню. Він примарно мріяв про нове ледаще існування, і цього було досить, щоб зайняти його до вечора. Жодного разу його не потурбували спомини про крамницю в пасажі. Увечері, після того, як від самого ранку бажав завершення роботи, він виходив на вулицю з жалем і повертався на набережні з глухим хвилюванням та неспокоєм. Хоч як би повільно він не йшов, але врешті-решт мусив зайти до крамниці. І там на нього чекало жаховисько.

Тереза мала такі ж почуття. Доки поруч з нею не було Лорана, доти вона почувалася вільно. Вона звільнила хатню робітницю, кажучи, що у крамниці і в помешканні усе валиться, усе брудне. Вона почала перейматись порядком. Правда ж полягала у тому, що вона потребувала ходити, діяти, розминати заціпеніле тіло. Вона крутилася увесь ранок: підмітала, витирала пил, прибирала в кімнатах, мила посуд – виконувала роботу, від якої її раніше нудило б. До полудня ця хатня робота тримала її на ногах, активну й німу, тож у неї не лишалося часу на будь-що інше, окрім павутиння, що звисало зі стелі, та на жир, що загідив тарілки. Потім вона бралась до кухні і готувала обід. За столом пані Ракен йойкала через те, що племінниця повсякчас зводиться, щоб узяти страву. Вона була зворушена і водночас обурювалася від активності, яку розгорнула молода жінка. Вона її сварила, і Тереза відповідала, що треба робити заощадження. Після обіду молода жінка вдягалась і нарешті наважувалася приєднатися до своєї тітоньки за прилавком. Там на неї нападала дрімота. Розбита від зоріння, вона куняла, поступалася солодкому обважінню, що полонило її, тільки-но вона сідала. Це було усього лишень легке розслаблення, сповнене примарних чарів, яке заспокоювало її нерви. Думки про Камія тікали геть, і вона смакувала глибокий відпочинок, наче хворі, яких враз полишає біль. Вона відчувала, як плоть її розслаблюється, а розум стає вільним, і занурювалася у лагідне й цілюще небуття. Без цих коротких митей спокою її організм вибухнув би від напруження нервової системи. Вона черпала у них сили, необхідні для того, щоб знову страждати й жахатися наступної ночі. Вона, до речі, по-справжньому не засинала, хіба заледве опускала повіки, блукаючи у мріях про спокій. Коли заходила клієнтка, вона розплющувала очі, продавала на кілька су товару, який запитували, а тоді знову поринала у пливку мрійливість. Так вона сиділа

дві чи три години, цілком щаслива, відповідала тітоньці лише «так» чи «ні» і зі щирою насолодою зісковзувала у запаморочення, які відбирали у неї думки та цілковито розслаблювали. Хіба вряди-годи вона кидала оком у бік пасажу, і найзатишніше їй бувало в похмуру днину, коли ставало темно і вона могла ховати втому в глибоких сутінках. Бридкий вологий пасаж, яким проминав натовп мокрих злиденних чортиськ, з чиїх парасольок на бруківку стікала вода, здавався їй входом до поганого місця, таким собі брудним і зловісним коридором, куди ніхто не зазирне, аби шукати її, і де ніхто її не турбуватиме. Час від часу вона бачила землісті відблиски, що снували довкола неї, відчувала терпкий запах вогкості і уявляла собі, що її поховано живцем. Їй ввижалось, що вона опинилася в землі, вглибині братської могили, де кишить мерцями. Ця думка втішала і умиряла її. Вона казала, що зараз уже в безпеці, от-от помре і вже не страждатиме. Іншим разом їй доводилося тримати очі розплющеними: до неї приходила Сюзанна і, вишиваючи, сиділа за прилавком увесь післяполудень. Дружина Олів'є, з млявим обличчям, з повільними жестами, тепер подобалася Терезі, котра відчувала дивну полегшу, дивлячись на це бідолашне упосліджене створіння. Тереза зробила її своєю подругою, їй подобалося бачити, як Сюзанна сидить поруч, усміхається блідою усмішкою, живе наполовину і приносить до крамниці тьмянний запах цвинтаря. Коли блакитні очі Сюзанни, прозорі, мов скло, зупинялися на очах Терези, вона відчувала цілющий холод аж до самих кісток. Так Тереза ждала четвертої години. В цю мить вона йшла на кухню і знову шукала втому, з гарячковою квапливістю готуючи вечерю для Лорана. Коли чоловік ставав на порозі, їй стискало груди, і тривога знову викручувала усе її єство.

Щовечора почуття чоловіка й дружини були приблизно однаковими. Протягом дня, доки не були лицем до лица, вони смакували солодкі години спочинку. Варто їм було зійтись до купи увечері, як їх захоплювала болісна млість.

Вечори, до речі, були доволі спокійними. Тереза і Лоран, тремтячи на думку, що доведеться йти до спальні, якомога довше зоріли. Пані Ракен, напівлежачи у просторому кріслі, розмістилася поміж ними і балакала тихеньким голосочком. Вона говорила про Вернон, і досі думаючи про свого сина, проте уникала називати його через сором'язливість. Вона усміхалася до своїх любих діток і вибудовувала для них проекти на майбутнє. Лампа кидала бліді відблиски на її біле обличчя. У мертвому і мовчазному повітрі її слова звучали надзвичайно лагідно. А обабіч неї двоє убивць, німі й нерухомі, здавалося, відсторонено слухають її. Насправді вони навіть не намагалися прислухатись до її балаканини доброї бабусі: вони були попросту щасливі від цього звуку ласкавих слів, які перешкоджали їм чути власні думки. Вони не наважувалися поглянути

одне на одного і дивилися на пані Ракен, аби стримати себе. Вони ніколи не казали, що підуть спати. Вони були ладні залишатися так до ранку, посеред пестливого зумкотіння колишньої галантерейниці, в цьому умиротворенні, яке вона створювала довкола себе, якби вона сама не виявляла бажання вкласти до ліжка. Тільки тоді вони залишали їдальню і з відчаєм заходили до своєї кімнати, так ніби кидалися у прірву.

Невдовзі вони почали віддавати помітну перевагу четверговим посиденькам, а не цим інтимним вечорам. Коли вони були наодинці з пані Ракен, то не могли забути: тонесенька цівочка голосу їхньої тітоньки і її розчулена веселість не могли заглушити криків, які роздирали їх. Вони відчували, що наближається час вклатися спати, і здригалися, якщо випадково натрапляли поглядом на двері своєї спальні. Очікування миті, коли вони залишаться на самоті, ставало дедалі нестерпнішим в міру того, як наближалася ніч. Натомість у четверговий вечір вони упивалися дурущами і навзаєм забували про присутність одне одного, тож і страждали менше. Навіть Тереза, врешті-решт, почала палко бажати прийомних днів. Якби Мішо та Гріве не прийшли, то вона сама пішла б по них. Коли у їдальні поміж нею і Лораном були сторонні, вона почувалася спокійніше. Вона воліла, аби у них завжди були гості, гамір – щось, аби оглушити і відгородити себе. На людях вона виявляла своєрідну нервову веселість. Лоран також віднаходив свої грубі селянські жарти, свій гучний сміх, свої дотепи колишнього мазія. Ніколи ще їхні прийоми не були настільки веселими й галасливими.

Тож один раз на тиждень Лоран і Тереза могли залишатися одне навпроти одного і не тремтіти.

Незабаром їх пройняла боязнь. Пані Ракен поступово хапав параліч, і вони передбачали день, коли вона буде прикута до свого крісла, безсила й одуріла. Бідолашна старенька починала белькотіти уривчасті фрази, які погано в'язалися між собою. Її голос ослаб, а тіло поступово вмирало. Вона перетворювалася на річ. Тереза і Лоран з переляком дивилися, як відходить ця істота, котра поки що їх роз'єднувала і чий голос виривав їх із кошмарних снів. Коли розум полишить стару галантерейницю і вона сидітиме німа й непорушна у своєму кріслі, вони опиняться самі. Увечері вони вже не зможуть утікати від моторошного перебування віч-на-віч, і тоді їхнє жажіття розпочинатиметься о шостій годині, а не опівночі. Вони від того збожеволіють.

Усі їхні зусилля були спрямовані на те, щоб зберегти здоров'я пані Ракен, яке стало для них безцінним. Вони запрошували лікарів, дбайливо доглядали за нею, навіть віднаходили у цьому занятті полегшу і забуття, що змушувало їх подвоїти запал. Вони не хотіли втратити третю особу, завдяки якій їхні вечори були стерпними. Вони не хотіли, щоб їдальня і

увесь дім перетворилися на зловісне пекельне місце, подібне до їхньої спальні. Пані Ракен була безмежно зворушена тим, як вони запопадливо доглядали за нею. З розчуленими слізьми вона вітала себе з тим, що поєднала їх і віддала їм свої сорок з лишком тисяч франків. Ніколи ще після смерті свого сина вона не розраховувала на подібну любов у свої останні години. Її старість була зігріта ніжністю її любих дітей. Вона не відчувала безжального паралічу, котрий, попри все, щодня зерухомлював її дедалі дужче.

А Тереза і Лоран вели тим часом подвійне життя. У кожному з них буцімто існувало дві різні істоти: одна істота, нервова й нажахана, тремтіла, тільки-но спадали сутінки, а інша – обважіла і забудькувата, зітхала з полегшею, тільки-но сходило сонце. Вони жили двома життями: вони кричали від тривоги наодинці і умиростворено усміхались, коли з'являлися сторонні. На людях їхні лица ніколи не виказували страждань, які їх нещодавно терзали на самоті. Вони видавалися спокійними і щасливими, вони інстинктивно ховали свою недугу.

Дивлячись на них, вдень таких спокійних, ніхто не запідозрив би, що їх кожна ніч катують галюцинації. Їх можна було б вважати подружжям, яке благословенне Небесами і живе у повному благоденстві. Гріве галантно називав їх «голубочками». Якщо їхні очі западали від тривалого зоріння, він кепкував з них і запитував, коли будуть хрестини. І усе товариство сміялося. Тереза і Лоран заледве блідли, їм вдавалось усміхнутися – вони звикли до ризикованих жартів старого службовця. Доки вони залишалися у їдальні, доти й були господарями своїх страхів. Розум не міг розгадати жахливі зміни, які відбувалися в них, коли вони зачинялись у спальні. Особливо вночі у четвер ця зміна була настільки брутальною, що, здавалось, відбувалась у надприродному світі. Драма їхніх ночей своєю дивністю, своєю дикою нестямністю переходила усі межі вірогідного, проте залишалася ретельно схованою в глибинах їхнього зболілого єства. Якби вони заговорили, то їх вважали б божевільними.

- Які ж вони щасливі, ці закохані! – частенько казав старий Мішо. – Вони зовсім не балакають, однак увесь час думають про це. Можу закластись, що вони пожирають одне одного у пестошах, коли нас тут немає.

Такою була опінія усього товариства. Врешті-решт, Лорана і Терезу наводили як взірцеву родину. Увесь пасаж Нового Мосту славив любов, спокійне щастя і довічний медовий місяць цього подружжя. І тільки вони знали, що поміж ними лежить труп Камія. Тільки вони відчували під спокійною шкірою на своїх обличчях нервові конвульсії, які щоночі жахливо перекривлювали їм риси і змінювали їхні незворушні фізіономії на огидні й болісні лики.

XXV

За чотири місяці Лоран доміркувався до того, що слід скористатися з вигод, які він обіцяв собі, одружуючись. Він кинув би жінку і втік від привида Камія за три дні по весіллю, якби інтерес не прикув його до крамниці у пасажі. Він погоджувався на ночі жахить, він залишався у тривозі, яка його душила, аби не втрачати вигоду від свого злочину. Кинувши Терезу, він знову скотиться до злигоднів і буде змушений залишатися на службі. А живучи разом з нею, він, навпаки, зможе задовольнити свої апетити до неробства, солодко житиме, нічогісінько не роблячи, на ренту, яку пані Ракен перевела на ім'я його дружини. Слід гадати, що він утік би з тими сорока тисячами, якби міг прибрати їх до рук. Але стара галантерейниця за порадою Мішо обачно захистила в контракті інтереси своєї племінниці. Тож Лоран залишався прикутий до Терези міцними ланцюгами. На відшкодування за пекельні ночі він хотів, щоб його принаймні утримували у щасливому ледарюванні, добре нагодованого, тепло вдягненого, завжди з достатніми коштами в кишені, щоб вдовольнити свої капризи. Тільки такою ціною він погоджувався спати разом з трупом потопельника.

Якось увечері він повідомив пані Ракен і дружину, що звільняється зі служби і залишає контору за два тижні. Тереза занепокоєно махнула рукою. Він поквапився додати, що винаймає невеличку майстерню і знову візьметься до малярства. Він довго розводився про нудьгу в конторі та про широкі обрії, які розкриває перед ним мистецтво. Тепер він має трохи грошень, а також нагоду поборотися за успіх, тому хотів би побачити, чи не здатен, бува, на великі звершення. Тирада, яку він виголосив з цієї нагоди, попросту приховувала ненаситне бажання повернутися до колишнього життя у майстерні. Тереза стискала губи і мовчала. Вона аж ніяк не очікувала, що Лоран розтринькуватиме скромний статок, який забезпечував її незалежність. Коли чоловік напосівся на неї із запитаннями, щоб отримати її згоду, вона непевно і сухо відповіла йому. Вона дала йому зрозуміти, що як він залишить службу, то більше нічого не зароблятиме і цілковито перебуватиме на її утриманні. Доки вона говорила, він так гостро позирав на неї, що вона розхвилювалася і відмова, яку вона замало не висловила, застрягла в її грудях. Їй здалось, що вона прочитала в очах свого спільника загрозливу думку: «Я розповім усе, якщо ти не погодишся.» Вона щось пробелькотіла. І тоді пані Ракен вигукнула, що бажання її любого синочка дуже справедливе, і треба дати йому засоби, щоб він зміг стати талановитою людиною. Добра жіночка балувала Лорана так само, як балувала Камія. Вона остаточно розм'якла від ласки, якою

засипав її молодий чоловік, вона йому належала і завжди ставала на його бік.

Тому було вирішено, що митець винайме майстерню і отримуватиме сто франків на місяць на різноманітні витрати, які муситиме зробити. Сімейний бюджет було розподілено наступним чином: прибуток від торгівлі галантересю піде на сплату комірною за крамницю і квартиру, а також майже повністю покриватиме щоденні витрати родини; Лоран забиратиме комірне за свою майстерню і свої сто франків на місяць з двох з лишком тисяч франків ренти, а її решта піде на спільні потреби. У такий спосіб, до самого капіталу не торкатимуться. Тереза трошки заспокоїлася. Вона змусила свого чоловіка заприсягтись, що він ніколи не перевищить виділеної йому суми. Вона, до речі, казала собі, що Лоран не зможе заволодіти сорока тисячами франків, не отримавши її підпису, тому твердо пообіцяла собі не підписувати жодного паперу.

Наступного ж дня Лоран винайняв у кінці вулиці Мазарін маленьку майстерню, на яку позирав протягом місяця. Він не хотів залишати службу, доки не матиме прихистку, де міг би спокійненько проводити дні на віддалі від Терези. За два тижні він попрощався з колегами. Гріве був вражений його звільненням. Він казав, що молодий чоловік мав попереду таке чудове майбутнє, бо ж цей молодий чоловік за чотири роки досяг платні, для якої йому, Гріве, знадобилося витратити двадцять років! Лоран вразив його ще дужче, коли сказав, що повністю зануриться у живопис.

Нарешті митець облаштувався у майстерні. Ця майстерня була таким собі квадратним горищем, завдовжки й завширшки приблизно у п'ять-шість метрів. Стеля раптово похилилася під великим кутом, і у ній було пробите широке вікно, крізь яке на підлогу й почорнілі стіни падало сліпуче біле світло. Гамір вулиці не досягав цієї висоти. Тиха й зблякла кімната відкривалася до небесної високості і нагадувала нору чи погріб, вириті у сірому суглинку. Лоран умеблював цей погріб чим довелось: він притяг туди два стільці з подертими солом'яними сидіннями, стіл, який притулив до стіни, щоб він не зсунувся долі, старий кухонний буфет, свою палітру і свого старого мольберта. Усі розкоші цієї місцини полягали у старому дивані, який він придбав у тандитника за тридцять франків.

Він провів там два тижні, навіть не маючи гадки узятись за пензлі. Він приходив між восьмою і дев'ятою годиною, кутив, валявся на дивані, чекаючи на полудень, щасливий від того, що надворі тільки ранок і перед ним ще довгі денні години. Ополудні він йшов обідати, а тоді квапився повернутись, щоб залишитись наодинці і більше не бачити блілого лица Терези. Тож він перетравлював обід, спав, валявся до вечора. Майстерня була для нього місцем спокою, де він не тремтів. Одного дня дружина попросила його відвести її до цього любого прихистку. Він відмовився.

Коли ж вона, попри його відмову, прийшла і постукала у двері, він не відчинив, а увечері сказав їй, що пробув увесь день в музеї Лувру. Він побоювався, що Тереза приведе за собою привид Камія.

Врешті-решт, неробство почало гнітити його. Він купив полотно, фарби і узявся до твору. Не маючи достатньо грошей, щоб платити натурникам, він вирішив малювати так, як підкаже йому фантазія, не дбаючи про натуру. Він узявся до голови чоловіка.

Він, до речі, більше не замикався на самоті, а працював зранку дві-три години, решту ж післяобіднього часу волочився Парижем і околицями, куди заманеться. Повертаючись з однієї з таких тривалих прогулянок, він перестрів коло Інституту мистецтв свого давнього товариша із колежа, який на останньому Салоні мистецтв отримав чималий успіх завдяки дружній підтримці.

- Як?! Це ти?! – вигукнув художник. – Ах! Бідолашний мій Лоране! Я тебе нізащо не упізнав би. Ти схуд.
- Я одружився, - зніченим тоном відповів Лоран.
- Ти?! Одружився?! То я вже не дивуюся, що ти став такий кумедний... І що ти зараз робиш?
- Я винайняв невеличку майстерню, трохи малюю звання.

Лоран розповів кількома словами про своє одруження, а тоді гарячковим голосом виклав свої проєкти на майбутнє. Приятель дивився на нього так здивовано, що його це схвилювало й збентежило. Правда ж полягала у тому, що художник не віднаходив у чоловікові Терези опастого й посереднього хлопця, якого знав колись. Йому здавалося, що манери Лорана стали вишуканішими, що лице його схудло і зблідло, як у великосвітських осіб, та й усе тіло трималося поважніше й гнучкіше.

- Але ж ти став справжнім красенем, - не стримавшись, вигукнув митець. – Ти подібний до посла. Це останній шик. То до якої школи ти належиш?

Цей іспит тяжко пригнічував Лорана. Він не наважувався раптово піти геть.

- Хочеш зазирнути на хвильку до моєї майстерні? – зрештою запитав він у приятеля, котрий ніяк не йшов геть.
- З радістю, - відповів той.

Художник, не розмірковуючи над змінами, які тільки-но спостеріг, бажав відвідати майстерню колишнього товариша. Звісно, він пішов на шостий поверх не для того, щоб побачити нові твори Лорана, від яких його напевне знудило б: його єдиним бажанням було задовольнити цікавість.

Коли ж він піднявся на піддашся і кинув оком на полотна, що висіли на стінах, подив його подвоївся. Там було п'ять етюдів – дві жіночі голови і три чоловічі, намальовані з невідомою енергійністю: малюнок був густим і міцним, кожен шматок виокремлювався чудовими плямами на світло-сірому тлі. Митець жваво наблизився і, приголомшений, навіть не намагався приховати подив.

- Це ти зробив усе це? – перепитав він Лорана.
- Так, - відповів той. – Це ескізи, я їх використаю для великої картини, над якою працюю.
- Ну ж бо, без жартів, ти дійсно автор усіх цих махінерій?
- Ну, так! Чому б то я не був їхнім автором?

Художник не наважувався відповісти: «Бо це картини справжнього митця, а ти ніколи не був ніким іншим, як брудним малярем.» Він довго стояв мовчки перед етюдами. Звісно, ці етюди були незграбними, але в них була така незвичність, такий потужний характер, що вони виказували непересічно розвинене мистецьке чуття. Можна було подумати, що усі вони – плід життєвого досвіду. Ніколи ще приятель Лорана не бачив замальовків, сповнених настільки високих обіцянок. Уважно вивчивши полотна, він озирнувся до автора.

- Щиро кажучи, - мовив він, - я не очікував, що ти можеш так малювати. Де ти, до дідька, навчився цього таланту? Такого будь-де не навчишся.

Він продовжував розглядати Лорана, і голос його видавався йому лагіднішим, а кожен жест – сповненим елегантності. Він не міг здогадатись про пекельні потрясіння, які змінили цього чоловіка і розвинули у ньому жіночі нерви та загострені й делікатні почуття. Безсумнівно, в організмі убивці Камія відбувся дивний феномен. За допомогою аналізу важко сягнути таких глибин. Можливо, Лоран став митцем так само, як став страхополохом – внаслідок гігантського зриву, який збурило його плоть і розум. Доти він задихався під важким тягарем крові, був засліплений щільними випарами здоров'я, котрі огортали його. Тепер він схуд, став тремтливим, дух його був стривожений, а почуття стали жвавіми й гострими, як у нервових темпераментів. Від існування, сповненого жахів, його думка перетворювалася на марення і здійснювалася аж до екстазу генія. Певним чином моральна хвороба – невроз, від якого здригалась уся його істота, розвинула у ньому дивовижно ясне мистецьке чуття. Відколи він убив, його плоть достоту полегшала, його приголомшений мозок здавався йому величезним і у раптовому розширенні думки він бачив, як перед ним проминають неймовірні створіння – справжні мрії поета. Саме тому його жести набрали

неочікуваної вишуканості, саме тому його твори були прекрасними – вони стали враз особистісними й живими.

Його друг не намагався більше пояснити собі народження цього митця. Він пішов, так само здивований. Перш ніж ступити за двері, він знов оглянув полотна і сказав Лоранові:

- Я можу дорікнути тобі тільки одним: тим, що усі твої етюди здаються родичами. Ці п'ятеро голів подібні одна до одної. Навіть жінки набувають якогось, не знаю якого, потужного вигляду і через це схожі на перевдягнених чоловіків... Розумієш, якщо ти хочеш зробити картину з цими ескізами, то деяким треба буде змінити фізіономію. Твої персонажі не можуть усі бути братами – це буде смішно.

Він вийшов із майстерні і вже на прогоні додав, сміючись:

- Справді, старенький, мені було дуже приємно тебе побачити. Тепер я віритиму в чудеса... Господи! Який же ти тепер пристойний!

Він пішов сходами. Глибоко схвильований Лоран повернувся до майстерні. Коли його друг зробив зауваження, що усі голови з його етюдую здаються родичами, він рвучко відвернувся, аби приховати блідість. Адже його ще раніше вразила ця фатальна подібність. Він повільно повернувся і став навпроти полотен. В міру того, як він їх споглядав, переходив від одного до іншого, на спині йому виступав крижаний піт.

- Він правий, - прошепотів Лоран. – Вони усі подібні... Вони подібні до Камія...

Він позадкував, сів на дивані, але не міг відірвати очей від голів етюдую. Перша була головою старого чоловіка з довгою білою бородою – під цією білою бородою митець вгадував худе підборіддя Камія. Друга представляла біляву дівчину – ця дівчина дивилася на нього блакитними очима його жертви. Кожна з трьох наступних фігур мала певні риси потопельника. Достоту наче Камій загримований у старця або дівчину набував подобу, якої художник бажав йому надати, але завжди зберігав загальний характер фізіономії. Між усіма цими головами існувала й інша жакка подібність: вони здавалися змученими та переляканими - вони усі були нібито розчавлені однаковим почуттям жаху. Кожна мала невелику зморщечку ліворуч від рота, яка перекривлювала губи в гримасу. Ця зморщечка, яку Лоран чітко пригадував на спотвореному в конвульсії обличчі потопельника, затаврувала їх знаком огидної спорідненості.

Лоран зрозумів, що занадто довго дивився на Камія у Морзі. Образ трупа глибоко закарбувався у ньому. Тепер його рука поза його свідомістю

постійно вимальовувала лінії цього нестерпного обличчя, і цей спогад переслідував його повсюди.

Розвалившись на дивані, художник усе дивився, і йому помалу почало здаватись, що обличчя оживають. Перед ним було п'ятеро Каміїв - п'ятеро Каміїв, яких потужно створили його пальці і які жахливим і дивним чином набирали будь-якого віку і будь-якої статі. Він звівся, пошматував полотно і викинув їх надвір. Він казав собі, що неодмінно помре від переляку в своїй майстерні, якщо сам населив її портретами своєї жертви.

В ту мить його огорнуло побоювання: він вагався, чи зможе ще намалювати портрет і не намалювати при цьому потопельника. Він захотів негайно пересвідчитись, чи є хазяїном своєї руки. Він встановив на мольберті біле полотно, а тоді шматком фюзену намітив кількома рисами обличчя. Обличчя нагадувало Камія. Лоран шпарко стер цей ескіз і узявся до іншого. Протягом години він змагався з фатумом, який водив його пальцями. З кожною новою спробою він повертався до голови потопельника. Даремно він напружував свою волю і уникав ліній, які так добре знав: він неусвідомлено креслив ті ж лінії, корячись своїм м'язам і повсталим нервам. Спершу він швидко накидав ескізи, а потім старанно і поволі водив фюзеном по полотну. Митець по черзі замальовував найрізноманітніші голови: голови янголів, богородиць з німбом, римських вояків у шоломах, рожевеньких білявеньких діток, старих понівечених щрамами розбійників – але завжди, завжди відроджувався потопельник, завжди він був то янголом, то богородицею, то вояком, то дитям, то розбійником. Тоді Лоран кинувся до карикатури, перебільшував риси, створював потворні профілі, вигадував гротескні лиця, але йому вдавалося лишень зробити ще жахливішими різючі портрети своєї жертви. Врешті-решт, він узявся малювати тварин – собак і котів: собаки й коти віддалено нагадували Камія.

Лорана опанував глухий шал. Він розтросив полотно ударом кулака, у відчаї міркуючи про свою велику картину. Тепер про неї можна забути: він відчував, що тепер малюватиме тільки голову Камія і, як сказав йому приятель, лиця, котрі усі подібні одне до одного, викликать сміх. Він уявляв собі, яким був би його твір. Він бачив на плечах персонажів – чоловіків та жінок – збляклий і нажаханий лик потопельника. Дивне видовище, яке він малював перед собою, здавалося йому нестерпно сміховинним, і це доводило його до відчаю.

Відтак він більше не наважиться працювати, бо завжди боїтиметься воскресити свою жертву найменшим доторком пензля. Якщо він хоче мирно жити у своїй майстерні, то повинен ніколи тут не малювати. Думка про те, що його пальці мають фатальну та несвідому здатність безкінечно

відтворювати портрет Камія, змусила його з переляком дивитись на свою руку. Йому здавалося, що ця рука йому більше не належить.

XXVI

Напад, що загрожував пані Ракен, таки стався. Параліч уже кілька місяців розповзався її тілом, невпинно готуючись скувати її, і нарешті схопив її за горло та зв'язав їй тіло. Одного вечора, спокійненько розмовляючи з Терезою і Лораном, вона зупинилася посеред речення з розкритим ротом: їй здавалося, що її душать. Вона хотіла закричати, покликати на допомогу, але змога пробелькотіти лише хрипкі звуки. Її язик перетворився на камінь. Її руки й ноги задерев'яніли. Її здолали німота і нерухомість.

Тереза і Лоран звелись, перелякані цим ударом грому, який скрутив стару галантерейницю менш ніж за п'ять секунд. Коли вона скам'яніла і встромила в них благальний погляд, вони засипали її запитаннями, щоб зрозуміти причину її мук. Вона не могла відповісти і продовжувала дивитися на них з глибокою тривогою. І тоді вони зрозуміли, що поміж ними залишається тільки труп – наполовину живий труп, який бачить і чує їх, але не може до них заговорити. Цей удар довів їх до відчаю. Щиро кажучи, вони мало переймалися болем паралітички – вони оплакували себе, адже відтепер житимуть до скону віч-на-віч.

Від того дня життя в подружжі стало нестерпним. Їхні вечори були пекельними поруч із немічною старою, котра більше не присипляла їхній переляк своїм лагідним сокотінням. Вона валялася у кріслі немов торба, немов річ, а вони сиділи на самоті обабіч столу, знічені й занепокоєні. Цей труп їх більше не розділяв, час від часу вони забували про нього і плутали з меблями. Тоді їх заповнював нічний переляк, їдальня, як і спальня, перетворювалася на жахливе місце, де поставав привид Камія. Так вони страждали щодня додаткові чотири або й п'ять годин. Тільки-но спадали сутінки, вони тремтіли, опускали абажур лампи, щоб не бачити одне одного, намагалися повірити у те, що пані Ракен от-от заговорить і у такий спосіб нагадає про свою присутність. Вони зберігали її і не спекалися її лишень тому, що її очі досі жили, і вони іноді відчували певну полегшу, коли дивилися на те, як ці зіниці рухаються і зблискують.

Вони і далі влаштовували стару каліку під яскравим світлом лампи, аби добре освітлити її обличчя і постійно мати її перед собою. Це мляве і зблякле лице для інших було б нестерпним привидом, але вони настільки потребували товариства, що з непідробною радістю відпочивали на ньому поглядом. Воно нагадувало обличчя небіжчика, що вже не тримається купи, але посеред нього встромили два живих ока. Тільки ці очі рухалися,

швидко перекочуючись в орбітах. Щоки й губи достоту скам'яніли і зберігали нерухомість, яка жахала. Коли пані Ракен зісковзувала у сон і опускала повіки, її обличчя, відтак цілком біле і цілком німе, справді перетворювалося на обличчя трупа. Тереза і Лоран, не відчуваючи більше нікого поруч із собою, починали шуміти, доки паралітичка не піднімала повіки, щоб поглянути на них. Так вони змушували її не засинати.

Вони ставилися до неї як до розради, яка визволяла їх із кошмарних снів. Відколи вона стала калікою, за нею треба було доглядати як за дитиною. Догляд за нею змушував їх розворушувати свої думки. Вранці Лоран піднімав її і переносив у крісло, а увечері вкладав до ліжка. Вона досі була важкою, і він мусив докласти усіх сил, аби делікатно взяти її в обійми і перенести. Він також пересував її крісло. Іншим доглядом займалася Тереза: вона одягала каліку, годувала її, намагалася розгадати її найменші бажання. Протягом кількох днів пані Ракен ще володіла руками, тож могла написати щось на дощечці і попросити те, чого потребувала. Але згодом її руки відмерли, вона вже не могла підняти їх і тримати олівець. Відтоді їй залишилася тільки мова погляду, і племінниця мусила здогадуватися про те, чого вона хоче. Молода жінка присвятила себе тяжкій праці догляду за хворою: це створило заняття для її тіла й розуму, чим було їй дуже корисне.

Подружжя, щоб і на мить не залишатися наодинці, від самого ранку витягало до їдальні крісло з бідолашною старенькою. Вони переносили її поміж себе, так ніби вона була необхідною для їхнього існування. Вони змушували її брати участь у їхніх обідах і вечерях та в усіх розмовах. Вони вдавали, що не розуміють її, коли вона висловлювала бажання повернутися до своєї кімнати. Вона годилася лиш на те, щоб увірвати їхній тет-а-тет, і не мала права жити окремо від них. О восьмій годині Лоран ішов до своєї майстерні, Тереза спускалася до крамниці, а паралітичка до полудня залишалася одна у їдальні. Потім, по обіді, вона знов опинялася одна до шостої години. Протягом дня племінниця частенько підіймалася до неї і крутилася довкола, переконувалася, чи їй, бува, чогось не бракує. Друзі родини не знали, яку похвалу вигадати, аби уславити чесноти Терези і Лорана.

Четвергові прийоми продовжувалися, і каліка брала в них участь, як і раніше. Її крісло підсували до столу, тож від восьмої до одинадцятої години вона витріщала очі і з гострим блиском по черзі дивилася на гостей. У перші дні старий Мішо та Гріве були трохи знічені перед лицем цього трупа їхньої старої подруги. Вони не знали, як їм триматись, і відчували виключно посередню скорботу, запитуючи себе, якою належною мірою пристойність вимагає від них засмутитися. Чи потрібно говорити до цього мертвого лику, чи слід взагалі нею не перейматися? Помалу вони

дійшли до того, що ставилися до пані Ракен так, буцімто з нею нічого нічого не відомо про її стан. Вони балакали до неї, запитували й відповідали, сміялися за неї і за себе і ніколи не дозволяли собі виказати себе суворим виразом обличчя. Це було дивне видовище: ці чоловіки виглядали так, начебто говорять мудрі слова до статуї, чи радше як маленькі дівчатка розмовляють з ляльками. Паралітичка сиділа перед ними застигла й німа, а вони балакали, розмахували руками, вели з нею поживлені бесіди. Мішо і Гріве подумки аплодували собі за свою бездоганну поведінку. Діючи у такий спосіб, вони були переконані, що доводять свою ввічливість. Натомість вони уникали загальноприйнятого співчуття. Пані Ракен має лестити те, що до неї ставляться як до здорової людини, і відтоді вони дозволяли собі веселитись у її присутності без найменших докорів сумління.

У Гріве з'явилася манія : він стверджував, що чудово порозумівся з пані Ракен, і що варто їй поглянути на нього, як він одразу ж розуміє, чого вона бажає. Це був ще один делікатний вияв уваги. Ось тільки він щоразу помилявся. Частенько він уривав партію доміно, розглядав паралітичку, яка мирно стежила очима за грою, і проголошував, що вона бажає того чи іншого. Після перевірки виявлялося, що пані Ракен ні про що не просила або просила цілком протилежного. Це не зменшувало запалу Гріве, він переможно заявляв «А я ж вам казав!» і за кілька хвилин знову брався за своє. Справа була цілком інакшою, якщо паралітичка відкрито засвідчувала якесь бажання. Тереза, Лоран і гості по черзі називали речі, яких вона могла хотіти, і тоді Гріве відзначався незграбністю пропозицій. Він називав навмання будь-що, котре спадало йому на думку, і завжди пропонував протилежне тому, чого бажала пані Ракен. Проте, це не ставало йому на заваді повторювати:

- Я читаю в її очах як у книзі. Дивіться, вона мені каже, що я правий... Чи не так, любя пані?.. Так-так.

Вловити бажання бідолашної старенької було, до речі, нелегким завданням. Тільки Тереза володіла цим умінням. Вона досить вільно спілкувалася з цим замуrowаним розумом, який досі жив, похований в глибинах мертвої плоті. Що відбувалося у цій жалюгідній істоті, котра жила рівно настільки, щоб бути присутньою в житті, але не брати участі у ньому? Вона бачила, вона чула, безсумнівно, вона ясно і чітко мислила, але не мала жодного руху, більше не мала голосу, щоб висловити назовні думки, які народжувалися у ній. Можливо, ці думки її душили. Вона не змогла б підняти руку, розтулити уста, проте, один з її рухів, одне з її слів вирішили б долю світу. Її розум був ніби тією людиною, яку через недбальство поховали живою і котра прокидається у п'їтми землі, на два чи

три метри завглибшки: вона кричить, вона борсається, але повз неї проходять, не чуючи її відчайдушних волянь. Лоран частенько дивився на пані Ракен, на її стиснені вуста, на її простягнені на колінах руки, на те, як вона вкладає усе життя у свої живі й прудкі очі, і казав собі:

- Хто знає, про що вона може думати на самоті... Всередині цієї небіжчиці має відбуватись якась пекельна драма.

Лоран помилявся: пані Ракен була щаслива – щаслива від турботи й любові своїх любих діток. Вона завжди мріяла закінчити ось так, повільненько, оточена відданістю і ласкою. Звісно, вона воліла б зберегти дар слова, щоб подякувати своїм друзям, які допомагали їй померти в мирі. Але вона прийняла свій стан без супротиву: умиротворене й усамітнене існування, яким вона жила, а також лагідність темпераменту перешкождали їй відчувати занадто гостро страждання від німоти та нерухомості. Вона знову стала дитиною, і дні її минали без нудьги – вона дивилася перед себе і міркувала про минуле. Врешті-решт, вона почала відчувати принади того, що сидить так чемненько у своєму кріслі, наче маленьке дівчатко.

Щодня її очі ставали дедалі лагіднішими й проникливішими. Зрештою вона почала послуговуватися своїми очима немов рукою та вустами, аби просити й дякувати. Скажімо, у такий дивний і зворушливий спосіб вона благала про апельсини, які були її слабкістю. Її погляд достоту набрав небесної краси на лиці, чия плоть обвисала розм'яклою гримасою. Відколи перекивлені й інертні губи більше не могли усміхатися, вона з невимовною ніжністю усміхалася поглядом: спалахувало вологе сяйво, і з орбіт линуло світанкове проміння. Не було нічого дивовижнішого за ці очі, що сміялися, немов губи, на цьому мертвому лиці. Низ обличчя залишався маркітним і збляклим, а горішня частина божественно сяяла. І саме своїм любим діткам вона простим рухом зіниць засвідчувала усю свою вдячність, усю любов своєї душі. Коли вранці й увечері Лоран брав її у обійми, щоб перенести, вона з любов'ю дякувала йому поглядом, сповненим ніжного запалу.

Так вона жила протягом кількох тижнів, чекаючи на смерть і вірячи у те, що надійно захищена від нового нещастя. Вона вважала, що вже сплатила свою частку мук. Вона помилялася. Одного вечора її розчавив жахливий удар.

Тереза і Лоран марно засовували її поміж собою, під яскраве світло, адже вона вже не була достатньо живою, щоб розділяти їх і оберігати від тривоги. Коли вони забували, що вона тут, що вона бачить їх і чує, то їх охоплювало божевілля: вони помічали Камія і намагалися вигнати його. Тоді вони починали белькотіти, мимоволі промовляли зізнання – ті слова,

котрі, кінець кінцем, відкрили пані Ракен усе. З Лораном стався особливий напад, у якому він говорив, наче сновиди, і паралітичка враз усе зрозуміла.

Жахливі судоми перекривили її обличчя, і вона відчула такий удар, що Терезі здалося, буцімто вона скочить і заволає. Потім вона завмера, ніби перетворилася на залізо. Цей своєрідний шок був тим жахливіший, бо, здавалося, гальванізував труп. Викликана на мить чутливість зникла, каліка стала ще пригніченішою, ще збляклішою. Її очі, зазвичай такі лагідні, стали чорними й шорсткими, подібні до шматочків металу.

Ніколи жодна істота ще не була вражена таким жорстоким відчаєм. Зловісна правді, наче блискавка, опалила паралітичку і увійшла у неї з незміримою потужністю електричного струму. Вона страждала б менше, якби могла звестись і випустити крик жаху, що здіймався у її грудях. Але усе почувши, усе зрозумівши, вона мусила залишатися нерухомою й німою, тримаючи в собі вибух болю. Їй здавалося, що Тереза і Лоран зв'язали її, прицвяхували до крісла, щоб не дати їй кинутись уперед, і що вони смакують пекельну насолоду повторюючи їй «Ми вбили Камія», після того, як увіпхали їй у рота затичку, що придушує її ридання. Жах, тривога перебігали гарячково її тілом і не знаходили виходу. Вона робила надлюдські зусилля, аби підняти тягар, що розчавлював її, і звільнити собі горло, а відтак - звільнити потік свого відчаю. Але намарно вона напружувала свою останню енергію: вона відчувала на піднебінні свій холодний язик і не могла вирватися з лабет смерті. Безсилість мерця тримала її непорушною. Її почуття були достоту такими ж, як у людини, котра впала у летаргію, котру поховали і котра, скута путами свого тіла, чутиме над своєю головою шарудіння піску, яким засипають могилу.

Побоїсько, що скоїлося у її серці, було ще гіршим. Вона відчувала, буцімто всередині неї щось обвалилося і розтрощило її. Усе її життя було знівечене, усю її любов, усю її доброту, усю її відданість було повалено і розтоптане ногами. Усе життя вона жила приязню і лагідністю, а в останні години, коли вона ось-ось мала забрати до могили віру в щастя мирного існування, якийсь голос кричав їй, що усе це – брехня, і усе це – злочин. Завіса розірвалася, і перед нею, поза любов'ю і приязню, котрі, як їй здавалося, вона бачила, постав моторошний спектакль із крові й ганьби. Вона вилаяла б Бога останніми словами, якби могла прокричати блюзнірство. Понад шістдесят років Бог її обманював, ставився до неї як до лагідної доброї дівчинки, тішив її око облудними картинами спокійних радощів. І вона залишалася дитиною, дурненькою дитиною, яка вірить у наївні казки і не бачить, що реальне життя волочиться у кривавій багнюці пристрастей. Бог лихий. Він мав би сказати їй правду раніше або ж дати їй відійти у невинності й засліпленні. Тепер їй залишалося тільки помирати,

заперечуючи любов, заперечуючи приязнь, заперечуючи відданість. Не існує нічого, крім убивства й розпусти.

То й що?! Камій помер від ударів Терези і Лорана, а вони замислили злочин посеред ганьби і подружньої зради! Від цієї думки перед пані Ракен розверзалася така прірва, що вона не могла ані усвідомити її, ані розгледіти чітко й детально. Вона мала єдине відчуття – відчуття страшного падіння: їй здавалося, що вона падає у чорну й холодну діру. І вона казала собі: «Я впаду на дно і розіб'юсь.»

Після першого потрясіння потворність злочину видавалася їй невірною. Потім, коли від спогадів про дрібні подробиці, які вона давніше не могла собі пояснити, в ній утвердилася переконаність в адюльтері та вбивстві, вона боялася збожеволіти. Тереза і Лоран, жодного сумніву, є убивцями Камія – Тереза, котру вона виростила, і Лоран, котрого вона любила як віддана й ніжна матір. Усе це крутилося в її мозку з оглушливим скрипотінням, неначе велетенське колесо. Вона здогадувалася про такі огидні подробиці, вона спускалася до такого незмірного лицемірства, вона подумки брала участь у подвійному спектаклі такої пекельної іронії, що воліла б померти задля того, щоб більше не думати. Єдина думка, машинальна і непохитна, трощила її мозок, наче важезне й уперте млинове жорно. Вона повторювала собі «Це мої діти вбили мою дитину» і не знаходила нічого іншого, аби висловити свій відчай.

У гвалтовній зміні, що відбулась у її серці, вона розгублено шукала себе саму і вже не упізнавала себе: її розчавлювала брутальна навала думок про помсту, котра вигнала з її життя всю доброту. І коли вона перевтілилася, всередині неї запанувала пільма: вона відчувала, буцімто у її вмирущій плоті народжується нова істота – безжальна і жорстока, яка воліла б загризти убивць свого сина.

Коли вона впала під сталевими лабетамі паралічу, коли вона зрозуміла, що не зможе вчепитись у горло Терези і Лорана, яких мріяла задушити, вона змирилася з мовчанням та нерухомістю, і з її очей поволі капали важкі сльози. Не було нічого прикрішого за цей німий нерухомий відчай. Ці сльози, що стікали одна за одною цим мертвим обличчям, на якому не поворушилася жодна зморщечка, це інертне й зблякле лице, яке не могло плакати усіма своїми рисами і на якому ридали самі очі – усе це було розпачливим видовищем.

Терезу огорнула перелякана жалість.

- Треба вкласти її спати, - сказала вона Лоранові, вказуючи на тітку.

Лоран поквапився відкотити паралітичку до її кімнати. Потім він схилювався, щоб взяти її в обійми. В цю мить пані Ракен сподівалася, що якась потужна пружина поставить її на ноги, і зробила нелюдське зусилля. Бог не може дозволити, щоб Лоран притискав її до своїх грудей. Вона розраховувала, що грім поб'є його, якщо він скоїть цю страхітливую безсоромність. Але жодна пружина не підштовхнула її, а Небо пожаліло блискавки. Вона і далі сиділа безсила й пасивна, немов жмут ганчір'я. Убивця схопив, підійняв і переніс її. Їй було тривожно від того, що вона відчуває себе, обм'яклу і полишену напризволяще, в руках убивці Камія. Її голова скотилася Лоранові на плече, і вона дивилася на нього розширеними від жаху очима.

- Ото ще! Дивись, скільки хочеш, - пробурмотів він. – Ти мене очима не з'їси...

І брутально пожбував її на ліжку. Каліка упала, непритомна. Її остання думка була про страх і огиду. Відтепер їй доведеться зранку і ввечері страждати від бридких обіймів Лорана.

XXVII

Тільки напад жаху міг змусити подружжя заговорити і зробити зізнання в присутності пані Ракен. Ані він, ані вона не були жорстокими. Якби вимоги безпеки не змусили їх ще раніше суворо зберігати мовчання, вони однак уникали б подібного викриття із почуття людяності.

Наступного четверга вони були неабияк занепокоєні. Вранці Тереза спитала Лорана, чи він вважає обачним залишати паралітичку в ідальні протягом вечора. Вона усе знає і могла б спричинити підозру.

- Ото ще! – відповів Лоран. – Та вона і пальцем не може поворухнути. То як ти хочеш, щоб вона забалакала?
- Може, вона знайде якийсь спосіб, - відповіла Тереза. – Від минулого вечора я читаю в її погляді вперту думку.
- Ні, бачиш, лікар мені сказав, що для неї усе остаточно скінчилося. Якщо вона ще колись і заговорить, то лише тоді, коли востаннє загикає у агонії... Та годі, їй недовго залишилося. Буде дурістю знову обтяжувати нашу совість, перешкоджаючи їй брати участь у цьому вечорі...

Тереза здригнулася.

- Ти мене не зрозумів! – вигукнула вона. – О, ти правий, досить крові... Я хотіла тобі сказати, що ми можемо зачинити мою тітоньку в її кімнаті, буцімто їй погіршало чи вона спить.

- Саме так! – підхопив Лоран. – І цей телепень Мішо попреться навпростець до її кімнати, щоб однак побачити свою стару подругу... Це бездоганний спосіб занапастити нас.

Він вагався, хотів виглядати спокійним, але тривога змусила його забелькотіти.

- Ліпше нехай усе іде своїм чередом, - продовжував він. – Ці люди дурні, мов барани, вони, безперечно, зовсім не почують німого відчаю старенької. Вони ніколи нічого не запідозрять, тому що занадто далекі від істини. Варто нам буде одного разу пройти це випробування, і ми будемо спокійні щодо наслідків нашої необачності... Ось побачиш, усе буде добре.

Увечері, коли прийшли гості, пані Ракен займала звичайне місце між грубкою і столом. Лоран і Тереза розіграли гарний настрій, приховували тремтіння і з тривогою чекали на інцидент, котрий неодмінно мусив статись. Вони опустили дуже низько абажур лампи, і лише церата була освітлена.

Гості розпочали коротку балачку, галасливу і банальну, яка завжди передувала першій партії доміно. Гріве та Мішо не забули звернутися до паралітички із завсідними питаннями про її здоров'я – із запитаннями, на які, керуючись звичкою, самі давали бездоганні відповіді. Після цього, більше не переймаючись бідолашною старенькою, товариство із насолодою поринало в гру.

Пані Ракен, відколи дізналася жахливу таємницю, гарячково чекала на цей вечір. Вона зібрала останні сили, щоб донести на винуватих. До останньої миті вона побоювалася, що не братиме участі в зустрічі. Вона гадала, що Лоран змусить її зникнути, можливо, вб'є її чи принаймні замкне у кімнаті. Коли ж вона побачила, що її залишають у їдальні, коли вона була оточена гостями, то відчула палку радість, міркуючи про те, що спробує помститися за сина. Розуміючи, що язик її остаточно помер, вона випробувала нову мову. Дивовижною силою волі їй вдалося, так би мовити, гальванізувати праву руку і трошечки підняти її над коліном, де вона лежала увесь час, інертна. Потім старенька помаленьку підійняла її вгору ніжкою столу, що стирчала перед нею, і змогла покласти її на церату. І там вона слабенько поворушила пальцями, буцімто хотіла привабити увагу.

Коли гравці помітили поміж себе цю мертву долоню, білу й розм'яклу, то були глибоко здивовані. Гріве зупинився з піднятою рукою в ту саму мить, коли мав переможно покласти шістку дубль. Після нападу каліка жодного разу не поворушила рукою.

- Агов! Терезо, погляньте-но! – вигукнув Мішо. – Онде пані Ракен ворухить пальцями... Безсумнівно, вона чогось бажає.

Тереза не змогла відповісти. Вона, як і Лоран, слідкувала за тяжким трудом паралітички, вона дивилася на тітчину долоню, що біліла під сліпучим світлом лампи, наче рука-месниця, що от-от заговорить. Убивці чекали, насилу дихаючи.

- До дідька! Це так! – мовив Гріве. – Вона бажає чогось... О! Ми з нею чудово розуміємо одне одного... Вона хоче грати у доміно... Га? Чи не так, люба добродійко?

Пані Ракен з усіх сил заперечно поворухнулася. Вона простягла один палець, з невимовним зусиллям зігнула решту і почала важко виводити букви на столі. Не встигла вона намітити кілька рисок, як Гріве знову тріумфально вигукнув:

- Я зрозумів! Вона каже, що я правильно поклав шістку дубль!

Каліка кинула на старого службовця грізний погляд і знов узялася виводити слово, яке хотіла написати. Але Гріве щомиті уривав її, заявляючи, що в тому немає потреби, що він зрозумів, і проголошував чергову нісенітницю. Врешті-решт, Мішо змусив його замовкнути.

- До біса! Дайте пані Ракен сказати, - мовив він. – Говоріть, моя стара подруго.

Він дивився на церату так, буцімто дослухався. Але пальці паралітички стомилися, вдесьте розпочинаючи одне слово, і вже вимальовували це слово, лишень хитаючись праворуч та ліворуч. Мішо та Олів'є схилилися, проте не могли прочитати і примушували каліку вкотре повертатися до перших літер.

- Гаразд! – враз вигукнув Олів'є. – Цього разу я прочитав... Терезо, вона написала Ваше ім'я... Ну ж бо... «Тереза і...» Закінчуйте, люба пані.

Тереза ледь не скрикнула від тривоги. Вона дивилася, як пальці її тітки ковзають цератою, і їй здавалося, що ці пальці креслять вогняними літерами її ім'я і зізнання у її злочині. Лоран рвучко звівся і запитував себе, чи не мусить кинутися на паралітичку і зламати їй руку. Він гадав, що усе втрачено, і, бачачи, як оживає ця рука, щоб виказати убивць Камія, відчував усім єством крижаний тягар покарання.

Пані Ракен і далі писала, дедалі нерозбірливіше.

- Чудово! Я усе прочитав, - за мить продовжував Олів'є, дивлячись на подружжя. – Ваша тітонька пише Ваші імена: «Тереза і Лоран...»

Стара пані зробила один за одним кілька ствердних знаків, кидаючи на убивць погляди, які їх чавили. Потім вона хотіла завершити. Але пальці її скам'яніли, надлюдська сила волі, яка їх гальванізувала, тікала від неї, вона відчувала, як параліч повільно просувається її рукою і знову заволодіває її долонею. Вона поквапилася і вивела ще одне слово.

Старий Мішо прочитав уголос:

- *«Тереза і Лоран разом...»*

Олів'є запитав:

- Що вони зробили разом, Ваші любі діточки?

Убивці, заповнені божевільним страхом, ледве не завершили вголос цю фразу. Вони споглядали на руку-месницю нерухомими й каламутними очима, аж тут враз ця рука затріпотіла в конвульсіях і розпласталася на столі, а тоді ковзнула і упала на коліно каліки, ніби кавалок бездушної плоти. Параліч повернувся і зупинив кару. Мішо та Олів'є сіли на свої місця, розчаровані, натомість Тереза і Лоран смакували настільки пекучу радість, що мало не зомліли від раптового притоку крові, яка бухкала у їхніх грудях.

Ґриве був обурений тим, що йому не повірили на слово. Він подумав, що настала мить відвоювати свою непогрішність, доповнивши незавершену фразу пані Ракен. Доки шукали смисл цієї фрази, він сказав:

- Це цілком ясно. Я розгадав усю цю фразу, дивлячись в очі пані Ракен. От я, я не потребую, щоб вона писала на столі. Мені вистачить одного її погляду... Вона хотіла сказати: *«Тереза і Лоран разом гарно піклуються про мене.»*

Ґриве сам собі аплодував за свою уяву, бо все товариство погодилося з ним. Гості узялися нахвалювати подружжя, таке добре до цієї бідолашної пані.

- Безперечно, - поважно мовив старий Мішо, - пані Ракен хотіла вшанувати ласку й увагу, які отримує від своїх діток. Це робить честь усій родині.

І додав, знову беручи доміно:

- Ну ж бо, продовжимо. На чому ми зупинилися?.. Гадаю, Ґриве мав покласти шістку дубль.

Ґриве поклав шістку дубль. Партія продовжилася, безглузда й одноманітна.

Паралітичка, вимучена пекельним відчаєм, дивилася на свою руку. Її рука тільки-но зрадила її. Вона відчувала, що тепер ця долоня важча за свинець, і вже ніколи більше вона не зможе її підняти. Небеса не схотіли, щоб за

Камія помстилися, і відібрали у його матері єдиний засіб, що допоміг би їй повідомити людям про вбивство, жертвою якого він став. Бідолаха казала собі, що вона, відтак, годиться лиш на те, щоб з'єднатися в землі зі своїм синочком. Вона опустила повіки, відчуваючи себе непотрібною і бажаючи повірити у те, що її вже огорнула могильна п'ятьма.

XXVIII

Вже два місяці Тереза і Лоран борсалися у тривогах їхнього союзу. Вони страждали одне за одного. В них поволі підіймалася ненависть, врешті-решт, вони почали кидати одне на одного гнівні погляди, сповнені глухих погроз.

Ненависть неодмінно мусила прийти. Вони кохалися, як тварини – з гарячою пристрасстю, сповненою крові. Потім, посеред нервових розладів злочину, їхнє кохання перетворилося на страх, і вони відчували достоту фізичний переляк від поцілунків. І сьогодні від страждань, які накладали на них шлюб та спільне життя, вони повставали і обурювалися.

Це була пекельна ненависть з грізними вибухами. Вони чітко усвідомлювали, що заважають одне одному, і казали собі, що жили б спокійним існуванням, якби не були постійно віч-на-віч. Коли вони були разом, їм здавалося, що їх душить важезний тягар, і вони ждали усунути цей тягар, знищити його. Їхні губи стискалися, у їхніх блискучих очах проминали думки про насильство, і їх запалювало бажання зжерти одне одного.

По-правді, їх гризла єдина думка: вони дратувалися від свого злочину і впадали у відчай від того, що назавжди розтривожили собі життя. Звідси походила уся їхня злість і уся їхня ненависть. Вони відчували, що це зло є невиліковним, і що вони аж до смерті страждатимуть від убивства Камія, і ця думка про довічне страждання доводила їх до відчаю. Не знаючи, кого вдарити, вони нападалися на себе самих і ненавиділи одне одного.

Вони не хотіли зізнатися вголос у тому, що їхній шлюб є фатальною карою за вбивство. Вони відмовлялися почути свій внутрішній голос, який кричав їм правду і викладав перед ними історію їхнього життя. Втім, у нападах шаленства, що тіпали ними, кожен з них чітко усвідомлював першопричини їхньої люті: вони здогадувалися про лютість, що вирувала у

їхньому егоїстичному єстві, яке підштовхнуло їх до вбивства, аби задовольнити свій апетит, і яке знайшло в душогубстві тільки гірке й нестерпне існування. Вони пригадували минуле, вони знали, що виключно обманені надії задовольнити хіть та здобути спокійне щастя викликають у них гризоту. Якби вони могли цілуватися в мирі і жити в радості, то жодного разу не заплакали б за Камієм, а лише жиріли б від свого злочину. Але їхні тіла повставали, відмовляючись від шлюбу, і вони з жахом запитували себе, до чого доведуть їх страх і огида. Вони бачили перед собою тільки жахке майбуття в муках, тільки зловісну й нищівну розв'язку. Тож достоту немов двоє ворогів, яких зв'язали до купи і які роблять марні зусилля, щоб висвободитися із цих примусових обіймів, вони напружували свої м'язи та нерви, але закликали, неспроможні звільнитися. Розуміючи, що їм ніколи не втікти від цих пут, роздратовані від мотузок, які впивалися в їхню плоть, обриджені доторками одне до одного, відчуваючи, як щогодини посилюється їхня нудота, забуваючи, що вони самі прив'язали себе одне до одного, і неспроможні терпіти ці окупи бодай на мить довше, вони кидали одне в одного криваві докори, вони намагалися менше страждати, загоїти свої рани, яких самі собі завдавали, і проклинали одне одного, оглушуючи себе своїм криком і своїми звинуваченнями.

Щовечора вибухала сварка. Виглядало на те, що вбивці шукають нагоду довести себе до відчаю, аби розслабити свої нерви, напружені, мов дроти. Вони вислідковували одне одного, обмацували одне одного поглядом, порпалися у своїх ранах, віднаходили відкриту виразку на кожному шрамі і відчували гостру насолоду, змушуючи себе кричати від болю. Так вони і жили посеред невинного роздратування, втомлені від себе самих, не в змозі стерпіти жодного слова, жодного жесту, жодного погляду без страждань і марень. Усе їхнє єство готувалося до насильства. Найменша нетерплячість, найбуденніша суперечка дивовижним чином розросталися у їхніх розладнаних організмах, які враз надималися від злоби. Якась дешиця викликала бурю, що тривала до ранку. Було досить занадто гарячої страви, відчиненого вікна, невинного заперечення, звичайного зауваження, аби зіштовхнути їх у справжній напад божевілля. І неодмінно у певний момент суперечки вони кидали одне одному в обличчя потопельника. Від слова до слова, вони доходили до того, що дорікали одне одному втопленням у Сент-Уані. І тоді перед очима їм червоніло, і вони збуджувалися до сказу. Це були пекельні сцени з хапанням за горло, з ударами, з огидним вереском, з ганебною брутальністю. Зазвичай Тереза і Лоран доходили до краю після вечері. Вони зачинялись у їдальні, щоб ніхто не почув галасу їхнього відчаю. Там, вглибині цієї вологої кімнати, у цьому своєрідному склепі, освітленому жовтими відблисками лампи, вони могли пожирати одне одного скільки забажають. У тихому й спокійному повітрі їхні голоси

набирали розпачливої сухості. І вони зупинялися лиш тоді, коли були розбиті від втоми. Тільки тоді вони могли піти й насолодитися кількома годинами відпочинку. Їхні сварки стали для них достоту потребою, достоту способом здобути сон, отуплюючи собі нерви.

Пані Ракен слухала їх. Вона без упину була там, у своєму кріслі, з безсилимими руками на колінах, з рівною головою та німим лицем. Вона чула усе, і її мертва плоть вже не здригалася. Її очі прикипали до убивць з гострою пильністю. Її муки мали бути пекельними. Так вона дізналася, подробиця за подробицею, усі події, що передували вбивству Камія і сталися потім, вона помалу спускалася до бруду й злочинів тих, кого називала своїми любимими дітками.

Сварки між подружжям повідомили їй про найдрібніші обставини, по черзі вишикували перед її нажаханим розумом усі епізоди страшної авантюри. В міру того, як вона просувалася вперед цією кривавою багнукою, вона волала про милосердя, вона гадала, що торкнулася самого дна ницості, але їй треба було спускатися усе глибше й глибше. Щовечора вона дізнавалася якусь нову подробицю. Перед нею невпинно розгорталася жахлива історія. Їй здавалося, що вона заблукала в кошмарному сні, який ніколи не скінчиться. Перше зізнання було брутальним і роздушило її, але вона страждала дедалі дужче від цих постійних ударів, від тих дрібних фактів, які подружжя мимоволі вигукувало в шалі і які освітлювали злочин зловісними спалахами. Один раз на день ця матір вислуховувала оповідь про вбивство її сина, і щодня ця оповідь ставала усе моторошнішою, детальнішою, і цю оповідь кричали їй у вуха з дедалі більшою жорстокістю і встеклістю.

Іноді Тереза відчувала докори сумління, дивлячись на цей збляклий лик, яким тихо котилися важкі сльози. Вона вказувала Лорану на тітку і поглядом молила його замовкнути.

- Та годі! – брутально кричав він. – Ти ж чудово знаєш, що вона не може нас виказати... Та хіба я сам щасливіший за неї?.. Ми маємо її гроші, то чого я маніжитимуся?

Сварка тривала, гірка і розпачлива, вкотре вбиваючи Камія. Ані Тереза, ані Лоран не наважувалися поступитись думці про жалість, яка їм іноді траплялася, і замкнути паралітичку в її кімнаті, доки вони сварилися, аби у такий спосіб врятувати її від оповіді про злочин. Вони побоювалися, що приб'ють одне одного, якщо поміж ними не буде цього напівживого трупа. Їхня жалість поступалася перед боягузством, і вони прирікали пані Ракен на невимовні страждання, тому що потребували її присутності, аби захистити себе від галюцинацій.

Усі їхні сварки були подібні одна до одної і призводили до тих самих звинувачень. Тільки-но вони вимовляли ім'я Камія, тільки-но один з них звинувачував іншого у вбивстві цього чоловіка, як відбувався жахливий вибух.

Якось під час вечері Лоран, шукаючи привід для роздратування, вигадав, що вода у карафці тепла. Він заявив, що від теплої води його нудить, і що він бажає прохолодної.

- Я не змогла знайти лід, - сухо відповіла Тереза.

- Гаразд, я не питиму, - продовжував Лоран.

- Вода чудова.

- Вона геть тепла і відгонить мулом. Справжня річкова вода.

Тереза повторила:

- Річкова вода!

І вибухнула риданням. В її мозку думки поєдналися.

- Чому ти плачеш? – запитав Лоран, передбачаючи відповідь і наперед бліднучи.

- Я плачу, - ридала молода жінка, - я плачу тому... Ти чудово знаєш... О, Господи! Це ти його вбив!

- Брешеш! – шалено вигукнув убивця. – Зізнайся, що брешеш!.. Я кинув його у Сену тому, що ти штовхала мене на це душогубство.

- Я?! Я?!

- Так, ти!.. Не вдавай, що нічого не знаєш, не примушуй мене силоміць зізнаватись у правді. Мені треба, щоб ти висповідалася у своєму злочині, щоб ти взяла на себе свою частку вбивства. Мені від цього полегшає, і я заспокоюсь.

- Але ж це не я втопила Камія.

- А от і ти! Тільки ти – тисячу разів!.. О, ти вдаєш, що здивована і все забула. Чекай, я освіжу твої спогади.

Він устав із-за столу, схилився до молодої жінки і, з полум'яним обличчям, прокричав їй в лице:

- Ти була край берега, пригадуєш? І я тобі тихесенько сказав: «Я кину його в річку.» І ти погодилася, ти сіла у човен. Бачиш, ти вбила його разом зі мною.

- Це неправда... Я збожеволіла, я навіть не знаю, що я робила, я ніколи не хотіла вбивати. Тільки ти один скоїв злочин.

Це зречення катувало Лорана. Як він сам казав, думка про те, що у нього є співучасниця, приносила йому полегшу. Якби він мав сміливість, то спробував би довести самому собі, що все жахіття вбивства падає на Терезу. Йому спадало на думку побити молоду жінку, аби змусити її зізнатись у тому, що найбільша вина лежить на ній.

Він узявся крокувати туди-сюди, вигукував, марив уголос, а пані Ракен стежила за ним пильним поглядом.

- Ах! Нещасна! Нещасна! – белькотів він стисненим голосом. – Вона хоче довести мене до божевілля... Га? Хіба ж ти не прийшла одного вечора до моєї кімнати, наче повія, хіба ж ти не сп'янила мене пестощами, щоб переконати мене, аби я здихався твого чоловіка? Він тобі не подобався, від нього тхнуло хворою дитиною – усе це ти мені казала, коли я приходив сюди, до тебе... Хіба ж три роки тому я думав про усе це? Хіба ж я був покидьком? Я жив спокійненько, як чесний чоловік, нікому не чинив зла. Та я мухи не убив би.

- Це ти убив Камія, - у відчаї вперто повторювала Тереза, і Лоран від цього втрачав голову.

- Ні, це ти. Кажу ж, це ти! – продовжував він з грізним вибухом. – Гляди, не доводь мене до краю, бо це може погано скінчитись... Як, нещасна, ти нічого не пригадуєш?! Ти віддалася мені, наче якась дівка, - тут, у спальні твого чоловіка. Ти мене навчила такої розпусти, від якої я одурів. Зізнайся, що ти прорахувала усе це, що ти ненавиділа Камія і давно хотіла його вбити. Безсумнівно, ти взяла мене за коханця, щоб зіткнути мене з ним і знищити його.

- Це неправда... Те, що ти кажеш, огидне... Ти не маєш права дорікати мені моєю слабкістю. Я, як і ти, можу сказати, що доки не познайомилася з тобою, була чесною жінкою і ніколи нікому не зробила нічого лихого. Якщо ти одурів через мене, то я одуріла через тебе ще дужче. Чуєш, Лоране, припинімо цю суперечку... Я можу багато чим тобі дорікнути.

- Чим ти можеш мені дорікнути?

- Ні, нічого... Ти не врятував мене від мене самої, ти скористався моїм забуттям, тобі подобалося псувати мені життя... Усе це я тобі пробачаю...

Але, Бога ради, не звинувачуй мене у тому, що я вбила Камія. Залиш твій злочин для себе і не намагайся ще дужче мене нажахати.

Лоран здійняв руку, щоб вдарити Терезу в обличчя.

- Удар мене, я волю це, - додала вона. – Так я менше страждатиму.

І вона підставила обличчя. Він стримався, узяв стілець і сів поруч з молодою жінкою.

- Послухай, - мовив він, намагаючись зберігати спокій у голосі, - це боягузтво – відмовлятися від твоєї участі у злочині. Ти чудово знаєш, що ми скоїли його разом, ти знаєш, що є настільки ж винною, як і я. Чому ти хочеш зробити мій тягар важчим, кажучи, буцімто сама не винувата? Якби ти не була винувата, то не погодилася б одружитися зі мною. Пригадай про ті два роки, після вбивства. Хочеш пройти випробування? Я піду і розповім усе прокуророві, і побачиш, чи не буде нас засуджено обох.

Вони здригнулися, і Тереза продовжувала:

- Люди, може, мене і засудять, але Камій прекрасно знає, що усе зробив ти... Він не мучить мене вночі так, як мучить тебе.

- Камій дає мені перепочити, - тремтячи, сказав блідий Лоран. – Це ти бачиш, як він приходить у твої кошмари, я чую, як ти кричиш.

- Не кажи цього! – в гніві вигукнула молода жінка. – Я не кричала. Я не хочу, щоб привид приходив. О! Я розумію: ти намагаєшся відігнати його від себе... Я невинна! Я невинна!

Нажахані, розбиті від втоми, вони поглянули одне на одного, боячись, що викликали труп потопельника. Їхні сварки завжди завершувалися так: вони волали про свою невинність і намагалися обдурити себе самих, щоб змусити кошмарні сни втекти геть. Їхні невинні зусилля були спрямовані на те, щоб спростовувати відповідальність у злочині, буцімто захищаючи себе перед судом, і взаємно перекидатися найтяжчими обвинуваченнями. Найдивовижнішим було те, що їм не вдавалося задурити себе настільки, щоб забути про свою присягу, і вони обидвоє чітко пригадували усі обставини вбивства. Вони читали зізнання у своїх очах, коли вуста намагалися надурити. Це була дитяча брехня, сміхованні твердження, суперечка з пустопорожніми словами двох бідолах, які обманюють задля того, щоб обманути, але не можуть приховати те, що обманюють. Вони по черзі грали роль обвинувача, і хоча судовий процес, який вони розігрували, ніколи не досягав результату, вони відновлювали його щовечора з жорстокою затятістю. Вони знали, що нічого не доведуть одне одному, що їм не вдасться стерти минуле, але постійно бралися за цей труд, постійно

впрягалися у це ярмо, їх підхльоскували біль і переляк, але вони були наперед переможені гнітючою реальністю. Найочевиднішою вигодою, яку вони отримували від цих суперечок, був ураган слів і волянь, який своїм галасом на мить оглушував їх.

Доки тривав цей шал, доки вони звинувачували одне одного, паралітичка не зводила з них погляду. Палка радість сяяла в її очах, коли Лоран звів руку над головою Терези.

XXIX

Розпочалася нова фаза. Тереза, від страху доведена до краю, не знала, де знайти розраду, і узялася вголос, у присутності Лорана, оплакувати потопельника.

Вона враз опустила руки. Її занадто напружені нерви увірвалися, а суха і запальна вдача розм'якла. Вже у перші дні після одруження на неї находила розчуленість. І ця розчуленість поверталася як неодмінна й фатальна реакція. Після того, як молода жінка боролася з усією своєю нервовою енергією проти привида Камія, після того, як вона протягом кількох місяців жила в глухому роздратуванні, опираючись стражданням, намагаючись вилікувати їх виключно власною силою волі, нараз її опанувала така ледачість, що вона схилилася і була переможена. І тоді вона знову перетворилася на жінку, навіть на маленьку дівчинку, більше не відчувала в собі сили кам'яніти, гарячково триматися з піднятою головою перед лицем своїх жахів, і кинулася у жалість, у сльози й жалі, сподіваючись знайти в них бодай якусь полегшу. Вона намагалася скористатись слабкістю плоті й розуму, яка запалонювала її: можливо, потопельник, який не поступився перед її роздратуванням, поступиться перед її плачем? Тож її докори сумління мали під собою розрахунок, і вона казала собі, що, безперечно, це найліпший спосіб погамувати і вдовольнити Камія. Подібно до деяких богомолк, які сподіваються обманути Бога і вирвати у нього прощення, молячись самими губами і вдаючи смиренне покаяння, Тереза принижувалася, била себе в груди і віднаходила слова каяття, хоча в її серці не було нічого, крім страху і боягузтва. Вона, до речі, отримувала певну фізичну насолоду від того, що забувається, відчуває себе млявою та розбитою і без спротиву пропонує всю себе стражданням.

Вона засипала пані Ракен жалюгідним відчаєм. Щодня вона користалася паралітичкою, котра стала для неї достоту церковним підсвічником – чимось на кшталт меблі, перед якою вона могла безбоязно зізнаватися у своїх гріхах і просити за них пробачення. Тільки-но вона відчувала

потребу поплакати, відволікти себе у риданнях, як одразу ж вклякала перед калікою і так, волаючи й задихаючись, розігрувала сама із собою сцену гризот, яка, ослаблюючи її, приносила їй полегшу.

- Я знедолена, - белькотіла вона. – Я не заслуговую на милосердя. Я Вас обманула, я підштовхнула Вашого сина до смерті. Ви мене ніколи не пробачите... Утім, якби Ви могли прочитати в мені ті гризоти, які роздирають мене, то дізналися б, наскільки я страждаю, і, можливо, Ви зглянулися б на мене... Ні, немає для мене милосердя. Я хотіла б померти ось так, біля Ваших ніг, розчавлена ганьбою і болем.

Так вона говорила протягом цілої години, переходила з відчаю до надії, засуджувала себе на кару, а потім пробачала себе. Вона набирала голосу хворої дівчинки – то уривчастого, то жалісного. Вона припадала до кахляної підлоги, а потім зводилася струнко, корячись по черзі думкам про покору і гордість, про покаяння і спротив, які шугали у її голові. Іноді вона цілковито забувала, що стоїть навколішки перед пані Ракен і, марячи, продовжувала свій монолог. Достатньо оглушивши себе власними словами, вона зводилася, заточуючись, геть одуріла, і спускалася до крамниці заспокоєна, вже без страху вибухнути нервовим риданням перед клієнтками. А коли її знову охоплювала потреба в докорах сумління, вона квапливо здіймалася сходами і знову вклякала коло ніг каліки. І ця сцена повторювалася десять разів на день.

Терезі ніколи й на гадку не спадало, що її сльози та демонстративне каяття мають завдавати тітці невимовних мук. Правда ж була у тому, що якби хтось захотів винайти тортури, аби катувати пані Ракен, то вочевидь не зміг би знайти нічого страшнішого за комедію докорів сумління, яку розігрувала її племінниця. Паралітичка здогадувалася про егоїзм, прихований за цими сплесками болю. Вона нелюдськи страждала від цих довжелезних монологів, яких мусила зазнавати в будь-яку мить і які постійно повертали її до вбивства Камія. Вона не могла пробачити, вона замикалась у безжалісній думці про помсту, котра від її безсилля тільки загострювалася, проте цілісний день вона мусила вислуховувати благання про прощення, смиренні й слабкодухі молитви. Вона бажала відповісти, від деяких фраз племінниці їй до горла підступала вбивча відмова. Але вона мусила сидіти німа і дозволяти Терезі голосити на свій захист, жодного разу не увірвавши її. Через неспроможність закричати і затулити собі вуха її переповнювали невимовні муки. І слова молодої жінки, одне за одним, встромлялись у її мозок, повільні й жалюгідні, немов набридливий спів. Якийсь час вона гадала, що вбивці піддають її цьому катуванню через диявольськи жорстоку вигадку. Її єдиним засобом самозахисту було заплющити очі, тільки-но племінниця вклякала перед нею – хоча вона її і чула, проте, вже не бачила.

Врешті-решт, зухвалість Терези дійшла до того, що вона почала цілувати свою тітку. Одного дня, під час нападу каяття, вона вдала, буцімто помітила в очах паралітички відблиск милосердя. Вона повзала навколішки і зводилася, волаючи безтямним голосом «Ви мені пробачаєте! Ви мені пробачаєте!», а потім цілувала чоло і щоки бідолашної старенької, котра не могла відхилити голову. Холодна плоть, до якої Тереза торкалася губами, викликала у неї нестримну огиду. Вона гадала, що ця огида, як і сльози та каяття, буде чудовим засобом для погамування нервів і продовжувала щодня цілувати каліку задля покаяння та полегкості.

- О! Яка ж Ви добра! – іноді кричала вона. – Я добре бачу, що мої сльози зворушили Вас... Ваш погляд сповнений жалості... Я врятована...

І вона засипала її ласкою, клала голову їй на коліна, цілувала їй руки, щасливо усміхалася до неї, доглядала за нею з виявом палкої любові. По якомусь часі вона почала вірити в реальність цієї комедії, уявила собі, що отримала прощення пані Ракен і відновлювала подібні сцени лишень заради втіхи, яку відчувала, отримуючи помилування.

Для паралітички це вже було занадто. Вона від цього заледве не померла. Від поцілунків племінниці вона відчувала гіркоту огиди і шал, що сповнювали її зранку і ввечері, коли Лоран брав її в обійми, щоб звести чи вкласти. Вона була вимушена зазнавати бридких пестощів наволочі, яка зрадила і вбила її сина. Вона не могла навіть стерти долонею поцілунки, які та жінка залишала на її щоках. Протягом безкінечних годин вона відчувала, як ці поцілунки печуть її. Тож вона стала лялькою для вбивць Камія - лялькою, яку вони одягали, яку крутили туди-сюди, якою послуговувалися відповідно до своїх потреб та забаганок. Вона залишалася інертною в їхніх руках, начебто в її нутрощах зосталася сама тирса, хоча утроба її жила, повставала і розпукала від найменших доторків Терези або Лорана. Але що найдужче доводило її до відчаю, так це пекельне збиткування молодої жінки, яка вдавала, нібито читає милосердя в її зіницях, хоча вона прагла спопелити злочинницю поглядом. Частенько вона робила надлюдські зусилля, щоб скрикнути від обурення, і вкладала всю ненависть у свої очі. Але Тереза, маючи власну вигоду від того, що сто разів на день повторювала собі, буцімто отримала прощення, натомість подвоювала пестощі і не бажала ні про що здогадуватися. Тож паралітичка мусила приймати подяку і палкі виливи, які відштовхувало її серце. Відтепер вона жила, сповнена гіркою й безсилою роздратування, поруч зі злагідною племінницею, яка віднаходила чарівну ласку, аби віддячити їй за те, що називала святою добротою.

Якщо Лоранові траплялося бути поруч, коли його дружина падала навколішки перед пані Ракен, він брутально зводив її.

- Досить комедії, - казав він їй. – Хіба ж я плачу, хіба ж я повзаю ниць?!.. Ти робиш усе це, щоб дошкулити мені.

Гризоти Терези дивним чином збурювали його. Він страждав ще дужче, відколи співчасниця тинялася довкола нього з почервонілими від сліз очима і з благанням на вустах. Від цього палкого жалю його переляк подвоювався, а кволість посилювалася. Виглядало так, немовби у хаті волочиться вічний докір. Окрім того, він побоювався, що одного дня каяття підштовхне його дружину відкрити усе. Він волів би, щоб вона залишалася непохитною і загрозливою, затято захищалася від його звинувачень. Але вона змінила тактику і тепер охоче визнавала свою частину участі у злочині: вона звинувачувала сама себе, ставала млявою та боязкою і, відтак, із запальною смиренністю благала про відкуплення гріхів. Така поведінка дратувала Лорана. Їхні вечірні сварки ставали щоразу гнітючішими й зловіснішими.

- Послухай, - говорила Тереза чоловікові, - ми – великі винуватці, нам треба розкаятись, якщо ми хочемо скуштувати хоч дрібку спокою... Поглянь, відколи я плачу, то стала сумирнішою. Чини як я. Скажімо разом, що нас справедливо покарано за те, що ми скоїли жахливий злочин.

- Ото ще! – рвучко відповідав Лоран. – Кажу, що хочеш. Я знаю, яка ти до біса майстерна лицемірка. Плач, якщо тебе це розважає. Але, прошу тебе, не гризи мені голову своїми слізьми.

- Ах! Який ти лихий! Ти відмовляєшся від докорів сумління. Ти боягуз і, що не кажи, ти зрадницьки схопив Камію.

- Ти хочеш сказати, що тільки я винен?

- Ні, я цього не кажу. Я винна, винна ще більше за тебе. Я мусила б врятувати чоловіка від твоїх рук. О! Я знаю, наскільки жахливим є мій гріх, але я намагаюся отримати за нього прощення, і мені це вдасться, Лоране, а ти – ти і надалі житимеш у скорботі... У тебе немає серця навіть на те, щоб приховати від моєї тітоньки твій огидний гнів, ти ніколи не сказав їй і слова співчуття.

І вона цілувала пані Ракен, котра заплющувала очі. Вона крутилася довкола неї, підіймала подушку, що підпирала їй голову, дарувала їй незчисленні знаки любові. Лоран не тямився.

- Та облиш її! – кричав він. – Хіба ти не бачиш, як їй гидко дивитись на тебе, як її обурює твоя ласка?! Якби вона могла звести руку, то відважила б тобі ляпаса.

Повільні й жалісні слова дружини, її приречений вид поступово доводили його до сліпої люті. Він чудово розумів її тактику: вона вже не хотіла захищатися разом з ним, натомість відгороджувалася, ховалася за каяттям, аби уникнути обіймів потопельника. Час від часу він казав собі, що, можливо, вона на правильному шляху, що сльози вилікують її від страхіть, і дрижав на думку, що страждатиме самотою і боїтиметься самотою. Він і собі волів би покаятися, принаймні і собі спробувати зіграти комедію докорів сумління, але не міг знайти ридання і потрібні слова, тож кидався до люті, торсав Терезою, щоб роздратувати її і повернути її разом із собою до шаленого божевілля. Молода жінка ретельно стежила за тим, щоб залишатись інертною, з покірливим плачем відповідала на крики його люті, поводитися тим смиренніше і покаєнніше, чим брутальнішим він був до неї. Так Лоран доходив до сказу. Остаточно дратувало його те, що Тереза неодмінно починала співати панегірики Камію, аби підкреслити чесноти його жертви.

- Він був добрим, - казала вона. – Якими ж ми мали бути жорстокими, щоб напасти на це золоте серце, в якому ніколи не було жодної лихої думки.

- Він був добрим, так, я знаю, - кпив Лоран. – Ти хочеш сказати, що він був дурним, еге ж?.. То ти забула? Ти стверджувала, що тебе дратує найменше його слово, що варто йому розкрити рота, як звідти вилітає дурниця.

- Не вишкірайся... Не вистачало тільки, щоб ти принижував чоловіка, якого вбив... Лоране, ти нічогісінько не тямиш у жіночому серці. Камій мене любив, і я його любила.

- Ти його любила! Еге ж! Справді, слушно сказано... Безсумнівно, ти взяла мене за коханця саме тому, що любила свого чоловіка... Пригадую той день, коли ти валялася у мене на грудях і казала мені, що тебе нудить від Камія, що твої пальці провалюються в його шкіру, наче в глину... О! Я знаю, чому ти мене кохала. Тобі були потрібні значно сильніші руки, аніж у того бідолашного чортяки.

- Я любила його як сестра. Він був сином моєї добродійниці, він мав справжню делікатність слабких натур, він поводився шляхетно і великодушно, він був послужливим і люблячим... А ми його вбили! Господи! Господи!

Вона плакала, умлівала. Пані Ракен кидала на неї гострі погляди, обурена тим, що чує з таких вуст славоспіву на честь Камія. Лоран не міг нічого вдіяти проти цієї повені сліз, ходив гарячковим кроком і шукав якогось потужного засобу, щоб задушити Терезине каяття. Усе добре, що він чув про свою жертву, врешті-решт спричиняло у ньому болючу тривогу. Іноді він поступався перед розпачливим воланням дружини і дійсно вірив у

чесноти Камія, від чого страх його подвоювався. Але що остаточно виводило його із себе, що спонукало його до насильницьких дій, так це паралелі, які вдова потопельника жодного разу не оминула нагоди провести між першим і другим своїм чоловіком, і завжди на користь першого.

- Гаразд, так! – верещала вона. – Він був ліпшим за тебе. Я воліла б, аби він жив, а ти замість нього лежав у землі.

Спершу Лоран знизував плечима.

- Що б ти не казав, - продовжувала вона, пожвавлюючись, - може, я і не кохала його за життя, але тепер я усе пригадую і кохаю його... Бачиш, я його кохаю, а тебе ненавиджу. Ти – ти вбивця...

- Та замовкни! – ревів Лоран.

- А він – він жертва, він чесний чоловік, якого убив негідник. О! Я тебе не боюсь... Ти чудово знаєш, що ти – покидьок, грубий чоловік без серця, без душі. Як ти хочеш, щоб я тебе кохала, якщо тепер ти вкритий кров'ю Камія?.. Камій завжди був такий лагідний зі мною, і я вбила б тебе – чуєш? – якби це могло воскресити Камія і повернути мені його кохання.

- Та замовкни, мерзото!

- Чому б то я замовкла? Я кажу правду. Я купила б прощення ціною твоєї крові. Ах! Як я плачу! Як я страждаю! Це я винна у тому, що цей злодюга вбив мого чоловіка... Однієї ночі я мушу піти і поцілувати землю, в якій він спить. Це буде моя остання пристрасть.

Сп'янілий Лоран, розлючений пекельними картинами, які Тереза оживляла перед його очима, кинувся на неї, повалив її долі, притис її коліном і здійняв над нею кулак.

- Так-так! – кричала вона. – Удар мене, вбий мене!.. Камій ніколи не зводив на мене руки, а ти – ти чудовисько.

Лоран, підбатожений цими словами, сказано трусив нею, бив її, гамселив її тіло міцно стисненим кулаком. Двічі він її ледве не задушив. Тереза обм'якала під його ударами. Вона смакувала гірку хітливу насолоду від того, що її б'ють. Вона забувалася, пропонувала себе, провокувала свого чоловіка, щоб він добивав її ще дужче. Це були ще одні ліки від страждань її життя: вночі вона спала ліпше, якщо звечора її як слід налупили. Пані Ракен достоту ласувала пекучими солодощами, коли Лоран ось так волочив її племінницю по підлозі і молотив її тіло ногами.

Того дня, коли Терезі трапилася пекельна вигадка звернутися до каяття і вголос оплакувати Камія, існування душогуба стало жахливим. Від тієї миті бідолаха постійно жив разом зі своєю жертвою. Щогодини він мусив слухати, як його дружина славословить свого першого чоловіка і жалкує за ним. Найменша дрібничка ставала зачіпкою: Камій робив те, Камій робив це, Камій мав такі чесноти, Камій кохав так чи так. Завжди Камій, завжди смутні фрази, що оплакували смерть Камія. Тереза вживала всю свою злобу, щоб зробити жорстокішими торттури, яких завдавала Лорану, аби порятуватися самій. Вона доходила до найінтимніших подробиць, вона зітхала від жалю, переповідаючи безкінечні дурнички зі своєї юності, і у такий спосіб домішувала спогади про потопельника до кожної дії свого повсякденного життя. Труп, який досі жив у їхньому домі як привид, тепер відкрито оселився у ньому. Він сідав на стільці, влаштовувався за столом, простягався на ліжку, користувався меблями й усіма речами довкола. Варто Лоранові було торкнутись виделки, гребінця, будь-чого, як Тереза давала йому відчуття, що Камій до нього торкався усього цього. Постійно перетинаючись об чоловіка, якого вбив, душогуб, кінець кінцем, мав дивне відчуття, від якого замало не божеволів: через постійне порівняння з Камієм, від того, що користується речами, якими користувався Камій, він уявив, що і є Камієм – він ототожнював себе зі своєю жертвою. Мозок його вибухав, і тоді він кидався на дружину, щоб змусити її замовкнути, щоб не чути більше слів, які штовхали його до маячні. Усі їхні сварки завершувалися побоями.

XXX

Надійшла година, коли пані Ракен спало на думку довести себе до голодної смерті, щоб втекти від страждань, якими вона мучилася. Її мужність майже вичерпалася, вона не могла довше терпіти катування, спричинені постійною присутністю вбивць, і мріяла віднайти у смерті безмежне полегшення. Щодня, коли Тереза цілувала її, коли Лоран брав її в обійми, щоб перенести, наче дитину, її біль ставав дедалі гострішим. І вона вирішила втекти від цих ласк і цих обіймів, які викликали у неї невимовну огиду. Оскільки вона вже не живе достатньо, щоб помститися за свого сина, то ліпше їй остаточно померти і залишити в руках убивць лишень труп, який нічого не відчуватиме і з яким вони зроблять усе, що забажають.

Протягом двох днів вона повністю відмовлялася від їжі, вкладаючи останні сили у те, щоб стискати зуби і випльовувати усе, що їй впихували до рота. Тереза була у відчаї. Вона запитувала себе, до якого стовпа піде плакати і каятися, коли її тітки вже не буде з нею. Вона виголошувала перед нею нескінченні промови, аби довести їй, що вона мусить жити. Вона плакала,

навіть ображалася, віднаходила давнішню лють, розтуляла паралітичні щелепи так само, як розкривають рота тварині, котра опирається. Пані Ракен трималася непохитно. Це була мерзенна боротьба.

Лоран залишався цілковито безстороннім та байдужим. Він дивувався шалу, з яким Тереза намагалася стати на заваді самогубству каліки. Тепер, коли присутність старої жінки не приносила йому користі, він бажав її смерті. Він не вбивав би її, але оскільки вона прагне померти, то він не бачив необхідності відмовляти їй у цьому засобі.

- Агов! Та облиш її! – кричав він дружині. – Нарешті спекаємося її...
Можливо, ми будемо щасливішими, коли її тут більше не буде.

Ці слова, повторені безліч разів у її присутності, викликали у пані Ракен дивне почуття. Вона злякалася, що сподівання Лорана можуть втілитись, і після її смерті для подружжя настане спокійна і щаслива пора. Вона сказала собі, що з її боку малодушно помирати, і що вона не має права відійти до того, як візьме участь у розв'язці зловісної авантюри. Тільки тоді вона зможе спуститись у морок, щоб сказати Камієві: «Я помстилася за тебе.» Думка про самогубство стала для неї тяжкою, коли вона враз подумала про невідання, з яким зійде в могилу. Там, у землі, у холоді й тиші, вона спатиме і довічно мордуватиметься непевністю в тому, чи її кати отримали покарання. Щоб міцно спати смертельним сном, вона мусить заколисати себе пекучою радістю помсти, вона мусить забрати із собою втілену мрію ненависті – мрію, якою снитиме усю вічність. Вона почала вживати їжу, яку давала їй племінниця, і погодилася ще пожити.

Вона, до речі, бачила, що розв'язка вже недалеко. Щодня стосунки в подружжі ставали дедалі напруженішими, дедалі нестерпнішими. Вибух, який мав усе зруйнувати, був невідворотним. Щогодини Тереза і Лоран поставали одне проти одного, дедалі загрозливіші. Вони страждали від близькості вже не тільки вночі. Усі їхні дні минали в тривозі й розпачливих муках. Усе довкола них перетворилося на страх і страждання. Вони жили у пеклі, добивали одне одного, робили гірким і жорстоким усе, що б не вчинили і що б не сказали, хотіли зіштовхнути одне одного в прірву, яку відчували у себе під ногами, і падали разом.

До них обох навідувалася думка про розлучення. Кожен поодиноці мріяв утекти, віднайти бодай якийсь перепочинок подалі від пасажу Нового Мосту, в якому волога й багнюка, здавалося, були створені лиш для того, щоб засмучувати їх. Але вони не наважувалися, вони не могли втекти. Їм здавалося неможливим більше не терзати одне одного, більше не залишатися тут, щоб страждати і спричиняти взаємні страждання. Вони затялися у своїй ненависті й жорстокості. Їх водночас віддаляли й стримували своєрідне відштовхування і тяжіння. Вони мали дивне відчуття

двох осіб, котрі після сварки хочуть розлучитись, але завжди повертаються, щоб прокричати взаємні образи. Окрім того, на заваді їхній втечі ставали матеріальні перешкоди: вони не знали, ні що робити з калікою, ні що сказати своїм четверговим гостям. Можливо, якщо вони втечуть, то інші про усе здогадаються? І тоді вони уявляли, як їх переслідуватимуть, а після цього гільйотинують. Тож вони залишалися із боягузтва, залишалися і злиденно волочилися в жахитті свого існування.

Коли зранку та після обіду Лорана не було вдома, Тереза совалася між їдальнею і крамницею, занепокоєна і спантеличена, не знаючи, як заповнити порожнечу, яка щодня глибше розверзалася у ній. Вона тинялася неприкаяна, якщо не плакала біля ніг пані Ракен або ж її не бив чи не ображав чоловік. Тільки-но вона залишалася на самоті у крамниці, її охоплювала пригніченість, вона отупіло дивилася на людей, котрі перетинали темну брудну галерею, і їй ставало смертельно сумно вглибині цього похмурого склепу, що смердів цвинтарем. Врешті-решт, вона ублагала Сюзанну приходити до неї на цілий день, сподіваючись, що її заспокоїть присутність цього лагідного й блідого бідолашного створіння.

Сюзанна радо пристала на цю пропозицію. Вона і досі любила Терезу своєрідною шанобливою приязню. Вже віддавна вона мала бажання приходити з шиттям до неї, доки Олів'є сидів у конторі. Вона приносила вишивання і займала за прилавком місце пані Ракен.

Від того дня Тереза трохи занедбала свою тітку. Вона рідше сходила нагору, щоб виплакати на її колінах і обцілувати мертве лице. Вона мала інше заняття. Силуючи себе до зацікавлення, вона слухала повільну балаканину Сюзанни, яка говорила про своє господарство та по банальні подробиці свого монотонного життя. Це відволікало її від неї самої. Іноді вона ловила себе на тому, що цікавиться дурницями, і потім від цього кисло усміхалася.

Поступово вона розгубила усіх клієнток, які скуповувалися у її крамниці. Відколи її тітка простяглася на горішньому поверсі у кріслі, вона залишила крамницю напризволяще і занедбала товари у волозі й пилюці. У повітрі ширився запах цвілі, зі стелі спускалися павуки, паркет майже ніколи не замітали. Утім, клієнтки потікали переважно від того, у який дивний спосіб іноді їх зустрічала Тереза. Якщо вона була нагорі, бита Лораном або змучена кризами страху, а дзвінок на дверях магазину нетерпляче дзеленькав, вона мусила спускатися, майже не витрачаючи часу на те, щоб зачесати волосся чи втерти сльози. Вора хапливо обслуговувала покупців, які чекали на неї, частенько навіть уникала клопоту, щоб спуститися, а відповідала згори дерев'яних сходів, буцімто більше не тримає товару, який запитували. Така малопривітна поведінка не годилася для того, щоб утримувати людей. Дрібні робітничі з кварталу, призвичаєні до

солоденької люб'язності пані Ракен, відступилися перед грубістю та божевільними поглядами Терези. А коли вона почала брати до себе Сюзанну, занедбання стало остаточним. Молоді жінки, щоб їм не заважали точити лясни, облаштували усе так, аби спровадити останніх покупців, які ще зазирали до крамниці. Відтоді торгівля галантереєю перестала приносити гроші для потреб подружжя і довелось узятися за капітал у сорок з лишком тисяч франків.

Іноді Тереза виходила з дому після обіду і аж до самого вечора. Ніхто не знав, куди вона ходила. Безсумнівно, вона брала до себе Сюзанну не лише задля компанії, але й щоб стерегти крамницю протягом її відсутності. Увечері вона поверталася розбита, з чорними від виснаження повіками і заставляла крихітну дружину Олів'є за прилавком непорушну, з примарною усмішкою, у тій самій поставі, в якій залишила її п'ять годин тому.

Приблизно за п'ять місяців після весілля Тереза неабияк перелякалася. Вона була твердо переконана у тому, що завагітніла. Думка мати дитину від Лорана здавалася їй страхітливою, хоча вона і не могла пояснити собі, чому. Вона несвідомо боялася, що народить потопельника. Їй здавалося, що вона відчуває в своїй утробі холод розкладеного і розм'яклого трупа. Вона хотіла за будь-яку ціну звільнити своє лоно від цієї дитини, яка крижанила їй і яку вона не могла більше носити. Вона нічого не сказала чоловікові і одного дня, після того, як безжально спровокувала його, підставила йому свій живіт, коли він здійснював ногу, щоб вдарити її. Наступного дня з нею трапився викидень.

Лоран, зі свого боку, жив пекельним існуванням. Дні здавалися йому нестерпно довгими, і кожен приносив однакові муки, однакову тяжку нудьгу, які у точно визначений час долали його гнітючою монотонністю та регулярністю. Він волочив своє життя, нажаханий щонаочі спогадами про день і очікуванням ранку. Він знав, що тепер усі його дні будуть схожими між собою і усі приносять йому однакові страждання. Він бачив тижні, місяці, роки, що чекають на нього, приходять чередою, похмурі й безжальні, валяться на нього і поступово придушують його. Якщо в майбутньому немає надії, сьогодні стає огидно гірким. Лоран більше не мав спротиву, він оскотинювався, падав до небуття, котре уже заволодівало його істотою. Неробство вбивало його. Ще зранку він виходив надвір, не знаючи, куди податись, відчуваючи нудоту на думку, що робитиме те ж саме, що й напередодні, проте всупереч власній волі змушений робити це знову. Він ішов до своєї майстерні за звичкою чи радше за манією. Ця кімната з сірими стінами, з якої було видно тільки пустельний квадрат неба, сповнювала його маркітним смутком. Він розвалювався на дивані, руки його звисали, а думка важчала. Він, до речі, більше не наважувався торкатись пензлів. Він робив нові спроби, але

неодмінно з полотна шкірилося обличчя Камія. Щоб не докотитися до божевілья, він, врешті-решт, закинув палітру в куток і примусив себе до цілковитих лінощів. Ці примусові лінощі були для нього невірогідно тяжкими.

Після обіду він у тривозі запитував себе, що він робитиме. Протягом пів години він стовбичив на тротуарі на вулиці Мазарін, розмірковував, вагався щодо розваги, до якої міг би вдатись. Він гнав геть думку повернутись до майстерні і завжди вирішував піти уздовж вулиці Генего, а тоді крокував набережними. До самого вечора він йшов вперед і вперед, отупілий, раптово здригався, якщо кидав погляд на Сену. Де б він не був, надворі чи у майстерні, але завжди лишався однаково пригніченим. Назавтра він повторював усе знову: зранку валявся на дивані, а після обіду тинявся набережними. Так тривало вже кілька місяців і могло тривати ще довгі роки.

Іноді Лоран пригадував, що вбив Камія задля того, аби потім нічого не робити, і глибоко дивувався тому, що тепер, коли нічого не робить, має терпіти такі страждання. Він хотів би примусити себе бути щасливим. Він доводив собі, що помиляється, страждаючи, що насправді він досяг найвищого добробуту, який полягає у тому, щоб сидіти, склавши руки, і що він останній дурень, бо не тішиться в мирі цим щастям. Але усі його доводи рушилися перед фактами. Вглибині душі він мусив зізнатися собі, що через неробство його муки стають жорстокішими, адже усе його життя полягає лишень у тому, щоб розмірковувати про свій відчай і цим поглиблювати його незагойну гіркоту. Лінощі і тваринне існування, про які він мріяв, стали його покаранням. Час від часу він палко прагнув знайти заняття, яке відволікло б його від подібних думок. Але потім він здавався і падав під вагою глухої фатальності, яка зв'язувала йому руки й ноги, щоб напевне розчавити його.

Насправді ж він відчував бодай якусь полегкість лишень тоді, коли увечері бив Терезу. Завдяки цьому він звільнявся від важкого болю.

Його найпекучіше страждання – страждання фізичне і моральне – походило від укусу, залишеного на його шії Камієм. Подеколи він уявляв, що цей шрам розповзся по усьому його тілу. Йому траплялося забути про минуле, але пекучий укус, котрий, як йому здавалося, він і досі відчував, нагадував його плоті і його розуму про вбивство. Варто було йому стати перед дзеркалом, як одразу ж відбувався феномен, який він так часто помічав і який досі жахав його: від пережитого хвилювання кров припливала до шії і фарбувала в пурпурове шрам, котрий одразу ж починав гризти йому шкіру. Ця особлива жива рана, що прокидалася, червоніла і кусала його від найменшого доторку, жахала і катувала його. Кінець кінцем, він почав вірити, що зуби потопельника увігнали туди

якусь тварину, яка пожирає його. Йому здавалося, що шматок шиї, де знаходився шрам, вже не належав його тілу. Це була ніби чужа плоть, яку хтось приліпив до цього місця як отруєне м'ясо, від котрого гниють його власні м'язи. Тож він носив повсюди із собою живий і зажерливий спогад про свій злочин. І коли він бив Терезу, вона старалася подряпати його у цьому місці. Іноді вона вганяла туди нігті і змушувала його ревіти від болю. Зазвичай вона вдавала, начебто починає ридати, тільки-но побачить укусу, аби Лоранові стало ще нестерпніше. Уся помста, яку вона вклала в цю брутальність, полягала у тому, щоб мордувати його за допомогою цього укусу.

Час від часу, коли він голився, на нього нападала спокуса відрізати кавалок шиї, щоб зникла ця мітка від зубів потопельника. Стоячи перед дзеркалом, звівши підборіддя догори, він помічав під білою мильною піною червону плямку і на нього враз нападав шал, він рвучко підносив лезо, готовий різнути свою плоть. Але холодний доторк заліза неодмінно повертав його до тями. Йому пливло перед очима, він мусив сісти й зачекати, доки погамується боязнь і дозволить йому доголитися.

Увечері він полишав отупіння виключно для того, щоб перейти до сліпої хлоп'ячої люті. Коли він томився сваритись із Терезою і бити її, то починав, немов дитина, гатити ногами у стіни, намагаючись щось зламати. Це приносило йому полегшення. Він відчував особливу ненависть до смугастого kota Франсуа, котрий, тільки-но він повертався, шукав прихистку на колінах каліки. Лоран досі не вбив його лишень тому, що, насправді, не наважувався схопити його. Кіт пильно, наче диявол, дивився на нього великими круглими очима. І саме ці очі, завжди впірені у нього, доводили молодого чоловіка до відчаю. Він запитував у себе, чого від нього хочуть ці очі, які його ніколи не полишають. Зрештою, він почав посправжньому лякатись і уявляти абсурдні речі. Коли за столом, у будь-яку мить, посеред сварки чи тривалої мовчанки, йому траплялося враз повернути голову і помітити погляд Франсуа, який гнітюче й безжально вивчав його, він блід і втрачав голову, він замало не кричав котові: «Агов! Та говори вже! Скажи мені нарешті, чого хочеш!» І якщо йому вдавалося наступити котові на лапку чи на хвоста, то він робив це з лячною радістю, а нявкіт бідолашної тварини сповнював його примарним жахом, буцімто він чув людський крик болю. Лоран дійсно боявся Франсуа. Зокрема відколи той жив на колінах каліки, ніби всередині неприступної фортеці, звідки міг безкарно встромляти свої зелені очі у ворога, убивця Камія вбачав віддалену подібність між цієї озлобленою твариною і паралітичкою. Він казав собі, що кіт, як і пані Ракен, знає про злочин і видасть його, якщо певного дня заговорить.

Нарешті одного вечора Франсуа так пильно вдивлявся у Лорана, що той, не тямлячись від злості, вирішив, що з цим треба покінчити. Він відчинив навстіж вікно їдальні і узяв kota за шкірку. Пані Ракен зрозуміла, і дві великі сльози потекли її щоками. Кіт почав шипіти, вигинатися, намагався викрутитись і вкусити руку Лорана. Але той тримався мужньо. Він двічі чи тричі крутнув твариною і з усієї сили пожбував на високий чорний мур, що навпроти. Франсуа розпластався об нього, зламав хребет і упав на скляний дах пасажу. Всю ніч бідолашна тварина повзала уздовж ринви з перебитим карком і розпачливо нявкотіла. Тієї ночі пані Ракен оплакувала Франсуа майже так само, як оплакувала Камія. З Терезою стався жахливий нервовий напад. Скавуління kota під вікнами, у пітьмі, було зловісним.

Невдовзі Лорана спіткала нова тривога. Він лякався деяких змін, які помітив у поведінці дружини.

Тереза стала похмурою і мовчазною. Вона більше не виливала перед пані Ракен потоки каяття і не засипала її вдячними поцілунками. Вона набирала з паралітичною холодною жорстокістю та егоїстичною байдужістю. Виглядало на те, що вона випробувала докори сумління, але вони не принесли їй полегші, тож вона узялася до інших ліків. Безперечно, її смуток був спричинений неспроможністю заспокоїти своє життя. Вона дивилася на каліку з певною зневагою, як на непотрібну річ, котра більше не може прислужитись для втіхи. Вона давала їй виключно необхідний догляд, аби та не померла з голоду. Від тієї миті, німа й пригнічена, вона волочилася у домі. Вона дедалі частіше виходила в місто, пропадала чотири або й п'ять разів на тиждень.

Ці зміни здивували і занепокоїли Лорана. Він гадав, що докори сумління Терези набрали нового вигляду і тепер виявляються в маркітній нудоті, яку він у ній помічав. Ця нудота видалася йому загрозливішою, ніж балакучий відчай, яким вона його раніше засипала. Вона більше нічого не казала, більше його не сварила і, здавалося, тримає усе в глибині свого ества. Він волів би почути, як вона виливає свої муки, аніж бачити її настільки зосередженою на собі. Він побоювався, що одного дня біль придушить її, і вона, щоб знайти полегшення, піде й розповість усе священникові або слідчому.

Тож численні прогулянки Терези набрали в його очах страхітливого значення. Він гадав, що вона шукає когось поза домом, аби висповідатись, і готує зраду. Двічі він хотів піти за нею назирці, але загубив її посеред вулиці. Він знов узявся вистежувати її. Його заволонала нав'язлива думка: доведена до краю стражданням, Тереза от-от дасть свідчення, тож він мусив зв'язати її, зупинити зізнання в її горлі.

XXXI

Якось вранці Лоран замість того, щоб піти до майстерні, влаштувався у винарні, розташованій на розі вулиці Генего, навпроти пасажу. Звідтіля він узявся розглядати людей, які виходили на тротуар вулиці Мазарін. Він вистежував Терезу. Напередодні молода жінка сказала, що піде в місто зрання і повернеться, безсумнівно, тільки увечері.

Лоран прочекав не менш як пів години. Він знав, що його дружина завжди йде у місто вулицею Мазарін. Утім, якось мить він побоювався, що вона уже втекла від нього вулицею Сени. Йому спало на думку повернутись до галереї і сховатися в проході коло самого будинку. Він почав було нетерпеливитись, аж тут побачив, як Тереза прудко вийшла із пасажу. Вона була у світлому одязі, і вперше він помітив, що вона одягнена як гуляща дівка – в сукню з довгим шлейфом. Вона виклично вихилялася на тротуарі, дивилася на чоловіків і так високо підіймала спідницю спереду, притримуючи її рукою, що показувала ноги до колін – ботики на шнурівці та білі панчохи. Вона пропростувала вулицею Мазарін. Лоран пішов за нею.

Погода була тепла, і молода жінка поволі крокувала, трохи відхиляючи голову назад і розпустивши волосся по спині. Чоловіки, котрі дивилися їй в лице, озирались, щоб розгледіти її ззаду. Вона звернула на вулицю Медичної Школи. Лоран був нажаханий: він знав, що там неподалік є комісаріат поліції. Він казав собі, що помилки бути не може, і його дружина, безперечно, йде здаватися. Тож він пообіцяв собі, що кинеється до неї, якщо вона ступить на поріг комісаріату, і благатиме її, битиме її, щоб примусити її замовкнути. На розі вулиці вона поглянула на поліцейського, котрий проминав поруч, і Лоран затремтів, побачивши, що жінка підійшла до нього. Він сховався за одвірок, раптово перелякавшись, що його негайно заарештують, якщо він визирне. Ця мандрівка була для нього справжньою мукою. Його дружина виставляла себе на залитих сонцем тротуарах, волочила спідницю, легковажна й безсоромна, а він дибав за нею, блідий і тремтливий, повторюючи собі, що усьому кінець, що йому не врятуватись і його гільйотинують. Кожен крок, який вона ступала, здавався йому кроком, що наближував до кари. Від страху в ньому постало сліпе переконання, і найменший рух молодої жінки тільки додавав певності. Він слідував за нею, він йшов туди, куди йшла вона, так само, як йдуть на страту.

Враз, вийшовши на колишню площу Святого Михаїла, Тереза попрямувала до кафе, що тоді займало ріг вулиці Принца. Вона сіла посеред товариства жінок та студентів за одним зі столиків, що стояли на тротуарі. Вона фамільярно потисла усім долоні, а потім наказала принести собі абсенту.

Здавалось, вона почувається невимушено. Вона балакала з молодим білявим чоловіком, котрий, вочевидь, вже деякий час чекав на неї. Підійшли дві дівки, схилилися над столиком, за яким вона сиділа, і заговорили до неї на «ти» хрипкими голосами. Довкола неї жінки курили цигарки, чоловіки цілували жінок посеред вулиці, в присутності перехожих, які навіть не повертали голови. Непристойні слова, грубий сміх долітали до Лорана, котрий нерухомо стовбичив по той бік площі, у підворітті.

Тереза допила абсент, звелась, узяла попід руку молодого білявого чоловіка і пішла вулицею Арфи. Лоран стежив за нею до вулиці Святого Андре. Там він побачив, як вони зайшли до будинку з мебльованими помешканнями. Він стояв посеред шосе, звівши очі, і дивився на фасад будинку. Його дружина вигулькнула на мить у відкритому вікні на третьому поверсі. Потім йому здалось, що він розгледів руки молодого білявого чоловіка, які ковзнули станом Терези. Вікно з хряскотом зачинилося.

Лоран зрозумів. Не чекаючи далі, він спокійно пішов геть, втішений і щасливий.

- Еге! – казав він собі, спускаючись до набережних. – Ліпше вже так. Так вона має заняття і не думає про лихе... Вона до дідька вправніша за мене.

Найдужче дивувало його те, що не йому першому спало на гадку кинутися в розпусту. Він міг би знайти у ній ліки від жаху. Він не подумав про це, тому що плоть його померла, і він не відчував у собі найменшого апетиту до гульні. Невірність дружини залишила його цілковито холодним. Він не відчував жодного збурення крові чи нервів на думку про те, що зараз вона в обіймах іншого чоловіка. Навпаки, це здавалося йому втішним. Йому здавалося, що він стежив за жінкою приятеля і реготався від спритного викрутасу, який та панійка зіграла зі своїм чоловіком. Тереза стала йому чужою настільки, що він вже не відчував, як вона живе в його грудях. Він сто разів продав би її, ще й сам привів би, щоб лиш купити годину спокою.

Він тинявся містом, тішачись раптовою і щасливою зміною, завдяки якій тільки-но перейшов від страху до миру. Він майже дякував дружині за те, що вона пішла до коханця, тоді як він гадав, що вона прямує до комісара поліції. Авантюра мала цілком непередбачувану розв'язку, котра його приємно здивувала. Найочевиднішим з усього цього для нього було те, що він даремно тремтів, і що йому, в свою чергу, слід скуштувати гріха, аби побачити, чи гріх, бува, не принесе йому полегшення, заглушивши його думки.

Увечері Лоран, повертаючись до крамниці, вирішив попросити у дружини кілька тисяч франків і застосувати усіх можливих засобів, аби отримати їх. Він міркував, що для чоловіка гріх коштує дорого, і достоту заздрив долі дівок, які можуть продавати себе. Він терпляче ждав Терезу, котра ще не повернулася. Коли ж вона прийшла, він розіграв ніжність і не розповів їй про вранішнє шпигування. Вона була трохи п'яна, від її абияк заціпненого одягу ширився терпкий запах тютюну і наливок, яким заповнені генделики. Отетеріла, з прозористими плямами на обличчі, вона заточувалася, обважіла від сороміцької втоми цього дня. Вечеря минала у тиші. Тереза не їла. За десертом Лоран поклав лікті на стіл і навпростець попросив у неї п'ять тисяч франків.

- Ні, - сухо відповіла вона. – Якщо тобі дати волю, ти нас пустиш з торбами... Хіба тобі не відоме наше становище? Ми одразу ж скотимося у злигодні.

- Можливо, - спокійно продовжував він. – Мене це не обходить, я хочу грошей.

- Ні, тисячу разів ні!.. Ти пішов зі служби, торгівля галантереєю вже зовсім не йде, а на ренту з мого посагу ми не зможемо прожити. Щодня я відгризаю від капіталу, щоб прогудувати тебе і дати тобі сто франків на місяць, які ти вирвав у мене. Ти не отримаєш нічого більше, чуєш? І не проси.

- Поміркуй, не відмовляйся одразу. Кажу тобі: я хочу п'ять тисяч франків і я їх матиму, ти мені їх однак даси.

Така спокійна впертість дратувала Терезу і остаточно сп'янила її.

- А! Я знаю! – кричала вона. – Ти хочеш закінчити так само, як і почав!.. Ми вже чотири роки утримуємо тебе. Ти приходив до нас, щоб тільки їсти й пити, і відтоді ми тебе утримуємо. Пан нічого не робить, пан влаштувався так, щоб жити моїм коштом, склавши руки... Ні, ти нічого не отримаєш, жодного су... Хочеш, я скажу тобі? Так ось, ти...

І вона сказала це слово. Лоран розсміявся і знизав плечима. Він задовольнився тим, що відповів:

- Ти навчилася гарненьких слів у тому товаристві, з яким зараз живеш.

Це був єдиний натяк, який він дозволив собі зробити щодо любовців Терези. Вона рвучко звела голову і сказала кислим тоном:

- У кожному випадку, я не живу з убивцями.

Лоран глибоко зблід. Хвильку він помовчав, встромивши очі в дружину, а тоді мовив тремким голосом:

- Послухай, моя дівонько, - продовжував він, - не сварімось... Це нічого не принесе ні тобі, ні мені. Мені вже бракне мужності. Буде мудріше порозумітися, якщо ми не хочемо, аби з нами трапилась біда... Я попросив у тебе п'ять тисяч франків, бо вони мені потрібні. Можу навіть сказати тобі, що я розраховую витратити їх на те, аби подбати про наш спокій.

Він дивно усміхнувся і продовжував:

- Ну ж бо, поміркуй, дай мені твоє останнє слово.

- Я усе обміркувала, - відповіла молода жінка. – Я тобі сказала: ти не матимеш ні гроша.

Її чоловік шалено скочив. Вона злякалася, що він її битиме. Вона скулилась в клубочок і вирішила не поступатися під ударами. Але Лоран навіть не наблизився, а вдовольнився тим, що холодно повідомив їй, буцімто втомився від життя і піде до найближчого комісаріату поліції розповісти історію вбивства.

- Ти доводиш мене до краю, - мовив він. – Ти зробила моє існування нестерпним. Я волюю покінчити з цим... Нас судитимуть і стратять, обох. Ось і все.

- Ти гадаєш, що налякав мене? – крикнула йому жінка. – Я стомлена не менше за тебе. Це я піду до комісара поліції, якщо ти туди не підеш. Що ж, гаразд, я готова піти за тобою на ешафот, і в мені немає страху... Ну ж бо, ходи зі мною, до комісара.

Вона звелась і вже прямувала до сходів.

Вони спустились до крамниці і поглянули одне на одного, стривожені й перелякані. Їм здавалось, що їх прицвяхували до підлоги. Кількох секунд, які їм були потрібні, щоб подолати дерев'яні сходи, вистачило для того, аби показати їм, немов у спалаху блискавки, наслідки зізнання. Вони водночас побачили жандармів, тюрму, суд присяжних, гільйотину – і все це раптово й чітко. Вони відчували всередині утроби слабкість, їх долала спокуса впасти навколішки одне перед одним і благодати одне одного залишитись і нічого не розповідати. Страх і зніченість тримали їх нерухомими та німими протягом двох чи трьох хвилин. І Тереза першою вирішила заговорити і поступитись.

- Зрештою, - сказала вона, - я була б дурепою, щоб сваритися з тобою через ці гроші. Однак ти їх проїси не сьогодні, так завтра. Ліпше дам я їх тобі одразу ж.

Вона вже не намагалася приховати свою поразку. Вона сіла за прилавок і підписала чек на п'ять тисяч франків, які Лоран мав отримати в банку. Того вечора питання про комісара поліції більше не порушували.

Лоран, відколи мав золото в кишенях, почав напиватися, ходив по дівках, волочив галасливе й одуріле життя. Він не повертався увечері додому, спав удень, тинявся десь цілісіньку ніч, шукав гострих почуттів, намагаючись утекти від реальності. Але йому вдалось тільки ще більше отупіти. Коли довкола нього верещали, він чув безмежну жахку тишу, яка була у нього всередині. Коли його цілувала коханка, коли він спорожнявав чарку, то на споді одуріння він знаходив лише тяжкий сум. Він уже не був створений для хіть й ненажерливості: його ество охолело, буцімто задерев'яніло ізсередини, і тільки дратувалося від поцілунків та страв. Він наперед відчував нудоту і ніяк не міг розпалити свою уяву, збудити свої почуття і шлунок. Він страждав трохи сильніше, силуючи себе до розпусти – от і все. Коли ж він повертався, коли знову бачив пані Ракен і Терезу, то після змореності впадав у нестерпні кризи страху. Тоді він заприсягався, що більше не виходитиме з дому і залишатиметься зі своїм стражданням, аби звикнути до нього і перемогти його.

Тереза, зі свого боку, виходила дедалі рідше. Протягом місяця вона, як і Лоран, жила на тротуарах та по кафе. Увечері вона заходила на хвилю, готувала поїсти для пані Ракен, вкладала її спати і знову йшла кудись до самого ранку. Якось вона з чоловіком не бачилися протягом чотирьох днів. Потім нею опанувала глибока огида, вона відчула, що розпуста допомогла їй не більше, ніж комедія з каяттям. Даремно вона волочилася усіма готелями Латинського кварталу, даремно поринула в брудне гамірливе життя. Її нерви були надірвані. Розпуста, фізичні втіхи вже не спричиняли у ній достатнього струсу, щоб викликати забуття. Вона була подібна до п'яниці, чий обпечений рот залишається нечутливим до вогню найміцніших трунків. У хіті вона була інертною і йшла до своїх коханців лише задля того, щоб знайти нудьгу і втому. Тоді вона їх кинула, кажучи собі, що вони їй не потрібні. На неї напали безпросвітні лінощі, які тримали її у хаті в брудній сорочці, нечесану, замурзану, з масними руками. Вона забувалася у смітті.

Тож коли зморені вбивці, вичерпавши усі засоби порятунку одне від одного, опинилися віч-на-віч, то зрозуміли, що їм вже забракло сил боротися. Розпуста не схотіла їх і пожбурила їх назад, до їхніх мук. Знову вони опинилися в похмурому й вологому помешканні у пасажі, де відтепер були наче в тюрмі, адже частенько вони шукали порятунку, але жодного разу не змогли розбити кривавих кайданів, які їх зв'язували. Вони вже навіть не думали про те, щоб знов узятись за цей нездійснений труд. Вони почувалися настільки зіштовхненими, розчавленими, прикутими одне до

одного дійсністю, що усвідомили марність будь-якого спротиву. Вони повернулися до спільного життя, але їхня ненависть перетворилася на лютий шал.

Відновилися вечірні сварки. Крики й удари лунали цілий день. До ненависті додалась недовіра, і недовіра остаточно довела їх до божевілля.

Вони боялися одне одного. Невдовзі сцена, що слідувала за проханням п'яти тисяч франків, повторювалася щоранку і щовечора. Їхня ідефікс полягала у тому, що вони хотіли здатися разом. І вони її вже не полишали. Коли один казав слово, робив жест, інший уявляв, що той має намір піти до комісара поліції. І тоді вони били або молили одне одного. Розлючені, вони волали, що ось побіжать і про усе розкажуть, а тоді жахалися так, що ледь не вмирали. Потім вони тремтіли, принижувалися, обіцялися з гіркими слізьми зберігати мовчання. Вони пекельно страждали, але не відчували в собі відваги вилікувати себе, приклавши до виразки розпечене тавро. Хоча вони і погрожували одне одному зізнатись у злочині, однак виключно для того, щоб нажахати себе і викинути геть цю думку, бо їм ніколи не вистачило б сил заговорити і шукати миру у покаранні.

Безліч разів, один слідом за одним, вони доходили до самого порогу комісаріату поліції: то Лоран хотів зізнатись у вбивстві, то Тереза бігла, щоб здати його. Але вони завжди перестрівалися на вулиці і завжди, обмінявшись палкими образами й мольбами, вирішували ще зачекати.

Після кожного нового нападу вони ставали набурмосеними та усе недовірливішими.

З ранку до вечора вони шпигували одне за одним. Лоран вже не виходив із помешкання у пасажі, а Тереза не давала йому вийти на самоті. Їхні підозри, їхній жах перед зізнанням зблизили їх і з'єднали у нестерпній спорідненості. Ще ніколи після одруження вони не жили так тісно прив'язані одне до одного і ніколи ще вони так не страждали. Утім, незважаючи на муки, які взаємно спричиняли, вони не зводили очей одне від одного: вони воліли терпіти найпекучіший біль, аніж розлучитись бодай на годину. Якщо Тереза спускалася до крамниці, Лоран ішов за нею, побоюючись, що вона розбалакається з клієнткою. Якщо Лоран стовбичив на порозі, дивлячись на людей, які проминали пасажем, Тереза ставала поруч з ним, щоб побачити, чи він не заговорить до когось. У четвер увечері, коли приходили гості, убивці обмінювалися благальними поглядами і слухали одне одного з жахом, очікуючи на якесь зізнання свого співучасника і надаючи початкам фраз компрометуючого сенсу.

Такий стан війни не міг тривати довше.

Тереза і Лоран, кожен окремо, дійшли до того, що мріяли за допомогою нового злочину втекти від наслідків першого. Один з них неодмінно мусив зникнути, щоб інший скуштував хоч трошечки відпочинку. Це міркування трапилося їм одночасно, і обидвоє відчували нагальну потребу розлуки – обидвоє хотіли вічної розлуки. Вбивство, яке спало їм на думку, здавалося їм природним, фатальним, неодмінно спричиненим убивством Камія. Вони його навіть не обговорювали, а погодилися на цей проєкт як на єдиний засіб порятунку. Лоран вирішив, що вб'є Терезу, бо Тереза йому заважала, бо вона могла згубити його одним словом і вона викликала у ньому нестерпні страждання. А Тереза вирішила, що вб'є Лорана, з тих самих причин.

Твердо ухвалене рішення про душогубство дещо заспокоїло їх. Вони вжили необхідних засобів. Вони, до речі, діяли гарячково, без надмірної обачності. Вони лише примарно міркували про ймовірні наслідки скоєного вбивства, хоча ні втеча, ні безкарність не були забезпечені. Вони відчували непереможну потребу вбити одне одного і корилися цій потребі як розлючені звірі. Вони не хотіли виказувати себе за перший злочин, який так спритно приховали, але ризикували гільйотиною, скоюючи другий, який навіть не гадали приховати. Вони навіть не бачили цієї суперечливості у своїй поведінці. Вони попросту казали собі, що як їм вдасться втекти, то вони переїдуть за кордон, прихопивши усі гроші. Два чи три тижні тому Тереза забрала кілька тисяч франків, котрі залишилися від її посагу, і замкнула їх у шухляді, про яку Лоран знав. Вони жодної миті не замислювалися над тим, що станеться з пані Ракен.

За кілька тижнів до того Лоран перестрів одного зі старих приятелів з колежа, на той час лаборанта у відомого хіміка, який багато працював над токсикологією. Той приятель відвів його до лабораторії, де сам працював, і показав йому прилади і, зокрема, препарати. Одного вечора, після того, як Лоран наважився на вбивство, він побачив, як Тереза випила в його присутності склянку підсолодженої води, і пригадав, що бачив у лабораторії маленький камінний слоїк, який містив синильну кислоту. Пригадуючи, що розповідав йому молодий лаборант про жахливі наслідки цієї отрути, котра вбиває миттєво і майже не лишає слідів, він міркував, що це і є отрута, яка йому потрібна. Наступного дня йому вдалося втекти, тож він відвідав свого приятеля і, коли той відвернувся, вкрав камінний слоїк.

Того ж дня Тереза скористалася відсутністю Лорана, щоб нагострити великий кухонний ніж, яким колола цукор і який геть затупився. Вона сховала той ніж в кутку буфета.

Наступного четверга вечір у Ракенів (так гості продовжували називати подружжя, яке їх приймало) був особливо веселим. Гостювання тривало до пів на дванадцятю. Ґріве, йдучи додому, проголосив, що ніколи ще не мав таких приємних годин.

Вагітна Сюзанна увесь час розповідала Терезі про свої кволості й радості. Тереза, здавалося, слухала її з глибоким зацікавленням. Пильно вдивляючись, стискаючи уста, вона час від часу схиляла голову. Її повіки, опускаючись, кидали тінь на усе обличчя. Лоран, зі свого боку, засвідчував невтомний інтерес до оповідок старого Мішо та Олів'є. Ці панове не вмовкали, і Ґріве насилу вдавалося втулити бодай слово між фразами батька й сина. Він, до речі, відчував до них певну повагу: він вважав, що вони гарно говорять. Того вечора балачки замінили гру, і він наївно вигукував, що розмова з комісаром поліції у відставці розважає його майже так само, як і партія доміно.

За чотири роки, протягом яких Мішо та Ґріве проводили четвергові вечори у пані Ракен, вони жодного разу не стомилися від цих монотонних вечірок, які повторювалися з набридливою регулярністю. Вони ніколи і на мить не запідозрили драму, що розігрувалась у цьому домі, такому мирному й лагідному, коли вони заходили до нього. Олів'є зазвичай стверджував, жартуючи як поліцейський, що їдальня пахне чесними людьми. Ґріве, щоб і собі не відставати, називав її Храмом Миру. Останнім часом Тереза двічі чи тричі мусила пояснювати походження синців, що поплямували її обличчя, кажучи гостям, буцімто впала. Жоден з них, до речі, не упізнав би слідів від кулаків Лорана. Вони були переконані, що подружжя, котре приймає їх, є зразковим подружжям – сама лагідність і любов.

Паралітичка більше не намагалася відкрити їм бридоту, що ховалася за маркітним спокоєм четвергових вечорів. Дивлячись на те, як убивці терзають одне одного, здогадуючись про кризу, що мала вибухнути з дня у день, спричинена фатальним перебігом подій, вона врешті-решт зрозуміла, що дійсність її не потребує. Відтоді вона поступилася і дала волю наслідкам убивства Камія, котрі, в свою чергу, мали вбити душолюбців. Вона лишень молила Небеса відпустити їй достатньо життя, щоб бути присутньою під час насильницької розв'язки, яку передчувала. Її останнє бажання полягало у тому, щоб потішити свої очі видовищем нелюдських страждань, які знищать Терезу і Лорана.

Того вечора Ґріве усівся поруч з нею і довго балакав, кажучи, як зазвичай, запитання і відповіді, але не міг витягнути з неї навіть погляду. Коли пробило пів на дванадцятю, гості квапливо звелись.

- У вас так гарно, - заявив Ґріве, - що ніяк не хочеться йти звідси.

- Річ у тім, - наголосив Мішо, - що мені тут ніколи не хочеться покаяти, хоча зазвичай я вкладаюся спати о дев'ятій.

Олів'є вирішив, що має втулити жарт.

- Бачите, - мовив він, вишкіряючи жовті зуби, - тут, у цій кімнаті, пахне чесними людьми, і тому нам тут так добре.

Гриве, обурений тим, що його випередили, узявся декламувати, роблячи помпезні жести:

- Ця кімната є Храмом Миру.

Сюзанна тим часом зав'язувала стрічки на капелюшку і казала Терезі:

- Я прийду завтра зранку о дев'ятій.
- Ні, - покvapливо відповіла молода жінка, - приходьте тільки після обіду... Я, безсумнівно, зранку буду в місті.

Тереза говорила дивним схвильованим голосом. Вона провела гостей до самого пасажу. Лоран також спустився з лампою в руці. Коли подружжя зосталось на самоті, кожен полегшено зітхнув. Протягом усього вечора їх вочевидь гризла глуха нетерплячість. Від учора вони були похмурішими, стурбованішими одне перед одним. Вони уникали допитись одне на одного і піднялися нагору мовчки. Їхні руки злегка конвульсивно здригалися, і Лоран мусив поставити лампу на стіл, щоб не впустити її.

Перш ніж вкласти у ліжко пані Ракен, вони мали звичку впорядковувати їдальню і готувати склянку підсолодженої води на ніч, тож крутилися туди-сюди довкола паралітички, доки усе не було готове.

Коли вони того вечора піднялися на горішній поверх, то сіли на мить, з каламутними очима й блідими вустами.

- То як? Йдемо спати? – помовчавши, запитав Лоран, буцімто раптово пробудився із марень.

- Так-так, йдемо спати, - відповіла Тереза, здригнувшись, неначебто їй було дуже холодно.

Вона звелась і взяла карафку.

- Облиш! – вигукнув чоловік голосом, який намагався зберігати природним. – Я приготую солодкої води... Займись тіткою.

Він забрав карафку з рук дружини і налив склянку води. Потім, наполовину обернувшись, спорожнив у неї камінний слоїк і додав шматочок цукру. Тим часом Тереза присіла навпочіпки коло буфета. Вона

узьяла кухонний ніж і намагалася запхати його до великої кишені, що звисила у неї на поясі.

В ту мить дивне відчуття, що попереджає про наближення небезпеки, змусило подружжя інстинктивним рухом повернути голови. Вони поглянули одне на одного. Тереза побачила в руках Лорана слоїк, а Лоран побачив білий відблиск ножа, що сявав між бганками Терезиної спідниці. Так протягом кількох секунд вони вивчали одне одного, німі й холодні: чоловік біля столу, жінка – схилившись коло буфета. Вони зрозуміли. Кожен з них скрижанів, віднаходячи власну думку в своєму спільнику. Читаючи водночас потаємні наміри на своїх перекривлених лицах, вони сповнилися жалощів і жаху.

Пані Ракен, відчуваючи, що розв'язка близько, дивилася на них пильним і гострим оком.

Враз Тереза і Лоран вибухнули риданням. Нестерпна криза розбила їх, кинула в обійми одне одного, слабких, наче діти. Їм здавалось, ніби у їхніх грудях прокинулося щось лагідне і розчулене. Вони плакали, не говорячи, і міркували про життя в багнюці, яким жили і яким далі житимуть, якщо будуть достатньо боязкими, щоб жити. Тож, пригадуючи минуле, вони відчули таку млявість і нудоту від себе самих, що їх охопила безмежна потреба в спочинку, в небутті. Поглянувши на ніж та на склянку отрути, вони обмінялися останнім поглядом – поглядом подяки. Тереза взяла склянку, наполовину спорожнила її і простягла Лорану, а він допив її одним ковтком. Це було наче блискавка. Вони упали одне на одного, підтяті, віднаходячи нарешті втіху в смерті. Вуста молоді жінки натрапили на шиї чоловіка на шрам, залишений зубами Камія.

Трупи залишалися всю ніч на підлозі їдальні, перекручені, розкарячені, освітлені жовтавим світлом лампи, яке відкидав на них абажур. Протягом майже одинадцяти годин, до наступного полудня, нерухома й німа пані Ракен споглядала на них коло своїх ніг, розчавлювала їх важкими поглядами і не могла наситити собі очі.